LUND UNIVERSITY

Maktutövningens interna dynamik

Samspel och motsättningar i skola och lönearbete

Persson, Anders

1991

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Persson, A. (1991). *Maktutövningens interna dynamik: Samspel och motsättningar i skola och lönearbete*. [Doktorsavhandling (monografi), Sociologi]. Department of Sociology, Lund University.

Total number of authors:
1

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Maktutövningens interna dynamik

Samspel och motsättningar i skola och lönearbete

Anders Persson

Doktorsavhandling i sociologi

Sociologiska institutionen, Lund 1991

Förord

Den här avhandlingen handlar om två speciella företeelser i mitt liv: utbildning och lönearbete. Lönearbetet blev jag uppfostrad att fly ifrån, utbildning anvisades som flyktmedel.

När jag var barn dominerades familjelivet av mina föräldrars arbetslivs- och arbetarrörelseupplevelser. Min far var murare och utövade under min barndomstid sitt yrke vid det på orten dominerande Bruket. Han var också aktiv i Fackföreningen. Min mor var vid den tiden hemarbetande men hade tidigare arbetat på Fabriken. Det var av det skälet som igenkännandet smög som en rysning längs ryggraden när jag läste dessa rader av Sartre:

> ò...marxister bekymrar sig endast om de vuxna. När man läser dem skulle man kunna tro att vi föds vid den ålder då vi tjänar vår första lön. De har glömt sin egen barndom och när man läser dem verkar det som om människorna kände sin alienation och reifikation *först i sitt eget arbete*, när i själva verket var och en *först* upplever den i *sina föräldrars arbete*.ò (1984a: 54)

Upplevelsen av mina föräldrars alienation bestämde i hög grad min orientering i livet.

Den yrkesvägledning jag fick av främst min far, var rättfram: òSätt aldrig din fot på Bruket! Utbilda dig!ò. I princip har jag alltid lytt dessa råd.

I syfte att undkomma Bruket tog jag således min tillflykt till utbildningssystemet och fick där omedelbart uppleva avståndet mellan hemmiljöns existenskunskaper och skolans kunskaps- och värderingsmässiga genomsnittsprincip. Den alienation och klassmedvetenhet som jag upplevde i familjens vardagsliv, speglades inte i skolan. Det gjorde mig mycket tidigt misstänksam mot skolans kunskapsförmedling.

Så långt jag kan dra mig till minnes har jag av ovanstående skäl förknippat lönearbete med personer och system som vill försöka få mig att göra saker som jag inte vill. Skolan har jag nästan alltid uppfattat som en institution som försöker få mig att se tillvaron på

ett sätt som inte överensstämmer med min tolkning av den.

När jag inledde avhandlingsarbetet vid mitten av åttiotalet, var således min personlighet präglad av ett dubbelt avståndstagande: från lönearbetets alienation och från skolans kunskapsförmedling Det var bl.a. från denna egocentriska utgångspunkt jag tog mig an avhandlingens studieobjekt: maktutövningen i skolan och lönearbetet. Jag överlåter nu åt läsaren att bedöma om, och i så fall i vilket avseende, utgångspunkten nyanserats.

Under de fyra år som gått sedan jag på allvar började skriva avhandlingen, har en kvinna, två pojkar och en man haft stor betydelse i mitt liv: Titti, våra pojkar Jonn och Max samt min handledare Bengt Gesser.

När jag skrev första versionen av avhandlingen var Jonn ett år gammal och vi tillbringade mycket tid tillsammans. Jonn satte hela tiden absoluta gränser för mitt läsande och skrivande, vilka jag kanske inte uppskattade just då men som efterhand blivit ett sätt att leva. Kombinationen av föräldra- och författarskap är minst av allt problemfri, varför jag hade fått lägga författarskapet åt sidan om inte Titti hade funnits och gett mig stöd.

Under den tid som avhandlingen växte ur intet ställde Bengt ibland gränslösa krav som jag inte alltid förmådde uppfylla, men som jag tack vare Jonn ð och senare lillebror Max ð kunde distansera mig ifrån utan alltför dåligt samvete.

Men Bengt ställde inte endast krav, han gav mig också självförtroende. Eftersom jag delvis har sökt mig en egen väg genom den problematik som avhandlas i det följande, vill jag rikta ett stort tack till Bengt för att han lagt sordin på vissa av mina teoretiska infall, men aldrig förkastat dem helt. Bengt: Du har läst den här texten så många gånger att du ibland kanske inte kommer att kunna säga òDet här har han lånat från mig!ò, men jag kan försäkra dig att det är mycket. Tack!

Många andra har också bidragit på olika sätt till denna avhandling. Alla kan jag inte nämna men Kjell Nilsson har oförtröttligt läst och kommenterat alla versioner av avhandlingen. Boel Berner sparade ingen möda när hon vid två tillfällen läste och gav mig synpunkter som förbättrade avhandlingen. Sune Sunesson, Gunnar Olofsson och Eva Fasth

har också lämnat värdefulla synpunkter. Ron Eyerman har gjort en elegant översättning av sammanfattningen till engelska.

Tack också till: Titti och Eva Fasth för att de skänkte mig tid; Caisa och Torbjörn samt Rolf och Kerstin för att de gav mig rum; Ingrid för att hon lånade mig pengar till viktiga arbetsredskap; Kjell Mårtensson för hans tålamod i umgänget med datorer; min vän Nisse, företagare i Ystad, för att han, enligt egen utsago tack vare det höga skattetrycket, finansierat min undersökning; Ingmar Böök och Per-Olof Olofsson för uppmuntran och respektlöst och humoristiskt filosoferande över sociologins allvarsämnen under våra pendlingar längs den skånska västkusten.

Avhandlingen har många källor – egna erfarenheter och oerfarenheter av skola och lönearbete, egna erfarenheter som lärare i skiftande sammanhang, texter som inte varit direkt relaterade till forskningsuppgiften, texter som jag läst i samband med det mer planmässiga studiet av mina studieobjekt samt en mängd personer av vilka jag nämnt några ovan. Till en början hade jag svårt att sortera. Tjocka manus, reviderade tjocka manus och senare reviderade tjocka manusdelar strömmade till min handledares bord. Min vånda inför att etablera en hierarki av viktiga och mindre viktiga saker var stor, vilket avhandlingen möjligen fortfarande bär en viss prägel av.

Eftersom avhandlingen författats vid stranden av den plats där Kattegatt möter Öresund – där ett större hav tränger sig igenom en smal passage för att komma till ett annat hav – borde jag ha dragit lärdom av hur detta möte går till långt tidigare. För att Kattegatts vatten ska kunna pressa sig igenom Öresund – eller är det tvärtom Östersjöns vatten som pressar sig igenom Öresund för att nå Kattegatt? – måste det trängas samman och det som för tillfället inte får plats får vänta. Detta blev till slut min arbetsprincip bland mängder av manussidor.

De sidor som inte lyckades tränga sig igenom till läsaren genom den smala passage som denna avhandling utgör, väntar. Jag hoppas att läsaren inte ska tycka att innehållet i denna bok också borde ha fått vänta.

Höganäs och Lund den 23 augusti 1991 Anders Persson

Innehåll

Avdelning I Tolkningsram 8

1 Syfte: undersökning av maktutövningens interna dynamik 9
Avhandlingens syfte 9
När, var och hur utövas makt? 9
Maktbegrepp och maktrelation 18
Skola och lönearbete 21
Maktutövningens interna dynamik 22
Maktutövning som struktur och process *23*
Makt och motstånd *28*
Tvång och samtycke *29*
Rekvirering och rekrytering *35*
Ytfostran och djupfostran *36*
Avslutning och omsättning *37*
Sammanfattning 37

2 Avgränsningar och problem: försörjning, rättfärdigande och fostran i skolans och lönearbetets maktutövning 40
Avgränsningar 40
Problemformulering 41
Tillvägagångssätt och de följande kapitlens innehåll 41
Försörjning: skolplikt och lönearbetsberoende *41*
Rättfärdigande: utvecklingsrationalism och reformism *43*
Fostran: pedagogiska respektive organisations- och managementpraktiker *44*

Avdelning II Maktutövning i den obligatoriska skolan 46

3 Skolplikten som försörjningspraktik 47
Varför obligatorisk skola? 47
Skolplikten 55
Skoltvånget *60*
Skoltvång och utbildningsberoende *64*
Den generationella makten 66
Kategorin skolpliktiga *67*
Kategorin skoltvungna *71*

4 Rättfärdigande av skolgång genom utvecklingsrationalism 73
Skolplikten och utbildningsberoendet 74
Utvecklingsrationalism 76
Utbildningsberoende som mental och ekonomisk process 84

5 Yt- och djupfostran i skolans pedagogiska maktrelation 86
Skolans pedagogiska maktrelation 87
Skolans motivations- och engagemangsproblem 91
Familj, skola, arbetsliv *93*
Yt- och djupfostran 97
Auktoritär respektive participativ pedagogik *98*
Fastställt respektive föränderligt innehåll *101*

Avdelning III Maktutövning i lönearbetet 106

6 Lönearbetsberoende och arbetsmarknadstvång som försörjningspraktik 107
Tjänstetvång, lönearbetsberoende, arbetsmarknadstvång 108
Från tjänstetvång till lönearbetsberoende *108*
Lönearbetsberoende och framväxten av ett arbetsmarknadstvång *113*
Lönearbetsberoendet *114*
Arbetsmarknadstvånget *120*
Lönearbetets försörjningspraktik som funktion av kapitalrationalitet och politisk rationalitet 123
Kapitalrationalitet och lönearbetsberoende *124*
Kapitalrationalitet som anonym handlingsdirigent *128*
Politisk rationalitet och arbetsmarknadstvång *131*
Sammanfattning 133

7 Rättfärdigande av lönearbete genom reformism 136
Reformism som rättfärdigande förändringsprocess 137
Kollektivavtal, § 32 och arbetslivets demokratisering 145
Kollektivavtalet och § 32 *146*
Institutionaliseringen av § 32 *153*
Arbetslivets demokratisering *156*
Disciplinering och modernisering 168

8 Yt- och djupfostran i lönearbetets maktrelation 176
Lönearbetets maktrelation 176
Yt- och djupfostran 185
Ytfostrans idealtyp: scientific management *188*
Upptäckten av ytfostrans nackdelar *192*
Djupfostran: 194
marknadsorientering och fostran i kapitalrationalitet 194
Skillnader mellan yt- och djupfostran 202

Avdelning IV Avslutning 206

9 Sammanfattning, slutsatser och diskussion 207
Sammanfattning 207
Slutsatser 214
Den interna dynamiken i skolans maktutövning *214*
Den interna dynamiken i lönearbetets maktutövning *217*
Tvång och samtycke ð ändpunkter på en skala *220*
Maktens trögheter och elasticiteter *221*
Reformism ð modernisering och samtidigt rättfärdigande *222*
Rättfärdigande genom kolonisering av intet *223*
Tvånget skapar välfärdssamhällets syndabockar *223*
Diskussion: maktutövningens anonymisering 224

Summary 231

Referenser 240

Noter 249

Avdelning I

Tolkningsram

Det fysiska våldets monopolorganisation tvingar vanligtvis inte individen genom direkt hot. Ett förutsägbart tvång eller tryck, förmedlat på många olika sätt, riktas konstant mot individen. Det opererar väsentligen genom individens egen reflektion.

Norbert Elias (1982: 239)

1 Syfte: undersökning av maktutövningens interna dynamik

I detta och nästa kapitel utarbetar jag en tolkningsram som syftar till att klargöra avhandlingens syfte, avgränsningar, problem och uppläggning. Här koncentrerar jag mig på avhandlingens syfte, medan jag i nästa kapitel gör avgränsningar, formulerar problem och redogör för avhandlingens uppläggning.

Avhandlingens syfte

Mitt syfte med avhandlingen är att undersöka maktutövningens interna dynamik i skola och lönearbete.

Syftet är således trefaldigt genom att det för det första kräver en undersökning av makt och maktutövning, för det andra gör gällande att det existerar en òintern dynamikò vilken alltså måste påvisas och beskrivas samt för det tredje utlovar en undersökning av skola och lönearbete. I återstoden av detta kapitel ska jag presentera några maktanalytiska resultat som utgör grundvalen för den därpå följande beskrivningen av maktutövningens interna dynamik. Jag kommer också att klargöra vad jag menar med skola och lönearbete samt definiera de begrepp som jag anser vara centrala i framställningen.

Det sätt varpå jag framställer mina resultat skall ge läsaren bilden av en undersökning i två steg: först utarbetas ett antal teoretiska perspektiv på maktutövning och dess interna dynamik; sedan tillämpas perspektiven i två fallstudier av skola respektive lönearbete.

När, var och hur utövas makt?

Russell (1952) gjorde gällande att makt är ett lika grundläggande begrepp inom samhällsvetenskapen som energibegreppet inom fysiken. Förutom en del annat antyder det att diskussionen om maktbegreppet är omfattande och viktig inom samhällsvetenskapen. Dessutom är makt ett òtill sitt väsen omstritt begreppò (Gallie 1956; Lukes 1983), vilket

bl.a. innebär att det inte råder enighet om hur makt skall definieras. Det finns olika maktteorier, en del förenliga, andra oförenliga och representerande olika paradigm för hur den sociala tillvaron skall tolkas. Jag ska därför inte försöka sammansmälta en mängd forskningsresultat till något slags enhet, vilken med nödvändighet skulle bli bräcklig, utan i stället försöka ge oenigheten ett mönster genom att ställa frågorna hur, när och var utövas makt till en rad maktteorier.

Forskningen om *hur* makt utövas har genererat en rad olika resultat. Det har t.ex. sagts att makt utövas genom: beslut (Dahl 1961); beslut och icke-beslut (Bachrach & Baratz 1972); socialisation (t.ex. Lukes 1983); definition av situationen (Goffman 1974); sanktioner (t.ex. Blau 1964); förvaltning (Petersson 1989); tankekontroll (Petersson & Carlberg 1990); maktresurser (Korpi 1981); kapitalägande (Hermansson 1989); skapandet av vanmakt (Østerberg 1977b; Mathiesen 1982); disciplin (Foucault 1987b); inneslutning och uteslutning (Beronius 1986). Några försöker vidare bygga teoretiska system som innesluter principiellt skilda men i praktiken komplementära sätt att utöva makt, t.ex. Russell (1952) som skiljer mellan fysisk makt, belöning/bestraffning och opinionspåverkan; Galbraight (1983) som fyller sitt maktutövningssystem med tvång, kompensation och betingning; och Etzioni (1975) som talar om våld, normer och symboler. Redan dessa exempel visar att det finns en rad förenliga och oförenliga svar på frågan om hur makt utövas.

Bland dessa svar måste man, åtminstone initialt, träffa val. För mig har Foucaults framställning om disciplin varit mest inspirerande, varför jag ska dröja vid den ett ögonblick.

Hos Foucault representerar disciplin en speciell form av maktutövning som får till resultat att makten osynliggörs samtidigt som de individer som är föremål för maktutövning synliggörs. Disciplinen utgör ett brott med en tidigare mer rituell maktutövning som synliggjorde makten. Makten skulle då fås att framträda som så beständig och stabil att det framstod som meningslöst att utmana den. Den befäste sig genom att framställa sig själv som pompös, grym, stark. Men det sker en förändring av förhållandena som får till resultat att makten blir maskerad. Den är nu inte längre en funktion av synlig maktutövning, utan av osynlig.[1]

Disciplinens anda kan mot denna bakgrund sägas vara hushållning: disciplin representerar nämligen en maktutövning som hushållar med det fysiska våldet samtidigt som den är ekonomisk i betydelsen att den försöker öka de disciplinerade individernas nytta. Disciplin, ò*möjliggör en minutiös kontroll av kroppens verksamheter ... vidmakthåller en ständig behärskning av dess krafter och påtvingar dem en förening av foglighet och nytta*ò, skriver Foucault och fortsätter sedan:

> ò*Disciplinen skiljer sig från slaveriet genom att den inte grundar sig på bemäktigande av kropparna; disciplinen kostar rent av på sig elegansen att avstå från den sortens kostsamma och våldsamma relationer och lyckas ändå utvinna en nytta som är minst lika stor. ... Disciplinens historiska ögonblick är det ögonblick då en konst att hantera människokroppen uppstår, som inte bara syftar till att öka måttet av dess färdigheter eller ens måttet av dess underkastelse, utan till att skapa ett förhållande som på en och samma gång gör kroppen lydigare ju nyttigare den är ð och tvärtom. Då utbildas en politik bestående av ett antal tvång som bearbetar kroppen, som beräknar och manipulerar dess beståndsdelar, gester och beteende. Människokroppen ingår i ett maktmaskineri, som undersöker, bryter sönder den och sätter ihop den på nytt. ... Disciplinen frambringar sålunda kroppar som är undergivna och övade, ôfogligaô kroppar. Disciplinen ökar kroppens krafter (dess nytta, från ekonomisk synpunkt) samtidigt som den minskar dem (från politisk synpunkt, genom att tvinga dem att lyda).*ò (Foucault 1987b: 161 f)

Poängen med denna disciplinuppfattning till skillnad från t.ex. Webers (1987) som bygger på att disciplin definieras som det metodiskt inlärda, exakta utförandet av en order under undertryckande av kritik är således inte den obetingade lydnaden, utan kombinationen av lydnad och krafthushållning som gör den underordnade till ett medvetet och viljestyrt instrument. Disciplinen skapar inte slavar eller robotar, utan tycks i stället vara en process som till slut kännetecknas av individens självkontroll. Man är, skriver Foucault, ò*...så långt man kan komma ifrån de underkastelseformer som bara begärde tecken eller produkter av kroppen, uttrycksformer eller arbetsresultat*ò (s 180). Disciplinens underkastelseform innebär i stället att:

> ò*Maktens effektivitet, dess tvingande kraft utgår så att säga från andra parten den som den tillämpas på. Den som ingår i ett synlighetsfält och som vet det, axlar maktens tvång och låter det spontant gå ut över sig själv; han upptar sig i en maktrelation, inom vilken han åtar sig båda rollerna; han blir principen för sitt eget underkuvande. Därmed kan den yttre makten avlasta sin fysiska tyngd; den tenderar mot det okroppsliga; ju mera den närmar sig det okroppsligas gräns, desto varaktigare, djupare är dess verkningar, de har ernåtts en gång för alla och förnyas oavbrutet: en ständig*

seger utan någon fysisk sammandrabbning och alltid vunnen på förhand.ò (Foucault 1987b: 237)

Enligt min mening, och det är den som varit vägledande för framställningen av disciplin, går Foucaults uppfattning ut på att disciplinen installeras i människans själ. På lång sikt tycks således disciplin vara en fråga om att fostra en själ som kan styra kroppen. Framgångsrik fostran òosynliggörò maktutövningen. Den disciplinerade människan kan mot den bakgrunden definieras som en människa som kontrollerar och styr sig själv. En disciplinerad människa kan således både vara en som kontrollerar och styr sig själv till andras fromma och en som styr och kontrollerar sig själv till fromma för sig själv. Såväl lydnad som uppror kan vara en följd av disciplinering. Det viktiga, sett ur ett maktperspektiv, tycks vara installationen av disciplinen i människans själ, inte vilket òresultatò ð t.ex. lydnad eller uppror ð disciplinen ger upphov till.

Foucault har åskådliggjort sin uppfattning av disciplin med orden òsjälen är kroppens fängelseò. Själen, som Foucault uppfattar den, är ò...det aktuella korrelatet till en viss teknologi för makten över kropparnaò, en uppfattning som har vissa likheter med Marcuses (1968a) överjagsbegrepp (yttre inskränkningar som introjicerats av individen) och Meads (1976) òmeò (en bestämd samhällsordning i våra attityder). Själen finns och ò... produceras på nytt inuti, omkring och på ytan av kroppen av den makt som utövas på dem som bestraffas ð och mera allmänt på alla dem som övervakas, dresseras, uppfostras...ò (Foucault 1987b: 39 f). När Foucault mot den bakgrunden skriver att disciplinen frambringar ò...kroppar som är undergivna och övade, ðfogligaô kropparò (s 162) bör vi föreställa oss en produktions- och reproduktionsprocess riktad mot själen och ett resultat i form av kroppens foglighet eller bristande sådan. Disciplinen blir helt enkelt en mekanism som möjliggör fabricering och fostran av individer.

Diskussionen om *hur* makt utövas aktualiserar också frågan *när* makt utövas och väsentligen kan den besvaras med hänvisning till biografi och/eller historia. Om man hävdar att makt utövas genom disciplin, socialisation, tankekontroll, betingning etc. antar man att påverkan av individen vid ett tillfälle kan ha betydelse vid en senare tidpunkt. Individens biografi blir då en viktig faktor för att förklara t.ex. varför en människa samtycker till eller gör motstånd mot maktutövning. Om man t.ex. hävdar att makt utövas genom eko-

nomiskt beroende, vilket Marx bl.a. gjorde, kan samhällets ekonomiska historia – t.ex. den aktuella egendomsfördelningens framväxt och reproduktion – bli en väsentlig faktor för att förklara varför individer i vissa sociala positioner blir underordnade och andra överordnade.

Till del kan de maktteoretiska kontroverserna just förstås som olika uppfattningar om *när* makten utövas. Maktstudiet kan inskränkas till maktrelationens påverkansögonblick eller utsträckas till dess biografiska och historiska sammanhang. Diskussionen om beslut, icke-beslut och objektiva intressen, vilken delvis återges av Bachrach & Baratz (1972) och av Lukes (1983), kan t.ex. förstås som en kontrovers om hur maktutövningen ska avgränsas i tiden. Dahl, som bl.a. menar att makt utövas i beslutssituationer, och Bachrach & Baratz, vilka menar att makt i och för sig utövas i beslutssituationer men också genom att konflikter och beslut förebyggs, har det gemensamt att de förutsätter förekomsten av konflikt mellan dem som utövar makt och dem som är föremål för maktutövning. Dahl söker de manifesta konflikterna, Bachrach & Baratz menar att det också finns latenta maktkonflikter.

Vad Lukes gör när han kritiserar Dahl och Bachrach & Baratz, är att han försöker placera maktutövningen i ett tidssammanhang. Han säger att de subjektiva intressena hos en individ som är föremål för maktutövning kan ha formats så att de avviker från individens objektiva intressen och att det kan förklara utebliven konflikt och därmed frånvaron av makt i Dahls och Bachrach & Baratzô mening. Lukesô kritik tar alltså fasta på den biografiska aspekten av det tidssammanhang maktrelationen är inordnad i och betonar socialisationens betydelse för maktutövningen.

En kritik som liknar den Lukes riktar mot Dahl och Bachrach & Baratz har Østerberg (1977b) riktat mot Webers uppdelning i makt och auktoritet och motsättningen mellan illegitim och legitim maktutövning. Andra fäster för övrigt ingen särskild vikt vid uppdelningen i makt respektive auktoritet utan behandlar dem under beteckningen makt, t.ex. Blau (1964), Stinchcombe (1968) och Etzioni (1975).

Webers definition av makt – ò sannolikheten för att få igenom sin egen vilja i en social relation trots motstånd, oavsett varpå denna sannolikhet berorò (1983: 37) – framstår

som tidlös om den endast förbinder As (maktutövaren) och B:s (den som är föremål för maktutövning) handlande i ett givet ögonblick. Mera exakt kan man kanske om Webers definition säga att As handling har en framtid i form av B:s handling, medan B:s handling har en historia i form av As handling. Strängt taget utesluts det historiska och biografiska sammanhang som denna korta sekvens av orsak och verkan är en del av. Om vi däremot vill ta reda på òvarpå denna sannolikhet berorò kan tidssammanhanget, t.ex. B:s biografi eller maktrelationens historia, bli väsentligt.

På samma sätt tycks det förhålla sig i fall där man föreställer sig att två parter av fri vilja ingår ett avtal, antingen detta avtal konstituerar en auktoritetsrelation, en anställningsrelation eller en ekonomisk relation. Genom att helt koncentrera sig på avtalsögonblicket ð och bortse från dess historiska och biografiska sammanhang ð går det att hävda att avtalet ingås frivilligt och därmed utesluta makt i åtminstone Webers ovan angivna mening från avtalsögonblicket.[2]

Weber gör skillnad mellan makt och auktoritet, väsentligen genom att hävda att den underordnade parten gör motstånd i en maktrelation medan motsvarande part samtycker till lydnad i auktoritetsrelationen ð auktoritet definieras av Weber som òsannolikheten för att en order med ett bestämt innehåll åtlyds av bestämda personerò (1983: 37). Även auktoritetsdefinitionen kan användas tidlöst, vilket kan illustreras av svaret på följande fråga: Under vilka villkor kan man tänka sig att en auktoritetsrelation egentligen är en maktrelation? Ett sådant villkor är att den underordnade aktörens samtycke är en följd av en *tidigare* maktutövning. Det som under det givna ögonblick då ordern åtlyds synes vara ett frivilligt samtycke, kan vara en följd av händelser i den underordnade aktörens biografi ð han eller hon kan t.ex. ha fostrats till att samtycka ð eller av förhållanden som tillhör auktoritetsrelationens förhistoria ð auktoritetsrelationen kan t.ex. nyligen ha uppstått ur en maktrelation och därmed för den underordnade parten framstå som ett relativt framsteg värt att samtycka till.

Østerbergs kritik av uppdelningen i makt och auktoritet ser jag som en efterlysning av ett tidssammanhang då han menar att samtycket i en auktoritetsrelation kan vara en följd av maktutövning. Konformism i ett samhälle, skriver han, behöver inte vara detsamma som konsensus. Konformism kan vara ett uttryck för den ena partens òtvångsmässiga identifi-

ering med sin motståndareò (1977b: 15). Denna tvångsmässiga identifiering kan vi förstå historiskt ð den kan t.ex. vara en följd av frånvaron av alternativ för den underordnade parten som en konsekvens av att samhället utvecklats på ett visst sätt ð eller biografiskt ð den kan vara en följd av socialisation.

Maktutövningens historiska sammanhang betonas också inom marxistisk teori, inte minst av Marx. Man kan dock, som t.ex. Poulantzas (1970) och Miliband (1980), påstå att det finns ett maktdefinitoriskt tomrum i den klassiska marxismens analyser. Går vi t.ex. till *Kapitalets första band* gör Marx de facto ingen definition av makt, men framställningen tycks trots det i allt väsentligt handla om makt.[3] Detta tycks sammanhänga med att makt i marxistisk mening är förknippad med reproduktion (Therborn 1976).

Marx beskriver *Kapitalet* som en undersökning av kapitalismens rörelselagar, men som mer i detalj kommer att framgå av ett av de följande kapitlen har jag läst *Kapitalet* som en beskrivning av hur den kapitalistiska rationaliteten skapas och återskapas. När Marx skriver att arbetarklassens ständiga ò...fortbestånd och reproduktion förblir alltid en betingelse för kapitalets reproduktionò och att kapitalisten lugnt kan ööverlåta uppfyllandet av detta till arbetarnas självbevarelse- och fortplantningsdriftò (1974: 503), förutsätter han att arbetarnas frihet att välja hur de skall bevara och fortplanta sig är inskränkt genom ekonomiskt beroende. Marx betonar således osynligheten i maktutövningen, dess subjektslösa karaktär, och han skriver:

> òDen romerske slaven var fängslad med kedjor, medan lönarbetaren med osynliga trådar är bunden vid sin ägare. Han ser ut att vara fri, för att han ständigt byter arbetsköpare, och emedan rättsordningen upprätthåller den fiktionen, att han ingår en fri överenskommelse.ò (Marx 1974: 504)

Maktutövningen är osynlig, lönearbetarens frihet en illusion och den fria överenskommelsen en fiktion, skriver Marx, men varför? Därför att lönearbetet ständigt reproduceras! Marx gör det outsagda antagandet att om lönearbetaren verkligen vore fri skulle han knappast ha valt att underordna sig de arbetsförhållanden som bl.a. Marx själv beskriver i *Kapitalet*. Individens steg på vägen mot lönearbetet kan inte, givet dessa förhållanden, vara en fri utan en dirigerad människas steg. Man kan alltså säga att Marx beskriver en form av maktutövning som är förenlig med upprätthållandet av lönearbetarens illusoriska

frihet. Det sättet att utöva makt kan man, för att låna ett begrepp från Smith (1911, bok 4: 20 f), kalla den osynliga handens maktutövning.

Marx påstår således att lönearbetets reproduktion kan överlåtas till arbetaren därför att denne inte har något annat medel att tillgå, för att fortplanta och bevara sig än försäljning av arbetskraft. Man kan, för enkelhetens skull, säga att reproduktionen kan överlåtas till lönearbetaren därför att han står under den kapitalistiska rationalitetens inflytande, även om det är en funktionell förklaring som inte tillfredsställande gör reda för motsägelser och konflikter vid framväxten av denna reproduktionsform. Att, som Marx skriver redan i *Kapitalets* första mening, det kapitalistiska produktionssättet härskar i samhället, betyder därför inte nödvändigtvis att kapitalisten/kapitalägarklassen härskar, utan att det är den kapitalistiska rationaliteten som härskar. Marx´ analys ð från abstrakt till konkret nivå ð följer därvidlag genomgående samma mönster: i ett kapitalistiskt samhälle behärskar kapitalrationaliteten de enheter vari den ingår. I *Kapitalet* framställs detta härskande på följande sätt: i varan härskar bytesvärdet över bruksvärdet; över arbetskraften härskar den enskilde arbetarens fria vilja programmerad av kapitalets samhälleliga tvång; det nödvändiga arbetet är underordnat merarbetet; det konstanta kapitalet suger till sig variabelt kapital, som det dominerar; i produktionsprocessen är arbetsprocessen underordnad värdeökningsprocessen; i fabriken kommenderar kapitalisten arbetaren.

Som jag uppfattar det finns det mot denna bakgrund en framställning av hur kapitalmakten utövas i *Kapitalet*. Den är inte bunden vid något eller några särskilda sätt att utöva makt eller till någon eller några speciella platser där makten utövas. Den sysselsätter sig snarare med kapitalrationalitetens återskapande och är i den meningen historisk. I stark sammanfattning vill jag beskriva denna framställning så här:

1. Kapitalismens omedelbara förutsättning är att arbetarklassen fås att hålla kapitalismen vid liv genom produktion av mervärde. Alla företeelser i systemet förklaras med hänvisning till mervärdeproduktionen. I alla de enheter Marx använder som verktyg i analysen av kapitalismen ð varan, arbetet, produktionsprocessen etc. ð är òmervärdesidanò dominerande;

2. Kapitalets makt baseras emellertid inte på arbetarklassens formella tvång att hålla ka-

pitalistklassen vid liv, utan på det individuella bytet, vars kollektiva resultat är att arbetarklassen håller kapitalistklassen vid liv. Bytet är en viktig del av reproduktionsprocessen där det centrala inte är att arbetaren håller kapitalisten vid liv, utan att arbetaren håller sig själv vid liv. Själva poängen med kapitalismens reproduktion är just att när arbetaren håller sig själv vid liv, medverkar han också till att hålla liv i kapitalförhållandet. När lönearbetaren försörjer sig, försörjer han samtidigt arbetsmarknad och arbetskraftsköpare med arbetskraft. I detta sätt att reproducera sig förefaller man således inte endast vara òsin egen lyckas smedò utan också sin egen underordnings orsak. Det är ett s k stumt ekonomiskt tvång som håller liv i den del av reproduktionsprocessen som jag beskriver med termen byte. Tvånget är stumt därför att det inte avsätter spår i konstitutioner, regelsamlingar, lagar, normer eller ibland inte ens i medvetandet såsom varande ett tvång;

3. Bytesprocessen blir till ett substrat för en speciell rättfärdigande ideologi, närmare bestämt föreställningen om kapitalismen som frihetlig och helt i avsaknad av, alternativt endast utrustad med funktionella, maktrelationer.[4]

Min slutsats av Marxô framställning blir att det är viktigt att försöka förstå hur en maktrelation skapas och återskapas, dess historia med andra ord. I synnerhet är det viktigt att förstå hur maktrelationer försörjs med individer som intar den underordnade positionen.

De olika svaren på frågan när makten utövas aktualiserar en tredje fråga, nämligen *var* makten utövas. Om studiet inriktas mot påverkansögonblick blir det lättare att avgränsa maktutövningen i rummet, vilket å andra sidan blir svårare om maktutövningen studeras biografiskt eller historiskt. Frågan om var makten utövas har därför också besvarats på olika sätt. Några menar att makten har ett centrum, andra att makten finns överallt.[5]

Att makten har ett eller ett fåtal centra har hävdats inom politisk teori av elitteoretikerna, t.ex. Pareto (1973) och Mills (1971), vilka menar att makten utövas inom ett fåtal maktcentra. Pluralisterna, t.ex. Dahl (1961), menar att makten utövas i flera konkurrerande, men dock maktcentra. Dahl (1976) påstår för övrigt att makt utövas i politiska institutioner, vilket antingen betyder att den plats där makten utövas är ett samhälles politiska institutioner eller att alla de platser där makt utövas per definition är politiska.

Inom marxistisk statsteori finns det vidare en rad olika svar på frågan var makten utövas: t.ex. att den utövas i och genom staten på ett slags uppdrag från kapitalägarklassen; eller i staten och på ett ideologiskt fält där olika rättfärdigande föreställningar tävlar om hegemonin; eller i staten inom ramar som kan kallas kapitalets logik (för en översikt se Jessop 1983). Det har vidare gjorts skillnad mellan var makten finns och var den utövas. Therborn (1976) skriver t.ex. att makten är koncentrerad i statsmakten men utövas i òett vidare mönster av samhälleliga reproduktionsmekanismerò (s 18). Vidare har det sagts att makten utövas genom ett slags arbetsfördelning mellan statsförvaltare och kapitalister (Block 1984) således i staten och i produktionen eller ekonomin. Det har också hävdats att makten utövas i repressiva och ideologiska statsapparater (Althusser 1976).

Till skillnad från dessa försök att rumsligt avgränsa makten har det också påpekats att makten inte har ett eller ett fåtal centra, utan utövas på många olika platser i samhället, kanske överallt. Foucault (1980a; 1988) säger att maktrelationer är immanenta i andra typer av relationer och Barnes (1988) menar att makten är inbäddad i samhället som helhet. Elias (1978b) beskriver makt som en strukturell karakteristik av mänskliga relationer.

Slutsatserna av denna översikt blir att det finns en mängd olika sätt att besvara frågan hur makt utövas, att det tycks vara möjligt att betrakta maktutövning såväl tidlöst som tidsmedvetet och då såväl historiskt som biografiskt samt att frågan om var makt utövas besvarats på skilda sätt, alltifrån att den utövas i ett fåtal maktcentra till att den utövas överallt.

Maktbegrepp och maktrelation

Mitt sätt att se på makt, och således det sätt att se på makt som varit vägledande för avhandlingens uppläggning, kan mot bakgrund av översikten beskrivas så här.

För det första menar jag att makt utövas överallt. I den meningen betecknar maktbegreppet en speciell karakteristik av alla tänkbara sociala relationer där en aktör påverkar en annan, t ex: relationen mellan förälder och barn, mellan man och kvinna, mellan företagsledare och anställd, mellan lärare och elev eller ett samtal kort och gott. Detta bety-

der emellertid inte att alla dessa relationer *alltid* är maktrelationer, därför finns det anledning att försöka skilja mellan relationer där makt utövas intermittent respektive permanent. För det andra menar jag att makt utövas på en rad olika sätt, varför det inte finns någon anledning att utesluta något av svaren på frågan hur makt utövas, dock kan det vara av vikt att försöka skilja mellan olika sätt att utöva makt med avseende på t.ex. tvång och samtycke. För det tredje menar jag att det är viktigt att anlägga ett tidsperspektiv på makt.

Det blir nu nödvändigt att definiera makt. Barnes (1988) har därvidlag gjort en användbar definition, nämligen att makt är en individs kapacitet att frambringa handling. Förtjänsten hos definitionen är att den såväl kan fånga makten att göra någonting som makten över någon annan, eftersom den innebär att såväl en individs kapacitet att själv handla som att påverka en annans handlande definieras som makt. Problemen med definitionen är att den koncentreras till individuellt handlande, att den inte ställer något krav på handlingens resultat, vilket jag anser att en sådan definition måste göra samt att den är obestämd i fråga om makten att förhindra handlande. Mot bakgrund av dessa invändningar vill jag därför definiera makt som *en individuell eller kollektiv aktörs förmåga att framkalla, förändra och hindra handlande och uppnå avsedda konsekvenser*.

Kravet att handlingsproduktionen ska uppnå avsedda konsekvenser innebär i praktiken att jag menar att en totalitär makt, definierad som till fullo realiserade avsedda konsekvenser, strängt taget inte kan existera. Handlande genererar nästan alltid icke avsedda konsekvenser, vilket är ett resultat av att de handlande aktörerna inte kontrollerar alla de faktorer som påverkar handlandet.

Definitionen av makt är vid, vilket närmare bestämt betyder: 1. att alla svar på frågan hur makt utövas kan användas för att beskriva handlingsproduktion; 2. att definitionen är fullt möjlig att kombinera med ett tidsmedvetet ð historiskt och biografiskt ð sätt att se på makt; 3. att makt utövas överallt eftersom maktdefinitionen inte innebär att makten avgränsas i rummet.

Den tredje aspekten av maktdefinitionen är dess svaghet om man betraktar den i ljuset av att avhandlingens syfte är att studera maktutövning i skola och lönearbete. Jag förutsät-

ter således genom undersökningens syfte en maktutövning som kan avgränsas rumsligt samtidigt som jag definierar makt på ett sådant sätt att den inte avgränsas rumsligt. Detta problem har jag valt att lösa genom att skilja mellan maktbegrepp och maktrelation. Maktbegreppet ð definitionen av makt ð behöver inte avgränsas rumsligt; maktrelationen kan avgränsas rumsligt. I det följande ska jag göra en utvikning om maktrelationen för att därefter göra en rumslig avgränsning.

En maktrelation definierar jag som en relation mellan två eller flera aktörer där åtminstone den ena aktören försöker påverka den andres handlande och som gör detta medvetet, som således försöker uppnå avsedda konsekvenser.

Maktrelationer kan vara *flyktiga* eller *tröga*. Ett samtal mellan två individer är inte per definition en maktrelation men kan anta karaktären av maktrelation om de samtalande genom samtalet försöker och i någon mån lyckas påverka varandras handlande. Det förhållandet att det är ett samtal innebär dock att aktörerna har små möjligheter att sanktionera varandras handlande, men när de använder de möjligheter de har kan man karakterisera samtalet som en flyktig maktrelation. När det gäller de möjligheter de samtalande har att sanktionera varandras handlande är dessa förhållandevis jämlikt fördelade: båda kan när som helst avbryta samtalet; båda förfogar över i princip samma arsenal för att övertyga den andre, de kan argumentera, ljuga, förföra den andre osv.; de är slutligen ömsesidigt beroende i själva samtalssituationen. Den flyktiga maktrelationen kännetecknas således av att aktörerna är jämställda i fråga om sanktionsmöjligheter.

En trög maktrelation är i stället en social relation där maktutövningen ger själva relationen mening. I sådana relationer är ofta en av aktörerna utrustad med befogenheter att påverka den andre, fastställda sanktionsmöjligheter. Polisen som tar fast en fartöverträdare är t.ex. utrustad med befogenheter att påverka fartöverträdarens handlande: han kan stoppa honom; utdöma böter. Den tröga maktrelationen är med andra ord ojämlik och känns igen genom att aktörerna förfogar över ojämnt fördelade möjligheter att sanktionera varandras handlande.

Aktörerna i den tröga maktrelationen benämner jag fortsättningsvis för *Ego*, som är den part som förfogar över fastställda sanktionsmöjligheter, respektive *Alter*.

Så till den rumsliga avgränsningen av maktrelationen. Jag föreställer mig att man kan vara i eller utanför tröga maktrelationer, att vara utanför innebär emellertid inte att Alter är utom räckhåll för maktutövning, utan det innebär att vara utom räckhåll för den makt som utövas inom en speciell maktrelation.

Denna rumsliga avgränsning får bl.a. till följd att jag kan skilja mellan två olika aspekter av maktutövning. Den första aspekten utgörs av den makt som utövas inom maktrelationen och som i någon mening syftar till att förändra Alter. Låt mig kalla denna makt *människoförändrande*. Den andra aspekten utgörs av den makt som utövas genom förflyttning av Alter i rummet, närmare bestämt in i och ut ur maktrelationen. Den makten kan kallas *människoförflyttande*.[6]

Jag har alltså nu definierat makt som en individuell eller kollektiv aktörs förmåga att framkalla, förändra och hindra handlande samt uppnå avsedda konsekvenser. Definitionen betecknade jag som vid eftersom den inte bestämmer var, när och hur makt utövas. Detta medförde emellertid problem eftersom definitionen inte kunde användas för att avgränsa maktutövning rumsligt. Jag införde då begreppet maktrelation för att möjliggöra en rumslig avgränsning och skilde mellan flyktiga och tröga maktrelationer. När det gäller tröga maktrelationer påpekade jag att man kan skilja mellan två aspekter av maktutövning: människoförändring och människoförflyttning. Låt mig nu övergå till mina studieobjekt, skolan och lönearbetet, och definiera dem och i någon mån tillämpa maktperspektivet på dem.

Skola och lönearbete

Med skola avses i denna avhandling *den obligatoriska skolan* eller, med andra ord, skolgång reglerad av skolplikt. Med skolan menar jag förutom skeendet i själva skolbyggnaden, dessutom hela *det institutionella sammanhang* den obligatoriska skolgången är inordnad i: skolpolitik, skollag, skolförordning, läroplaner osv.

Med lönearbete avses försäljning av arbetskraft. Med kapitalismens och arbetsmarknadens utveckling och tillväxt har lönearbete kommit att bli den helt dominerande arbets-

formen i vår typ av samhälle. Med lönearbete kan man därför mena såväl manuellt som intellektuellt arbete, såväl arbete i över- som underordnad ställning och såväl karriär- som icke karriärinriktat arbete. Det enda som förenar dessa olika typer av arbete är själva försäljningen av arbetskraft. Lönearbetsbegreppet har därigenom tunnats ut och med lönearbete menar jag därför fortsättningsvis det *arbete som utförs i underordnad ställning av personer som endast äger sin egen arbetskraft och som säljer denna därför att de inte omedelbart har någon annan försörjningskälla*.[7] Med *lönearbetets institutionella sammanhang* avses arbetsmarknaden och vad därtill hör i form av fackliga, organisatoriska och politiska regleringar; dessutom arbetsorganisationen; löneformer och andra förmånsformer som regleras av socialförsäkringssystem; samt andra anordningar omedelbart knutna till lönearbetsformen såsom lagarna om anställningsskydd och medbestämmande.

Definierade på ovanstående sätt framträder ð vilket substantiellt kommer att framgå av de båda följande avdelningarna ð skolan och lönearbetet som tröga maktrelationer, där Ego förfogar över fastställda rättigheter och möjligheter att sanktionera Alters handlande.

Genom att skolan och lönearbetet är tröga maktrelationer kan man ganska lätt skilja mellan människoförändrande och människoförflyttande maktutövning. Den människoförändrande maktutövningen kallar jag fortsättningsvis för *fostran*. Skälen till det är två: för det första brukar det som sker i skolan benämnas fostran och för det andra har maktutövningen i modernt lönearbete alltmer antagit karaktären av fostran.

Den människoförflyttande maktutövningen kallar jag *försörjning* respektive *förvisning*. Försörjning betecknar den maktutövning som resulterar i att Alter s a s. blir Alter genom att förflyttas in i maktrelationen, medan förvisning står för det motsatta skeendet: förflyttningen av Alter ut ur maktrelationen.

Maktutövningens interna dynamik

Avhandlingen syftar, som nämnts, till att undersöka maktutövningens interna dynamik i skola och lönearbete. I detta avsnitt ska jag klargöra vad jag menar med maktutövning-

ens interna dynamik.

Med intern dynamik menar jag hur dels olika aspekter av maktutövningen, dels Ego och Alter eller makt och motstånd samt dels olika sätt att utöva makt samspelar och hamnar i motsättning till varandra inom en maktrelation. Med de olika aspekterna av maktutövningen avses i första hand människoförändrande respektive människoförflyttande maktutövning samt olika rättfärdiganden som griper in i maktrelationen. I det följande ska jag beteckna detta för maktutövningens struktur och hur de olika delarna av denna struktur relateras till varandra för maktutövningsprocess. Därefter tar jag upp relationen mellan Ego och Alter och mellan makt och motstånd samt i anslutning därtill relationen mellan olika dimensioner i sätten att utöva makt, närmare bestämt tvång och samtycke.

Maktutövning som struktur och process

Studiet av maktutövning i skola och lönearbete förutsätter som sagt en analytisk skillnad mellan två domäner inom vilka makt utövas: en domän som kan kallas maktrelationen samt en annan domän utanför maktrelationen vars existens gör det möjligt att föreställa sig individens rörelser in i och ut ur maktrelationen. Till den maktutövning som sker inom maktrelationen – den människoförändrande maktutövningen – kan med andra ord fogas hur Alter kommer in i respektive ut ur maktrelationen – den människoförflyttande maktutövningen.

Om vi jämför samhällets maktutövning med skolans och lönearbetets, framträder en skillnad mellan skeendet inom maktrelationen respektive inträdet i och utträdet ur densamma. Vi kan säga att individen föds in i ett existerande samhälle, lever i detta samhälle genom att påverka det och påverkas av det, dör från det. Även om vi tänker på födelsen och döden som ett inträde i respektive utträde ur samhället, ser vi inte detta som en omedelbar följd av en specifik maktutövning. Några undantag finns i och för sig från detta: ett samhälles befolkningspolitik som kan syfta till att begränsa eller stimulera barnafödandet eller förändra kvaliteten på de barn som föds genom steriliseringar; ett annat undantag är dödsstraffet.

Med skola och lönearbete förhåller det sig annorlunda. Ingen människa är per definition skolelev eller lönearbetare, utan dessa karaktärer produceras till följd av dels vissa socia-

la förhållanden och dels vissa sociala definitioner. Om jag frågar en människa varför hon går i skolan är ett av flera sannolika svar: Därför att jag är tvungen till det. Om jag frågar en person varför han lönearbetar är ett sannolikt svar: Därför att jag behöver pengar. Det är just sådana hänvisningar till skäl som i någon mening är skilda från individens personlighet och som representerar en yttre påverkan, som visar hän mot de sociala förhållanden och definitioner som producerar skoleleven och lönearbetaren.

När en individ börjar i skolan eller blir lönearbetare går han eller hon in i en särskild institution vilken har ett visst syfte, in i ett kraftfält där det kommer att ställas bestämda krav t.ex. i fråga om prestationer. Att bli skolelev eller lönearbetare innebär därför att bli Alter av en speciell sort. Skolan och lönearbetet är institutionella sammanhang som syftar till att förändra individen: skolan vill forma individen till en socialt fungerande varelse; inom lönearbetet utsätts individen för en påverkan som syftar till att göra henne produktiv och ekonomiskt rationaliserbar. Det är av det skälet jag vill skilja mellan dels: produktion av handlande som sker inom maktrelationen; och dels själva produktionen och reproduktionen av maktrelationen, av vilken förflyttningen av individer in i maktrelationen är den aspekt som jag kommer att uppmärksamma.

Maktutövning i ett institutionellt sammanhang som skola eller lönearbete kan sägas ha en speciell struktur, ett mönster där för det första *tre maktutövningspraktiker* kombineras. Dessa praktiker kallar jag försörjning, fostran och förvisning. För det andra kan man dessutom tala om en *rättfärdigande praktik* som verkar genom produktion av föreställningar och processer som får maktrelationen att framstå som förnuftig.

Försörjning och förvisning skiljer sig från fostran genom att de verkar genom rumsliga förflyttningar av Alter. Fostran verkar i stället genom påverkan som syftar till att förändra Alters person, hans handlande, uppfattningar, prestationer och annat. För att en person ska bli påverkad av skolgång eller lönearbete krävs det att han eller hon först går in i dess speciella institutionella sammanhang. Skolelev blir man inte genom att läsa den i t.ex. årskurs 7 mest använda läroboken i matematik. Skolelev blir man om man svarar mot speciella sociala definitioner och om ens handlande därmed underordnas skolans institutionella sammanhang: tidsplaner, läroplaner, pedagogisk praktik, lärare, utvärdering osv. Lönearbetare blir man inte därför att man arbetar, utan därför att man blir under-

ordnad lönearbetets institutionella sammanhang i form av alienation från produktions- och verksamhetsmedel till följd av icke-ägande, arbetsdelning, funktionsuppdelning etc. samt genom att arbetsprestationer och belöning blir föremål för ekonomisk beräkning och underordnas en speciell ekonomisk rationalitet. Men för att en person ska bli påverkad av skolgång och lönearbete krävs dessutom att hon uppfattar dem som i någon mening förnuftiga, ser dem som en del av något slags rationalitet och kan förstå sitt eget handlande i ljuset av denna. Det är i det avseendet som den rättfärdigande praktiken kommer in i bilden.

Maktutövningens struktur kan åskådliggöras som en enhet av maktpraktikerna och den rättfärdigande praktiken som i nedanstående figur:

Figur 1: *Maktutövning som struktur*

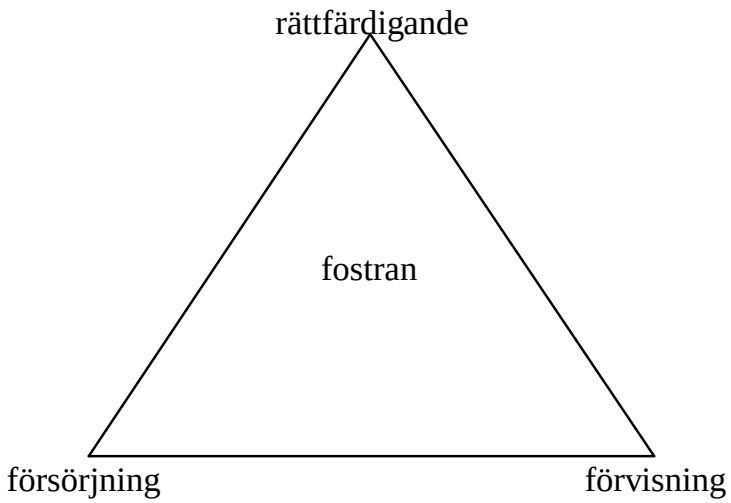

Försörjning är det skeende som gör att Alter träder in i maktrelationen eller, riktigare, det skeende som skapar Alter sett från en speciell maktrelations synvinkel.

Fostran är den påverkan Ego utsätter Alter för inom maktrelationen i syfte att framkalla, förändra och hindra handlande.

Förvisning är det skeende som gör att Alter blir förflyttad ut ur maktrelationen.

Rättfärdigande är den produktion av föreställningar och processer som får maktrelationen att framstå som förnuftig inom ramen för en speciell rationalitet.

De fyra praktikerna samverkar och hamnar i konflikt med varandra i maktutövningen, beroende på en rad olika förhållanden. Skeendet där de samverkar och hamnar i konflikt kan kallas för en maktutövningsprocess och kan åskådliggöras med en figur där de dubbelriktade pilarna anger ömsesidig påverkan:

Figur 2: *Maktutövning som process*

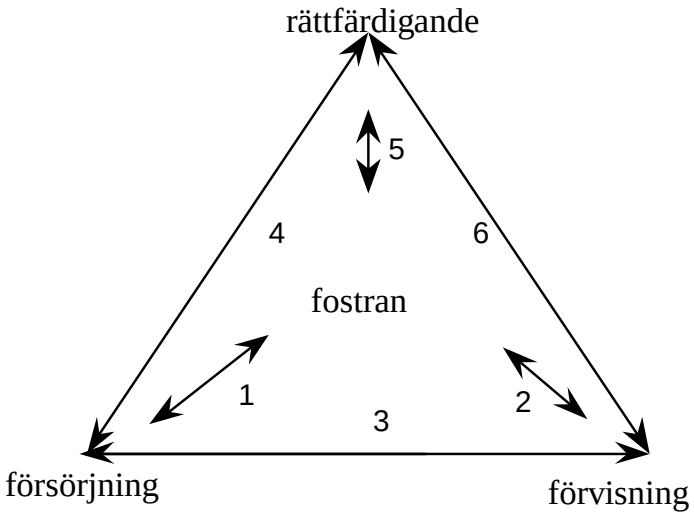

Försörjningspraktiken påverkar fostran på ett fundamentalt sätt genom att den förser maktrelationen med individer som därmed kan bli föremål för fostran. Men fostran återverkar också på försörjningspraktiken, maktrelationens karaktär kan t.ex. ställa speciella krav på de individer som Ego önskar försörja maktrelationen med (pil 1).

Fostranspraktiken kan misslyckas på många sätt. Om misslyckandet kan återföras på brister hos Alter kan hon förvisas från maktrelationen. Hotet att bli förvisad påverkar emellertid fostran eller snarare Alters benägenhet att låta sig fostras. Samtidigt kan fostranspraktiken påverkas om förvisningspraktiken är begränsad eller inte kan utövas (pil 2).

Försörjningspraktiken kan påverka förvisningspraktiken om det råder knapphet på indi-

vider som kan gå in i maktrelationen. Förvisningspraktiken utövas med tillgången på Alter som en restriktion: om det finns få potentiella Alter som kan ersätta de som förvisas begränsas förvisningsbenägenheten och vice versa; Alters karaktär sedd från Egos synvinkel har här också betydelse, närmare bestämt i vilken grad Alter är utbytbar. Förvisningspraktiken kan indirekt påverka försörjningspraktiken genom att individer som blivit förvisade kan gå in i cirkulationen igen (pil 3).

Relationerna mellan den rättfärdigande praktiken respektive försörjning, fostran och förvisning är lika: den rättfärdigande praktiken understryker eller framställer det förnuftiga i maktpraktikerna. I den meningen påverkar maktpraktikerna den rättfärdigande praktiken mer än tvärtom. Å andra sidan kan detta samspel också skapa motsättningar inom maktrelationen genom att den rättfärdigande praktiken uppmärksammar òoförnuftigaò aspekter av maktutövningen ð dvs. aspekter som inte kan rättfärdigas inom ramen för en viss rationalitet ð och därmed kan den rättfärdigande praktiken bidra till en rationalisering av försörjning, fostran och förvisning (pilarna 4, 5 och 6).

Det är fostran som står i maktutövningsprocessens centrum, åtminstone om vi betraktar processen från Egos synpunkt. Fostran är det som sker i maktrelationen, medan försörjningspraktiken upprättar relationen mellan Ego och Alter och förvisningspraktiken avbryter den samt den rättfärdigande praktiken gör den förnuftig. För att åskådliggöra relationen mellan maktpraktikerna föreställer jag mig att maktrelationen existerar i ett rum med separerade in- och utgångar. Vid ingången återfinns försörjningspraktiken, medan förvisningspraktiken finns vid utgången.

Det rum där maktrelationen befinner sig kan definieras med hänvisning till Alters synlighet eller, rättare, när Alter är direkt eller indirekt synlig för Ego.[8] Betoningen av synlighet gör jag därför att den är en förutsättning för fostran: om Ego skall kunna påverka Alters handlande måste han se vad Alter gör. Egos *organisering av ett synlighetsfält* är därför en viktig del av maktutövningen som inte per definition kan hänföras till fostran och som jag därför behandlar som en speciell aspekt av maktutövningen inom maktrelationen.[9] Synligheten blir ett medium varigenom påverkans resultat kan utvärderas. Ur denna aspekt kan det rum i vilket maktrelationen existerar benämnas ett synlighetsfält, men det är inte ett rum i egentlig mening endast en analytisk metafor. Att synlighetsfältet

inte är ett rum i konkret mening framgår om vi skiljer mellan objektivt och subjektivt synlighetsfält. Alter befinner sig i det objektiva synlighetsfältet då han är direkt eller indirekt synlig för Ego. Men Alter kan också tro eller misstänka att han är sedd, utan att så nödvändigtvis behöver vara fallet, och han befinner sig då i ett subjektivt synlighetsfält, vilket uppstått i Alters medvetande på grund av maktrelationen.

Jag föreställer mig alltså att makten i tröga maktrelationer utövas genom tre maktpraktiker: försörjning, fostran och förvisning. Till dessa kan läggas produktionen av föreställningar och processer som rättfärdigar maktutövningen och maktrelationen. En aspekt av maktutövningens interna dynamik är hur försörjning, fostran, förvisning och rättfärdigande samspelar och hamnar i motsättning till varandra.

Makt och motstånd

Maktutövningens interna dynamik påverkas naturligtvis på ett helt fundamentalt sätt av relationen mellan makt och motstånd eller, annorlunda uttryckt, mellan Ego och Alter. Egos handlingsproduktion begränsas av Alters möjlighet att bjuda motstånd. Motståndet utgör alltid en restriktion för maktutövningen och naturligtvis tvärtom. På i princip samma sätt som jag skilt mellan tre maktpraktiker, går det att skilja mellan tre motståndspraktiker: alternativ, påtryckning och exil.

När det gäller förflyttningen in i maktrelationen utgör förekomsten av *alternativ* en förutsättning för Alters möjligheter att motstå enrollering i maktrelationen. Alter kan med andra ord vara mer eller mindre beroende av att bli upptagen i maktrelationen.

Handlingsproduktionen inom maktrelationen kan på motsvarande sätt påverkas av Alters möjlighet att utöva *påtryckning* inom maktrelationen, men den kan också påverkas av det förhållandet att Ego har svårigheter att försörja maktrelationen med individer samt av Alters möjlighet att gå i *exil*, dvs. träda ut ur maktrelationen. Slutligen har Alter en möjlighet att motstå förvisning om Ego är beroende av Alter eller om förvisningsmöjligheten som sådan är begränsad t.ex. genom lagstiftning.

Rättfärdigandena griper in i relationen mellan Ego och Alter genom att de rättfärdigar inträde i och utträde ur maktrelationen men framför allt genom att de rättfärdigar Egos

rättigheter och sanktionsmöjligheter i maktrelationen.

Tvång och samtycke

Makt kan utövas på olika sätt och jag ska i detta avsnitt beskriva två dimensioner av maktutövningen som kan kallas tvång och samtycke. De ska inte endast ses som lydnadsformer, utan främst som former för handlingsproduktion. Tvång innebär då att Ego tvingar Alter att handla och en aspekt av detta är att Ego tvingar Alter att lyda. Samtycke innebär att Ego försöker få Alter att samtycka till ett för Ego ändamålsenligt handlande och som en aspekt därav få Alter att samtycka till lydnad.

Jag ska inleda med att diskutera handling i ett maktperspektiv för att därefter beskriva tvång och samtycke.

Låt oss definiera handling som en individs försök att realisera en avsikt. Man kan då säga att en människa handlar när hon agerar i förhållande till en föreställning om vissa avsedda konsekvenser, vilka tänkts ut på förhand eller vuxit fram under handlingens förlopp. (Definitionen av handling anknyter till Weber 1983; Parsons 1968; och Volpert 1983.)

Den handlande individen kan kallas ett subjekt. Hennes förmåga att handla och uppnå avsedda konsekvenser förutsätter att hon till en viss grad kan kontrollera sig själv likväl som de förhållanden som och de individer vars handlingar kan tänkas medföra en skillnad mellan avsedd och verklig konsekvens. Den handling som innebär att en handlande individ eller flera i grupp handlande individer uppnår den avsedda konsekvensen av handlingen trots motverkande omständigheter och individer, tycks vara den idealtypiska makthandlingen. Jag vill i sammanhanget åter påminna om Webers definition där makt ses som sannolikheten för att en individ ska få igenom sin vilja trots en annan individs motstånd. Egos handling stämmer väl överens med definitionen av social handling som försök att realisera en avsedd konsekvens, men hur förhåller det sig med Alter: Handlar han när han gör någonting på grund av en annans vilja?; Är hans görande handling eller konsekvens? Såvitt jag kan förstå är hans görande en konsekvens av en annans vilja och handlande.

Slutsatsen av detta blir att Webers definition av makt innebär ett nollsummeförhållande i

fråga om parternas viljor: Om den ena handlar i enlighet med sin vilja, kommer den andra inte att òhandlaò i enlighet med sin.

Makt, definierad på ovanstående sätt, innebär således frihet att handla för en, i samma mån som en annans frihet att handla inskränks. Egos uppträdande som subjekt innebär att Alter blir till ett objekt, görs till ett *föremål* för maktutövning. Ego kan under sådana omständigheter betecknas som maktsubjekt, medan Alter kan kallas maktobjekt.

Med Webers auktoritetsbegrepp förhåller det sig i stället så att Ego kan få Alter att lyda utan att den senare för den skull görs till ett objekt, med andra ord utan att han fråntages sin frihet och vilja. Alters handling blir i det fallet en konsekvens av två viljor ð Egos respektive den egna ð eftersom en auktoritetsrelation kännetecknas av Alters samtycke. Auktoritetsrelationen är således inte en viljemässig nollsummerelation, men Ego förblir överordnad och Alter underordnad.

Konklusionen av det ovan sagda blir att om en handling definieras med någon hänvisning till vilja och om makt definieras som att en driver igenom sin vilja på bekostnad av en annans, så följer att makt (definierad på detta sätt) är oförenlig med frihet. Maktutövning blir detsamma som produktion av ofrihet för Alter.

Den form av maktutövning som ovan beskrivits som en nollsummerelation i fråga om kontrahenternas viljor, tycks förutsätta att Ego är den enda definitionsmässigt handlande aktören medan Alters görande blir en del av handlandets konsekvens. Det är i detta fall helt befogat att tala om ett maktsubjekt och ett maktobjekt. Maktsubjektet handlar och maktobjektets viljelösa utförande är blott en konsekvens av en annans avsikt.[10] Det är en ettsubjektsmodell av maktutövning.

Den form av maktutövning som inte är en nollsummerelation i fråga om de två parternas viljor, t.ex. auktoritet, syftar i stället till att få Alter att handla. Det är en tvåsubjektsmodell av maktutövning i det att maktrelationen består av ett överordnat respektive ett underordnat subjekt.

Ett exempel på maktutövning i enlighet med ettsubjektsmodellen är maktutövning vilan-

de på tvång, medan maktutövning som vilar på samtycke är ett exempel på tvåsubjektsmodellen. Tvångsmakt kan kallas maktutövning med centralt subjekt, medan samtyckesmakt kan kallas maktutövning utan centralt subjekt. Den förra gör Alter passiv och alienerad, den senare gör Alter engagerad och delaktig (jfr Etzioni 1975).

Både den makt som utövas genom tvång och samtycke verkar genom att Ego försöker producera handling och avsedda konsekvenser därav. Men handlingsproduktionen är fundamentalt olika i de två fallen, vilket ska beskrivas i det följande.

Tvånget verkar med de avsedda konsekvenserna som en bestämd målsättning för maktutövningen och stakar därvidlag ut en väg av restriktioner, bestående av förbud och påbud, vilka påtvingas Alter. Genom att specificera det förbjudna och påbjudna handlandet tenderar tvånget inte endast att alienera utan dessutom att förtingliga Alter: Egos vilja tenderar nämligen genom tvånget att ersätta Alters. Förbuden och påbuden är Egos viljeyttringar och om han kan få Alter att lyda dessa tenderar de att ersätta Alters vilja. Alter blir ett maktobjekt: distanserad från handlingsproduktionen och endast utförande en annans order.

Tvånget verkar genom ett system av påbud och förbud som stiliserar Alters ofrihet. Påbud och förbud definierar vad Alter skall göra respektive vad han inte får göra. För varje påbud måste alternativa handlingssätt granskas och värderas, för varje förbud måste lämpliga sanktioner gentemot Alters överträdelser formuleras.

Tvånget kan vara svårhanterligt för Ego av flera skäl. För det första därför att det framkallar handlande ð eller vad man ska kalla det, eftersom det per definition inte är ett handlande då Alter inte realiserar sina avsikter utan en annans ð från Alters sida som inte är ett resultat av hans eller hennes avsikter. I den mån detta fungerar förtingligas Alter och blir, åtminstone i teorin och så länge vi rör oss inom tvångsmaktens dynamik, en trög materia som endast kan sättas i rörelse genom ännu flera påbud.[11] För det andra kan tvånget vara svårhanterligt därför att Alter handlar i enlighet med egna avsikter och inte enbart i enlighet med Egos, vilket ger upphov till av den senare icke avsedda konsekvenser.[12] Detta resulterar i att förbudssystemet byggs ut för att förhindra de icke avsedda konsekvenserna. Tvångsmaktens dynamik framkallar således en tillväxt av påbud och

förbud.

Tvångsmakten underhålls av en underrättelseverksamhet som inhämtar kunskaper om Alter, vars behov kartläggs, motståndspotential och -benägenhet värderas strategiskt och vars òavvikande beteendeò administreras. Syftet med det synlighetsfält som organiseras så är att se vad Alter *gör*. Synlighetsfältet tenderar att successivt utvidga tvångssystemet.

Om tvånget arbetar genom att specificera det påbjudna och förbjudna handlandet, arbetar den maktutövning som vilar på samtycke i stället genom att anvisa det nödvändiga handlandet i relation till, vad som kan kallas, ett system av nödvändigheter (det kan vara marknaden, konkurrensen och liknande). Inom ramen för detta system av nödvändigheter ges Alters friheter form. I stället för att kartlägga och föreskriva Alters handlande, utvecklas samtyckets maktutövning mot bakgrund av övertygelsen att egenintresset är den viktigaste drivkraften bakom allt individuellt handlande. Snarare än att förneka Alters avsikter, kan samtyckets maktutövning till en viss grad integrera dessa i maktutövningen. Vi kan föreställa oss detta sätt att utöva makt som en modell där input är systemet av nödvändigheter, drivkraften egenintresset så som det faktiskt formas av och tolkar nödvändigheterna samt output den sammantagna effekten av nödvändigheter och egenintresse på Alters handlande.

På många sätt är detta en hushållande maktutövning, inte minst därför att den rationaliserar bort hela det system av påbud, förbud och underrättelser som tvångsmakten utvecklar och ersätter det med ett informationssystem som registrerar vad Alter faktiskt *gjort*.[13] På basis av dessa informationer utövas makt genom att systemet av nödvändigheter betonas och manipuleras i syfte att påverka och leda egenintresset. Av detta följer att samtyckets maktutövning verkar *genom* Alters vilja och därvidlag är hennes val en central kategori. Samtyckets makt utövas genom att relationen mellan olika valalternativ komponeras och komponeras om, därmed framstår vissa möjligheter som mer kostsamma eller sämre, andra som mer lönande eller bättre. Detta sker dock utan att Alter frântages möjligheten att välja.[14]

Tvångets maktutövning kan beskrivas som en maktutövning med centralt subjekt. I den meningen har makten ett centrum. Den skapar också en plats för motståndet som i det

närmaste är enbart motstånd. Tvånget skapar både en speciell underkastelseform ð alienation ð och en särskild antagonism mellan Ego och Alter, vilken kan kallas kamp, och ett kollektiv av underordnade.

Samtyckets maktutövning kan å andra sidan beskrivas som en maktutövning utan centralt subjekt och makten saknar i den meningen ett centrum. Dess främsta kännetecken är inte att Ego är subjekt, utan att Alter också är det. Dess underkastelseform är delaktigheten, vilket betyder att Alter betraktas som en del av en helhet. Den form av antagonism som samtyckets maktutövning ger upphov till kan kallas konkurrens och den innebär att Alter får sin avsikt av andra.[15] Jämsides med och stundtals som ersättning för kollektivet av underordnade, uppstår serien som Alter-positionens kollektiva kategori.[16]

Det sagda kan nu sammanfattas i en tablå, där jag renodlar tvångets respektive samtyckets maktutövning:

Tablå 1: *Tvång och samtycke*

	Tvång	**Samtycke**
1. Subjekt	Ego centralt subjekt	Saknar centralt subjekt: såväl Ego som Alter subjekt
2. Alters ställning	Alter förtingligad	Alter väljande aktör
3. Alters rättigheter	Få: tvånget stiliserar Alters ofrihet	Flera: ett system av nödvändigheter ger form åt Alters frihet
4. Hur produceras handlande?	Alters handlande specificeras genom restriktioner, påbud och förbud	Alters egenintresse styrs genom manipulationer av systemet av nödvändigheter
5. Synlighetsfält	Organisering av underrättelseverksamhet i syfte att se vad Alter *gör*	Informationssystem som registrerar vad Alter *gjort*
6. Underkastelseform	Alienation	Delaktighet
7. Form av antagonism	Kamp	Konkurrens
8. Kollektivkategori som anvisas Alter	Kollektiv av underordnade	Serie

Uttryckt på ett annat sätt representerar tvånget och samtycket två olika dynamiker som sätter sin prägel på relationen mellan Ego och Alter. Dynamikerna kan med utgångspunkt i bestämningarna ovan beskrivas på följande sätt.

En renodlad tvångsmaktutövning innebär att Ego är subjekt. Det är således Ego som handlar, medan Alter är ett objekt för Egos handlande. Därmed producerar den typen av maktrelation ofrihet för Alter, han tillåts inte att handla utan endast att utföra order som följer av Egos avsikter. Just utförandet av order blir ett viktigt skäl för den speciella organiseringen av synlighetsfältet inom denna typ av maktrelation. Ego strävar här efter att se vad Alter gör, ett slags löpande utvärdering av orderutförandet och regelefterlevnaden. Den underkastelseform som bildas av det ovanstående sammantaget kan kallas alienation därför att tvångsmaktutövningen strävar efter att distansera Alter från maktens centrum. Därmed anvisar tvångsmaktdynamiken kampen som sin form av antagonism mellan Ego och Alter. I kampen gäller det för Alter att òpåtvinga Ego sin lagò om han ska kunna förändra sin ställning, vilket är i paritet med tvånget som ju innebär att Ego försöker påtvinga Alter sin lag. Tvångsmaktutövningen anvisar dessutom ett medel som Alter kan använda för att uppnå målet att förändra sin ställning, kollektivet av underordnade som sammansvetsas av tvångsmakten och som kan förenas bakom ett enkelt och entydigt mål: att bryta underordningen.

En renodlad form av maktutövning som söker Alters samtycke bildar på motsvarande sätt sin dynamik. Alters ställning är en annan: Alter är väljande aktör med flera friheter. Friheten begränsas dock av ett system av nödvändigheter ð t.ex. knapphet eller konkurrens ð och just detta system kan användas för att styra en Alter som fått möjlighet att handla i eget intresse. Handlandet blir därigenom svåröverskådligt varför det knappast längre går att kontrollera vad Alter gör, utan informationssystemen tar mer sikte på att registrera vad Alter gjort. Samtyckesmaktutövningens underkastelseform är delaktighet eftersom Alter tillåts bidra med sitt handlande och därmed blir en del av helheten. Formen av antagonism som samtycket ger upphov till är konkurrens, inte främst mellan Ego och Alter utan mellan Alter och Alter. Om så verkligen blir fallet anvisar samtyckesmaktutövningens dynamik serien som Alters kollektivkategori.

Jag kan nu applicera tvång och samtycke på de tre maktpraktiker jag nämnt tidigare och då bildas två maktutövningsstrukturer, en som präglas av tvång och en annan som präglas av samtycke i enlighet med nedanstående tablå:

Tablå 2: *Tvångets respektive samtyckets maktutövningsstruktur*

	försörjning	*fostran*	*förvisning*
tvång	**rekvirering**	**ytfostran**	**avslutning**
samtycke	**rekrytering**	**djupfostran**	**omsättning**

Rekvirering och rekrytering

Försörjningspraktiken förser maktrelationen med individer till Alter-positionen.[17] I sin tvångsmässiga form kan den kallas rekvirering, medan den i samtyckesvarianten kan kallas rekrytering.

Att rekvirera Alter innebär att den person som upptages i maktrelationen ges ingen eller liten möjlighet att välja om hon ska ingå i maktrelationen eller ej. Exempel på rekvirering är det sätt varpå man försörjde sig med slavarbetare till stora projekt i faraonernas Egypten eller det sätt varpå s k lösdrivare kunde uttagas till krigsmakten i enlighet med lego- och tjänstehjonsstadgor i svenskt 16-1800-tal. Ett nutida exempel på rekvirering är värnplikten som innebär att varje svensk man som uppnått en viss ålder kan uttagas till värnpliktsutbildning under förutsättning att inte vissa skäl som möjliggör befrielse föreligger. Ett annat exempel som jag ska återkomma till i nästa kapitel är skolplikten. Rekvirering innebär således att Alters möjlighet att välja mellan olika alternativa maktrelationer eller att helt välja bort maktrelationen i fråga, inskränkts helt eller i betydande grad.

Rekrytering innebär att Alter har ett val antingen mellan olika maktrelationer eller helt och hållet kan neka att upptagas i en specifik maktrelation, Alter måste med andra ord samtycka till att upptagas i maktrelationen. Om Alter har denna valmöjlighet påverkas försörjningspraktiken sålunda att den måste hantera förekomsten av konkurrerande alternativ. Ego kan inte tvinga in Alter i maktrelationen, utan får använda andra metoder såsom t.ex. att utforma maktrelationen så att den blir den mest tilltalande bland de konkurrerande alternativen, begränsa alternativen genom någon form av monopolisering, övertala Alter etc. Gemensamt är således att försörjningspraktiken måste räkna med Alters rätt och möjlighet att välja i allmänhet och att välja bort den aktuella maktrelationen

i synnerhet. Exempel på rekrytering kan vara det sätt varpå högre utbildning försörjer sig med studerande och företag och förvaltningar försörjer sig med personal.

Ytfostran och djupfostran

Ytfostran är en form för ytlig disciplinering som föreskriver och försöker framkalla ett visst mönster av kroppsrörelser, men som förefaller lämna Alters medvetande helt eller delvis åt sitt eget öde. Anledningen till att jag betecknar ytfostran som en tvångsmässig form av fostran, är att den lämnar få eller inga avgöranden till Alter. Den verkar i stället genom förbud och påbud och försöker ersätta Alters vilja med dem. I denna mening svarar ytfostran väl mot Webers maktdefinition, vilken som tidigare påpekats utgör en viljemässig nollsummerelation mellan Ego och Alter. Jag vill mot denna bakgrund påstå att ytfostran försöker skapa en viljelös maskin, en robot, av Alter. Detta är emellertid förknippat med bestämda problem.

Ytfostran kräver förvisso av Alter att hon ska bli en robot men eftersom en människa inte kan *vara* en robot måste hon uppträda som om hon vore en robot: hon måste således *spela rollen* som robot för att svara mot denna form av fostran. Det ytfostran därför i realiteten kräver av Alter är ett rollspel, ett krav som Ego inte nödvändigtvis är medveten om. Alter engagerar nämligen medvetandet i rollspelet för att kroppen ska framstå som disciplinerad, men medvetandet i sig självt tycks just därför inte bli disciplinerat. Rollspel förutsätter nämligen medvetande om någon annan aspekt av jaget än det robotjag ytfostran syftar till att framkalla, kanske òdet verkliga jagetò eller i alla fall òett annat jagò.[18] Man kan alltså säga att ytfostran anvisar ett sätt att vara Alter som på en och samma gång kan vara ett sätt att göra motstånd.

Djupfostran fäster inte så stor vikt vid kroppsrörelser som vid Alters medvetande; inte så stor vikt vid formen som vid andan.[19] Djupfostran tar sikte på Alters medvetande under den bestämda förutsättningen att det är nyckeln till handlandet: själen tenderar genom denna form av fostran att bli kroppens fängelse (Foucault 1987b). Handlandet kringgärdas därför inte i lika hög grad av påbud och förbud. Anledningen till att jag ser djupfostran som en form av samtyckesmaktutövning är för det första att individen tillåts välja ð eller kan ta sig rätten att välja ð och för det andra att detta handlingsutrymme uppstår inom ramen för ett system av nödvändigheter som i realiteten begränsar valmöjligheterna

eller kan manipuleras på ett sådant sätt att valmöjligheterna de facto begränsas.

Djupfostran och självdisciplin (se t.ex. Elias 1978a, 1982 och Marcuse 1968b) har mycket gemensamt. Djupfostran kan sägas konstituera Alter som subjekt i den meningen att det överlåts åt Alter att disciplinera sig inom ramen för ett system av nödvändigheter, insnärjd i ett nät av beroendeförhållanden som hon är.

Avslutning och omsättning

Liksom i fråga om de två andra praktikerna är särdraget hos tvångsformen av förvisning, vilken jag kallar avslutning, att Alters vilja inte engageras i maktutövningen. Denna form av förvisning har en definitiv och därför närmast rituell karaktär. Det är skälet till att jag kallar den avslutning.

Den renodlade tvångsmaktrelationen avslutas på Egos initiativ. Avslutningen kan ske när som helst eller vid en speciell tidpunkt, den kan således vara godtycklig eller fastställd, oförutsägbar eller obönhörlig. När avslutningen sker vid en speciell tidpunkt föregås den ofta av speciella ceremonier som kan kallas separeringsceremonier. I tvångsmaktrelationer som på detta sätt har en fastställd varaktighet, blir Alter skyddad från att förvisas under tiden före den fastställda avslutningen. När maktrelationen kan avslutas godtyckligt skänker detta i stället en betydande grad av otrygghet åt Alters existens. Ett annat drag hos tvångsmaktrelationen är att den inte kan avslutas på Alters initiativ eller kan avslutas bara till följd av en extraordinär händelse, t.ex. att Alter bryter mot ett förbud.

Förvisningen i samtyckets maktutövning har snarare karaktären av omsättning. Att Alter befinner sig i en maktrelation är en del av en cirkulation och förvisningen är ofta initialskedet av en förflyttning från en till en annan maktrelation. Systemet av nödvändigheter är den faktor som gör att Alter inte kan träda ut ur cirkulationen men väl träda ut ur maktrelationer.

Sammanfattning

I detta kapitel har jag försökt klargöra och underbygga avhandlingens syfte och jag ska här återge huvuddragen i framställningen än en gång.

Avhandlingens syfte är att undersöka maktutövningens interna dynamik i skola och lönearbete. Det första steget i klargörandet av detta syfte var att jag återgav några resultat inom maktforskningen och hänförde några av de där förekommande kontroverserna till olika uppfattningar om när, var och hur makt utövas. Min definition av makt ð en individuell eller kollektiv aktörs förmåga att framkalla, förändra och hindra handlande och uppnå avsedda konsekvenser ð karakteriserade jag mot bakgrund av den maktteoretiska översikten som vid, då den inte resulterar i en bestämning av makt i termer av när, var och hur

Denna vidd hos definitionen gjorde den emellertid oanvändbar när det gäller att rumsligt avgränsa maktutövning. Då mitt syfte är att studera maktutövning i skola och lönearbete behövs dock någon form av rumslig avgränsning. Problemet löste jag genom att skilja mellan maktbegrepp och maktrelation. Skola och lönearbete definierade jag bl.a. som tröga maktrelationer: rumsligt avgränsade relationer mellan Ego och Alter inom vilka Ego har speciella, fastställda rättigheter och sanktionsmöjligheter.

Mot denna bakgrund tog jag så upp frågan om den interna dynamiken och fastslog att med det menar jag hur olika aspekter av maktutövning ð människoförflyttning, människoförändring och rättfärdigande ð samspelar och hamnar i motsättning till varandra. Till den interna dynamiken hänförde jag vidare hur Ego och Alter ð eller allmänt: makt och motstånd ð samspelar och hamnar i motsättning till varandra. Slutligen inrymde jag i den interna dynamiken hur olika sätt att utöva makt, närmare bestämt tvång och samtycke, samspelar och hamnar i motsättning till varandra. Maktutövningens interna dynamik kan åskådliggöras med denna figur:

Figur 3: *Maktutövningens interna dynamik*

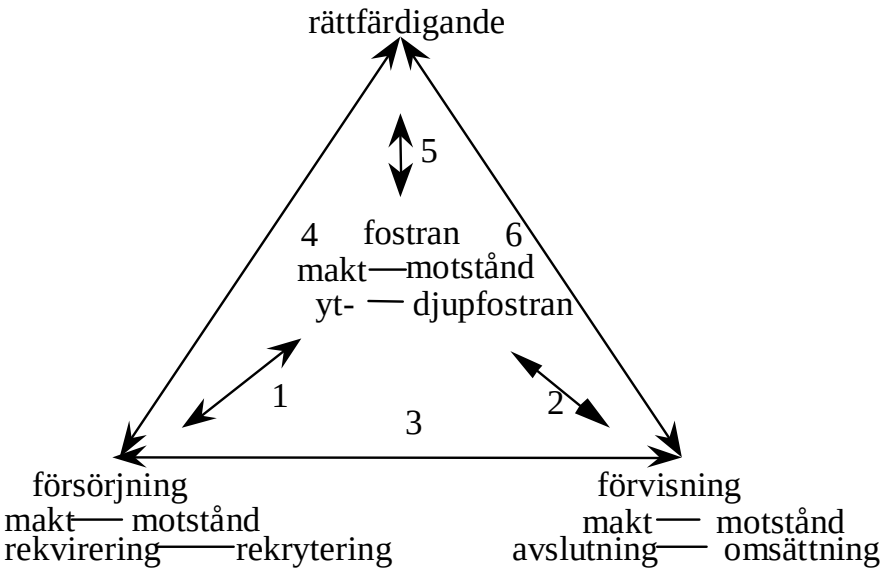

I detta kapitel har jag huvudsakligen inriktat mig på att beskriva tre inslag i den interna dynamiken som tre dikotomier: två motsatta maktutövningskvaliteter; två motsatta aktörer; två motsatta sätt att utöva makt. Det har jag gjort för att tydliggöra respektive par. I den fortsatta framställningen av skola och lönearbete framhåller jag hur de både hamnar i motsättning till varandra och samspelar. Låt mig uttrycka det så att den dikotoma karaktären hos dessa inslag i maktutövningens interna dynamik i fortsättningen existerar som en teoretisk möjlighet, men att de i den verkliga maktutövningen i skola och lönearbete är sammansatta på ett betydligt mer komplicerat sätt. Det är just det som jag vill visa läsaren.

Jag vill närmare bestämt visa läsaren att dessa inslag i den interna dynamiken i skolans och lönearbetets maktutövning ibland existerar sida vid sida samtidigt, ibland avlöser och ibland överlagrar varandra, ibland existerar motsatta varandra, ibland kompletterar varandra, ibland utgör restriktioner för varandra och ibland utgör förutsättningar för varandra.

2 Avgränsningar och problem: försörjning, rättfärdigande och fostran ran i skolans och lönearbetets maktutövning

Syftet med detta kapitel är att redogöra för och motivera hur jag har avgränsat de två följande studierna. I anslutning därtill formulerar jag också det problem som jag försökt lösa genom undersökningen av skola och lönearbete. Slutligen kommer jag att presentera uppläggningen av de följande kapitlen.

Avgränsningar

I det föregående kapitlet beskrev jag på ett abstrakt plan hur jag föreställer mig maktutövningens interna dynamik. Att pröva de teser som där formulerades utgör ett omfattande projekt som jag hoppas kunna genomföra. Avhandlingen ser jag som en del av det projektet.

Det totala projektet skulle kräva undersökningar av:
1. relationerna mellan försörjning, fostran, förvisning och rättfärdigande;
2. relationen mellan makt och motstånd;
3. relationerna mellan rekvirering och rekrytering, yt- och djupfostran samt avslutning och omsättning.

Av främst praktiska skäl har jag inte kunnat göra en systematisk undersökning av hela detta nät av relationer inom skola och lönearbete, utan nödgats göra vissa avgränsningar. I det följande presenterar jag därför resultat från undersökningar av maktutövning i skola och lönearbete:
1. som hänför sig till försörjning, rättfärdigande samt fostran ð jag har alltså uteslutit förvisning;
2. som betraktar maktutövningen ur den maktutövande partens perspektiv, vilket, det vill

jag understryka, för mig är en metodfråga snarare än en normativ fråga ð jag har således inte betraktat maktutövningen ur motståndsperspektivet;
3. där jag applicerar relationen mellan tvång och samtycke på de undersökta maktpraktikerna försörjning och fostran.

Då mitt syfte är att undersöka maktutövningens interna dynamik i skola och lönearbete, och den interna dynamiken utgörs av samspel och motsättningar inom ett nät av olikartade relationer, kan avgränsningarna förefalla att komma i konflikt med syftet. Men problemet är inte så allvarligt som det kan tyckas, eftersom avgränsningarna endast innebär att jag markerar en rangordning mellan vad jag studerat systematiskt respektive mindre systematiskt. Försörjning, rättfärdigande och fostran har jag försökt studera systematiskt från den maktutövande partens synvinkel. Förvisningspraktiken har jag inte studerat systematiskt men jag refererar till den när jag aktualiserar maktutövningens interna dynamik.

På motsvarande sätt förhåller det sig med motståndet. Jag har inte systematiskt studerat maktutövningen i skola och lönearbete från motståndets synvinkel. I stället behandlas motståndet endast när det påtagligt och direkt påverkar maktutövningen.

Problemformulering

Det problem jag sysselsätter mig med i de följande kapitlen är då detta:
Hur påverkas maktutövningen i skola och lönearbete av samspelet och motsättningarna mellan försörjning, rättfärdigande och fostran samt mellan tvång och samtycke?

Tillvägagångssätt och de följande kapitlens innehåll

Vägen från den teoretiska framställningen i föregående kapitel till studiet av skola och lönearbete är kantad av urval av data och operationaliseringar, vilka jag ska redogöra för i det följande.

Försörjning: skolplikt och lönearbetsberoende

När det gäller skolan ser jag skolplikten som dess försörjningspraktik. Skolplikten är, som tidigare nämnts, ett exempel på rekvirering då den inte erbjuder Alter någon valmöj-

lighet i fråga om fullgörandet av skolplikten.

Skolplikten försörjer således skolan med elever på ett tvångsmässigt sätt. Det får två konsekvenser: skolplikten skapar fysisk närvaro i skolan för praktiskt taget alla barn och ungdomar av en viss ålder; men skolplikten skapar också mental frånvaro i skolan genom att den just försörjer skolan med praktiskt taget alla barn och ungdomar, eftersom en del av dessa inte är motiverade för den typ av studier skolan erbjuder.

Vad jag mot den bakgrunden studerar är just samspelet och motsättningarna mellan å ena sidan de två kategorier av skolelever som skolplikten skapar ð de skolpliktiga respektive de skoltvungna ð och å andra sidan rättfärdiganden och fostran. Skolplikten framställer jag både som en nödvändig förutsättning om man vill uppnå en obligatorisk skolgång och en formbestämning av såväl maktutövning som motstånd inom skolan.

Lönearbetets försörjningspraktik är lönearbetsberoendet. Jag försöker bestämma det och finner då att det har flera aspekter av såväl ekonomisk, social, moralisk och personlig art. Med utgångspunkt i det sätt varpå jag definierar lönearbete är den ekonomiska aspekten kärnan i lönearbetsberoendet.

Det ekonomiska lönearbetsberoendet kan ses som ett exempel på rekrytering, en form av försörjning som måste söka Alters samtycke. Detta framgår inte minst i ett historiskt perspektiv och då närmare bestämt vid en jämförelse med det förkapitalistiska tjänstetvånget.

Kring den kärna som det ekonomiska lönearbetsberoendet utgör har i det moderna välfärdssamhället vuxit fram andra och kompletterande former för att försörja lönearbetets maktrelationer med individer. Det är olika åtgärder som inte söker Alters samtycke och som därför i det närmaste bildar ett arbetsmarknadstvång: ett tvång att stå till arbetsmarknadens förfogande för individer som inte förfogar över någon annan i sammanhanget relevant ägodel än arbetskraft men som av olika, kvalifikationsmässiga och/eller ekonomiskt-strukturella, skäl inte kan eller vill få den såld.

Arbetsmarknadstvånget växer fram parallellt med ð eller i hägnet av ð de överlevnads-

garantier för alla medborgare som välfärdssamhället skapar. Överlevnad för alla förefaller att gå hand i hand med arbete åt alla.

Rättfärdigande: utvecklingsrationalism och reformism

Beträffande mitt sätt att behandla rättfärdigandena vill jag framhålla vikten av att skilja mellan rättfärdigande av försörjning respektive rättfärdigande av skolplikt och lönearbetsberoende. De rättfärdigande föreställningar och processer jag behandlar rättfärdigar inte i första hand skolplikt och lönearbetsberoende, utan själva försörjningen av maktrelationerna med individer. Rättfärdigandena försöker understryka och framställa förnuftet i *skolgång* och *lönearbete*, inte i att individen ska tvingas gå i skola eller vara beroende av lönearbete. Därmed framhålls också förnuftet i maktutövningen inom skola och lönearbete.

Rättfärdigandena verkar genom att understryka vikten av skolgång respektive lönearbete inom ramen för en viss rationalitet. De kopplar i någon mening samman nivåerna òindividò och òsamhälleò och skapar föreställningar om hur individen bör handla i ett samhälle eller i institutioner som fungerar på ett visst sätt.

Utvecklingsrationalismen innebär i stora drag att individen framställs som en varelse som har att realisera sina potentiella möjligheter, att utveckla sig. Ett medel för att utveckla sig kan vara skolgång. Detta är en mycket allmän föreställning i samhället som uppbärs av många: utbildningspolitiker, lärare, föräldrar, studiemotiverade elever osv. Den kan underlätta handlingsproduktion inom skolan när den riktas mot dem som inte är studiemotiverade, dvs. den kategori som skolplikten får att uppleva sig som skoltvungna.

Rättfärdigandet av lönearbetet har jag sökt inom den socialdemokratiska reformismen. Jag har funnit att socialdemokratin som regeringsrörelse kopplar samman den egna förmågan att uppnå politiska resultat med ett väl fungerande ònäringslivò. På en rad olika nivåer försöker jag visa hur denna sammanlänkning i praktiken gjorts. Resultatet av allt detta har blivit att socialdemokratin, från en negativ utgångspunkt, fått en allt mer positiv hållning till kapitalrationaliteten och därmed till lönearbetet. Men detta är inte endast en attitydförändring, utan en attitydförändring som avspeglar och är intimt sammanlänkad med socialdemokratins framgångsrika försök att förändra samhället och arbetslivet.

När jag alltså säger att socialdemokratin rättfärdigar kapitalrationaliteten och lönearbetet så menar jag i de former de fått efter ett långvarigt reformarbete. Kapitalrationaliteten och lönearbetet har rättfärdigats genom att de reformerats.

Fostran: pedagogiska respektive organisations- och managementpraktiker

Med fostran menar jag som sagt hur Ego framkallar, förändrar och hindrar handlande inom maktrelationen. I såväl skolan som lönearbetet har jag valt att studera speciella aspekter av handlingsproduktionen.

I skolan har jag valt de pedagogiska praktikerna. Här finner man ganska lätt konkreta motsvarigheter till dikotomin yt- och djupfostran, nämligen auktoritära och participativa pedagogiska praktiker. Dessa representerar olika sätt att få eleverna att lära sig något och i förlängningen få eleverna att handla på visst sätt.

Fostran i lönearbetet studerar jag via olika praktikinriktade organisations- och managementteorier, vilka föreskriver olika sätt att leda andras arbete och få individen att arbeta. Liksom i fallet med skolan finner jag exempel på ytfostran ð t.ex. scientific management ð och på djupfostran ð t.ex. modern managementteori som kombinerar karismatiskt ledarskap med marknadsorientering av organisationen.

Tillvägagångssättet i de följande sex kapitlen kan beskrivas så att jag tolkar en rad välkända företeelser: skolplikt, den allmänna betoningen av utbildningens betydelse för individ och samhälle, pedagogiska praktiker, lönearbetsberoende och arbete åt alla-politik, reformism samt olika praktikinriktade organisations- och managementteorier. Tolkningen sker genom att jag ger dessa företeelser innebörd inom ramen för det maktperspektiv som utvecklades i föregående kapitel.

Den följande framställningen kan nu beskrivas med hjälp av nedanstående tablå:

Tablå 1: *Uppläggning av den följande framställningen*

	Skola	**Lönearbete**
Försörjning	Kapitel 3: Skolplikten som försörjningspraktik	Kapitel 6: Lönearbetsberoende och arbetsmarknadstvång som försörjningspraktik
Rättfärdigande	Kapitel 4: Rättfärdigande av skolgång genom utvecklingsrationalism	Kapitel 7: Rättfärdigande av lönearbete genom reformism
Fostran	Kapitel 5: Yt- och djupfostran i skolans pedagogiska maktrelation	Kapitel 8: Yt- och djupfostran i lönearbetets maktrelation

Avhandlingen avslutas med en sammanfattning, slutsatser samt en diskussion av några drag hos maktutövningen i det moderna samhället.

Avdelning II

Maktutövning i den obligatoriska skolan

...låt (din lärjunge) tro sig vara den härskande, under det att du själv är det! Det finns inget så fullständigt underkuvande som det, som bevarar skenet av frihet; genom det tar man själva viljan till fånga. ... Tvivelsutan kommer (din lärjunge) inte att göra annat än det, han vill, men han kommer bara att vilja det, du vill att han ska göra... Genom att på så sätt lämna honom sin fria vilja eggar du ingalunda hans nyckfullhet. Eftersom han endast gör det, som är tjänligt för honom, kommer han också snart att endast göra det, som han bör göra.

Rousseau (1977: 122 f)

3 Skolplikten som försörjningspraktik

I detta kapitel analyserar jag den obligatoriska skolans försörjningspraktik ð skolplikten. Först ställer jag frågan *Varför obligatorisk skola?* till några utbildningssociologiska och -ekonomiska teorier. Sedan gör jag en distinktion mellan skola och utbildning, vilken jag tror är nödvändig för min förståelse av den obligatoriska skolan. Därefter övergår jag till att skissera den svenska skolplikten och gör därvidlag en skillnad mellan tvånget att gå i skola respektive beroendet av utbildning för att förstå vad skolplikt egentligen betyder. Kapitlet avslutas med att jag mot bakgrund av nämnda skillnad diskuterar vad det är för slags makt som utövas i skolan.

Varför obligatorisk skola?

Inom utbildningssociologin och utbildningsekonomin studeras utbildning utbildningssystemet och skolan i allmänhet. När vi söker ett svar på frågan varför det finns en obligatorisk skola blir det ganska tydligt att den *obligatoriska* skolinstitutionen inte diskuteras särskilt mycket inom sociologiska och ekonomiska utbildningsteorier, men väl utbildningens funktioner. En del av de teoretiska framställningarna inom utbildningssociologin och -ekonomin är mer eller mindre funktionalistiska i den meningen att de formulerar utbildningens uppgifter i termer av social nödvändighet (Karabel & Halsey 1977).

Bland sådana teoretiska framställningar kan nämnas Durkheims undersökning av det franska utbildningssystemets uppkomst och utveckling, där han gör gällande att syftet med utbildning överhuvudtaget är òproduktion av människorò (1985: 30). I ett annat sammanhang skriver han att utbildning ska medverka till individuell frihet genom att i individen inplantera en moral, ett regelsystem som enligt Durkheim syftar till att förutbestämma uppförande. Individen är således fri om hon är i stånd att kontrollera sig själv, kapabel att underkasta sig själv disciplin:

> òEn despot är som ett barn; han har alla barnets svagheter eftersom han inte bemästrar sig själv. Självövervinnelse är den sanna maktens första förutsättning, förutsättningen för all frihet värd namnet.ò (Durkheim 1973: 45)

Här får utbildning sin speciella uppgift: att fostra individen till självkontroll. I demokratiska samhällen är det speciellt viktigt, menar Durkheim, eftersom det i sådana samhällen saknas konventionella barriärer som reglerar önskningar och ambitioner. I det demokratiska samhället blir utbildning rentav en nyckelfaktor, en betingelse för social ordning: òUtan att dölja ojämlikheten i världen ð som alltid existerar ð måste vi lära barnetò att lycka kan man finna òi olika situationer, att var och en av oss har sina sorger såväl som sina glädjeämnen och att det viktiga är att upptäcka mål som överensstämmer med ens förmågaò (1973: 49).

En annan funktionalistisk analys finner vi hos Parsons (1964). Han frågar i och för sig inte efter skolans eller utbildningens, utan efter skolklassens sociala funktion. Skolklassen socialiserar individer och fördelar arbetskraft, säger han. I det sammanhanget kan också nämnas att Bernstein (1983) menar att skolan i varje samhälle återskapar det dominerande kulturmönstret. Dessa framställningar härleder med andra ord utbildningens, utbildningssystemets, skolklassens och/eller skolans uppgifter ur olika sociala nödvändigheter. Det dominerande intryck man därmed får av utbildningens etc. funktion är att den är bevarande och återskapande.

Skillnaden mellan dessa framställningar och sådana som mer betonar utbildningens etc. bidrag till reproduktionen av det kapitalistiska samhällets klasstruktur är ur en aspekt inte framträdande, medan den ur en annan är större. Som Gesser (1985) påpekar är skillnaden ò...inte stor mellan satsen ðSamhället kräver...ô och ðDet kapitalistiska systemet kräver...âò (s 25). En skillnad mellan de teorier som härleder utbildningens etc. funktion ur det nödvändiga återskapandet av samhället och de som betonar dess bidrag till reproduktionen av det kapitalistiska samhällets klasstruktur, är emellertid att de senare framhåller förekomsten av motsättningar i samhället som påverkar utbildningens etc. òfunktionsuppfyllelseò. Med utgångspunkt i Poulantzasô (1970) funktionsbestämning av den kapitalistiska staten ð politisk organisationsfaktor för de dominerande klasserna samt politisk desorganisationsfaktor gentemot arbetarklassen ð har Baudelot & Establet (1977) t.ex. hävdat att skolan, förutom att sortera individer, har till uppgift att lära alla

elever borgerlig och befria vissa elever från proletär ideologi i syfte att legitimera den existerande kapitalistiska samhällsordningen.

Dessa teoretiska framställningar förefaller handla om utbildning i allmänhet och problematiserar inte det förhållandet att viss utbildning ges inom ramen för en obligatorisk skolinstitution. Det tycks mot denna bakgrund vara nödvändigt att skilja mellan utbildning och skola för att kunna svara på frågan varför det finns en obligatoriska skola. Jag ska därför definiera skola som *en speciell institution*. Om skolan är obligatorisk är den minsta gemensamma nämnaren för alla elevers skolgång att vara underkastad en speciell tids- och rumskontroll. Utbildning definierar jag å andra sidan som *den formning individer genomgår under sina liv och som är relaterad till allmänna och speciella krav i tillvaron* som samhällsvarelse. Att vara i skolan innebär då att vara på en speciell plats vid en särskild tidpunkt. Att bli utbildad innebär snarare att bli formad eller forma sig i förhållande till något krav.

I detta sammanhang vill jag nämna Illich (1972), vars kritik av skolobligatoriet bygger på en snarlik åtskillnad mellan skola och utbildning. Illich definierar skola som en òåldersbestämd, lärarrelaterad process som kräver heltidsdeltagande i en obligatorisk lärokursò (s 37). Bildning, inlärning eller utbildning ser Illich som själva kunskapsprocessen och den kan vara i eller utanför skolan. òAvskolad bildningò definieras som inlärning skild från samhällets kontroll (s 31). Med mina definitioner av skola och utbildning har jag velat uppnå i princip samma sak som Illich. Skola avser en institution, utbildning avser något som sker med individen i denna institution eller utanför den ð de har ingenting annat med varandra att göra än att skolan är en institution som monopoliserat vissa rättigheter att utfärda bevis på att individer genomgått viss utbildning. Det viktiga i min definition av utbildning är att det är en verksamhet som står i relation till något slags krav. Kravet kan t.ex. ha formulerats av staten, på marknaden eller av individen själv. Detta leder vidare till en skillnad i de möjliga sätten att upprätthålla individers deltagande i skola respektive utbildning: deltagande i skolan kan upprätthållas med tvång; deltagande i utbildning förutsätter någon form av samtycke från den individ som blir utbildad. Här kan som ett förtydligande nämnas att Illich illustrerar skillnaden mellan (obligatorisk) skola och òjämlikhet i utbildningsmöjligheterò genom hänvisning till skillnaden mellan kyrka och frälsning.

Samtycke i någon mening från den individ som genomgår utbildning är en nödvändig förutsättning för att individen ska bli utbildad, men inte för att vara i den obligatoriska skolan. Utbildning innebär någon form av personlighetsförändring av individen och om än aldrig så liten krävs motivation och engagemang från individens sida. Att vara i skolan behöver inte alls betyda någon personlighetsförändring, blott fysisk närvaro.

Om vi mot denna bakgrund åter aktualiserar de uppgifter som förknippas med utbildning, utbildningssystemet och skolan i allmänhet samt frågar vilka av dem som kan bli utförda utan en obligatorisk skolinstitution respektive vilka som kan sägas förutsätta en utbildning ð dvs. någon form av personlighetsförändring till vilken individen samtycker ð får vi följande utfall. Människoproduktion, moralinlärning, socialisation, återskapande av det dominerande kulturmönstret, inlärning av borgerlig ideologi samt bortträngning av proletär ideologi kräver inte per definition en obligatorisk skolinstitution men väl att individen samtycker till att bli utbildad. Sortering av individen i förhållande till positioner på arbetsmarknaden och högre utbildningssystem kräver inte heller en obligatorisk skolinstitution, men inte heller utbildning för alla dem som blir sorterade. Det är först när dessa uppgifter ses som socialt nödvändiga som det av dem följer en institutionsuppbyggnad, men inte nödvändigtvis en obligatorisk institution. Det är först när uppgifterna ses som individuellt nödvändiga som det krävs ett obligatorium, ett obligatorium som bland flera tänkbara alternativ kan handhas av en skolinstitution.

När man ska försöka förstå vad skolplikten betyder tror jag att det är centralt att skilja mellan att *vara i skolan* och att *bli utbildad*. Att vara i skolan kan vara en rent kvantitativ företeelse, den kan betyda att skolan endast är en förvaringsplats för barn och ungdomar i en viss ålder, vilkas inträde och kvarhållande i skolan kan regleras genom tvång. Att bli utbildad är å andra sidan en kvalitativ företeelse, den förutsätter att individen i någon mening blir formad. Denna formning kan ske genom individens egen försorg och/eller genom ingrepp från andra. Utbildning kan i denna mening vara ett sätt att påverka individen. Syftet med den obligatoriska skolan är förmodligen att det ska ske en utbildning där. Genom att skilja mellan skola och utbildning har jag dock velat peka på att det är möjligt för en individ att vara i skolan utan att där bli utbildad.[1]

Med det ovanstående i minnet vill jag nu påpeka att funktionalistiska utbildningssociologiska teorier har en tendens att blanda samman skola och utbildning: de tycks förutsätta att skolan uppnår avsett resultat ð människoproduktion, moralinlärning, socialisation etc. ð utan att fästa vikt vid skillnaden mellan att vara fysiskt och mentalt närvarande.[2] Funktionsbestämningen av skolan är oftast avhängig ett i allmänhet dolt antagande om att skolan verkligen lyckas uppnå vad den föresätter sig. Jag ifrågasätter detta sätt att tänka därför att det inte härleder skolans funktion ur skolans faktiska resultat i fråga om påverkan av eleverna, utan ur avsikter med skolan som vi kan finna hos eller tillskriva maktutövande aktörer i skolan. Om det alls är motiverat med metodologisk individualism så är det i ett fall som detta. Funktionsteorierna kan inte visa att skolan lyckas med hänvisning till individuella fall, bara att skolans funktion svarar mot vissa maktutövares avsikter och detta har att göra med att teorierna inte skiljer mellan elevernas fysiska närvaro i skolan och deras mentala närvaro i utbildningen.

Om de funktionalistiska utbildningssociologiska teorierna frågar: Varför måste samhället ha en skola, ett utbildningssystem etc.?, så frågar utbildningsekonomerna; Varför väljer eleverna att utbilda sig?

Utbildningsekonomin är således ett helt eller delvis individualistiskt sätt att närma sig utbildningsproblematiken. I det sammanhanget kan nämnas att Ohlsson (1986) karakteriserar humankapitalteorin, en utbildningsekonomisk teori, som:

> ò...en mikroansats, där sociala fenomen kan spåras tillbaka till beteenden hos den enskilde individen. Grundläggande element i teorin är att en mängd mänskliga aktiviteter ð val av utbildning, migration, sökande efter arbete m.m. ð ses som investeringar.ò (s 42)

Avkastningen på t.ex. en utbildningsinvestering, företagen av en enskild individ tänks vara höjd lön. Sohlman (1982) konstaterar i linje med detta att humankapital är ò...produktiva resurser inbyggda i människor...ò (s 160).

Bakom humankapitalteorin skymtar en valhandlingsteori som både antar att individen har nödvändig information för att kunna träffa ett val mellan olika utbildningsinvesteringar och att individen inför detta val gör en rationell kalkyl baserad dels på utbildningsinve-

steringens kostnader och dels på dess avkastning i form av höjd framtida lön. En förutsättning för humankapitalteorin är således en ideologi om en fritt väljande individ. Teorin vilar vidare på en annan ideologi, vilken Karabel & Halsey (1977) uppmärksammar: ideologin om arbetaren som kapitalist. Grundidéen är som nämnts att varje individ oberoende av ställning i produktionen på utbildningsmarknaden kan uppträda som kapitalägare och investerare.

Det är uppenbart att humankapitalteorin inte frågar sig varför barn och ungdomar tvingas vara i skolan, dock försöker den ge en förklaring till varför individer utbildar sig.

Den marxistiska kritiken av utbildningsekonomin bibehåller ambitionen att förstå varför individer utbildar sig, samtidigt som utbildningssystemet underkastas en funktionsanalys. Altvater (1976) laborerar därvidlag med begreppen bildning, utbildning och kvalifikation för att beskriva utbildningssystemets funktion. Bildning är inom den humanistiska traditionen detsamma som karaktärsdaning och förmåga till reflektion i ensamhet och frihet, skriver Altvater. Utbildning definierar han som ò...anpassandet av individen till en yrkespraxis i ett samhälle med differentierad arbetsdelning och framför allt en specifik utbildning bestämd av kostnads- och nyttokalkylerò (s 238). De två sidorna ð bildning och utbildning ð framträder inom utbildningsekonomin som allmänbildning och yrkesanknuten kvalifikation, skriver Altvater och fortsätter:

> ò...en ändamålsenlig och en icke-ändamålsenlig sida av bildningen, en konsumtionsinriktad och en investeringsinriktad eller produktionsinriktad aspekt av utbildningen, utbildning som konsumtionsvara och utbildning som investeringskapital.ò (s 239 f)

Kvalificering motsvarar då närmast utbildning under kapitalistiska förhållanden. Enligt Altvater uppstår kategorin kvalifikation med kapitalismen och kvalificering och disciplinering utgör en enhet på grund av produktionsprocessens kapitalistiska karaktär: eftersom arbete och kapital är åtskilda och kapitalistisk produktion för lönearbetarna innebär att producera för andra, måste lönearbetarnas kvalificering också innebära disciplinering för att de ska förlika sig med kapitalförhållandet (s 265 f).

Utbildningssystemets funktion bestäms inom denna utbildningsekonomiska riktning med utgångspunkt i systemets kvalificerande verksamhet och ses som en av statens åtgärder

för att säkra totalkapitalets ackumulationsbetingelser. Enligt Masuch (1974) betyder detta att utbildningssystemet har tre funktioner: 1. den ekonomiska reproduktionsfunktionen, vilken innebär att systemet ska producera samhälleligt nödvändig, individuell arbetsförmåga; 2. den politiska reproduktionsfunktionen eller socialisationsfunktionen som innebär att utbildningssystemet ska återskapa det existerande samhällets självförståelse; samt 3. den självreproduktiva funktionen som betyder att utbildningssystemet dels utbildar sin egen arbetskraft och dels smidigt anpassar sig till samhällets utveckling (s 21).

I analysen av den ekonomiska reproduktionsfunktionen skiljer Masuch mellan två analytiska kvalifikationskategorier: kvalifikation med hänsyn till arbetsprocessen, vilket motsvaras av arbetets kvalitet i sig självt; respektive kvalifikation med hänsyn till värdeförökningsprocessen, vilket motsvaras av arbetets kvalitet för kapitalet. Båda dessa aspekter av kvalificeringen kan bidra till förståelsen av varför en individ vill kvalificera sig: ökning av den egna arbetskraftens bruks- och bytesvärde.

I ett något annat sammanhang har för övrigt Bowles & Gintis (1979) talat om utbildningssystemets pluralistiska anpassning för att förklara hur ekonomins krav förmedlas till utbildningssystemet. Den pluralistiska anpassningen verkar genom òmiljontals människors okoordinerade strävanò. Den medför en förändring av utbildningssystemets innehåll i linje med en ständigt föränderlig ekonomis krav och bärare av dessa krav är alls inte enbart kapitalets (òekonominsò) representanter, utan främst elevernas föräldrar, skolstyrelser och olika demokratiskt valda organ. Dessa aktörer hävdar elevens intresse av adekvat kvalificering i enlighet med arbetsmarknadens krav, vilket endast är ett annat sätt att säga att eleven har intresse av att bli efterfrågad på arbetsmarknaden.

Utbildningsekonomerna svarar således inte heller på frågan varför det existerar en obligatorisk skolinstitution, däremot beskriver de förekomsten av ett individuellt utbildningsberoende som tar sig uttryck i individens försök att förbättra sitt humankapital och sin arbetskrafts bruks- och bytesvärde.

När vi vänder oss till Bourdieu & Passeron (1977) får vi emellertid svar på frågan varför skolan finns. Den allmänna förutsättningen för Bourdieu & Passerons analys av utbildningens roll i samhället är nämligen att arbetsdelningen i samhället nått dithän att de

uppgifter som i äldre samhällen förenades i familjen eller släkten, är åtskilda i det moderna samhället och återfinns i olika sfärer och apparater. I äldre samhällen återfanns den sociala reproduktionsprocessen till övervägande del i familjen eller dess motsvarighet. Här reproducerades nya individer såväl biologiskt som ideologiskt. I familjen fick de unga lärdomar som var nödvändiga för överlevnaden i samhället. Familjen var det viktigaste socialisationsinstrumentet. I industrialiserade samhällen har emellertid reproduktionsprocessen splittrats i flera delar som var och en handhas av olika institutioner, såsom skola, barnomsorg, sjukvård. I moderna samhällen sker den biologiska reproduktionen fortfarande i familjeinstitutionen ð även om det idag kan skönjas upplösningstendenser därvidlag ð liksom delar av den ideologiska. Stora delar av den ideologiska reproduktionen tas emellertid omhand av skolan.

Skolan fyller således ett slags tomrum. Bourdieu & Passeron menar mot denna bakgrund att de härskande i samhället delegerat auktoritet till utbildningssystemet. Skolan har tilldelats en pedagogisk auktoritet och utövar denna på ett sätt som resulterar i att olika sociala grupper reproduceras.

Hos Althusser (1976) finns vidare en ansats till analys av skolobligatoriet som utvecklas i samband med att han redogör för varför det just är skolan som avlöst kyrkan som dominerande ideologisk statsapparat i det utvecklade kapitalistiska samhället. I sammanhanget hänvisar han bl.a. till skoltvånget. Althusser skriver att skolans dominerande roll både har att göra med att den under en viss tid förfogar över samtliga barn, att det sker ò under de år då barnet är mest sårbartò samt med själva förfogandets tidsrymd: ò...ingen ideologisk apparat förfogar under så många år över ett dittvingat auditoriumò (s 129 f). Skoltvånget skänker således skolan en dominerande roll bland ideologiska statsapparater därför att det innebär en monopolisering under lång tid samt att denna tid infaller under en mycket speciell period i barnens och ungdomarnas utveckling.

Mot denna bakgrund övergår jag nu till den svenska skolplikten och tar sedan denna till utgångspunkt för en diskussion om skoltvång och utbildningsberoende.

Skolplikten

Jag ska varken fördjupa mig i skolpliktens historia eller förhistoria. Det är emellertid nödvändigt att skapa sig en uppfattning om varför det uppstår en obligatorisk skolgång vid en viss tidpunkt, närmare bestämt med folkskolans införande 1842. Sandin (1986) identifierar åtminstone två olika förklaringar till att det i Sverige vid 1800-talets början uppstod ett intresse av en obligatorisk folkuppfostran ð en konsensus- och en konflikt-uppfattning. Den förra uppfattningen ser folkuppfostran som ett uttryck för strävanden att förbättra underklassens villkor, medan den senare ser folkuppfostran som ett instrument för borgerlig klasskontroll. Antingen anses de styrande vilja förbättra underklassens villkor eller förbättra underklassen, skulle man kanske kunna säga. Sandin själv menar att folkuppfostran handlar om en kamp om kontrollen över barndomen och i synnerhet då om huruvida underklassfamiljerna skulle tillåtas fostra sina egna barn eller om det skulle vara en angelägenhet för myndigheter. Tvånget mot dessa familjer ser han som ett full-följande av en tradition, vilken grundas på misstroende av underklassfamiljernas kapacitet att uppfostra barn: òUnderklassen kunde inte tillåtas forma sin kultur och sin verklighet utan myndigheternas medverkan.ò (s 261).

Folkskolan kan vidare ses som ett av många uttryck för den framväxande borgarklassens kamp mot adeln och mot förkapitalistiska förhållanden. 1809 års statskupp, då Gustav IV Adolf avsattes, resulterade i en ny författning som syftade till maktdelning mellan kungahus och ständerna och som trots sin moderata karaktär fastslog vissa fri- och rättigheter av borgerligt slag, såsom tryck- och yttrandefrihet, säkerhet till person och egendom, samvetsfrihet och fri religionsutövning (Carlsson & Rosén 1980). Statskuppen resulterade också i en privilegieutjämning, vilken i och för sig inte rubbade samhällets grundvalar men som trots det var ett bakslag för adeln. Redan 1809 framfördes förslag om allmän skola, anordnad av staten till skydd för den nya grundlagen. Den folkskola som infördes 1842 innebar, genom ändrat huvudmannaskap, ett första steg bort från kyrkomonopolet på folkuppfostran, även om kyrkan i allt väsentligt bibehöll kontrollen över folkskoleundervisningens innehåll.

Den politiska bakgrunden till den svenska folkskolan kan ses som en kompromiss mellan samhällsbevarande och dåtida samhällsförändrande krafter. Vid tiden för folkskolestad-

gan 1842 befann sig en äldre samhällsform i upplösning och en ny växte fram. Just 1840-talet har för övrigt betecknats som tiden för det liberala genombrottet. De aktörer som skapade folkskolestadgan kunde naturligtvis inte se det så, men de påverkades av den sociala oron och av tidsandan. I synnerhet gällde det de konservativa som länge hade hindrat folkskolans tillkomst. Påverkade av upplösningstendenserna i samhället, av den sociala oron och av den folkliga mobiliseringen, bytte en del av dem ståndpunkt under 1830-talet till förmån för en folkuppfostrande obligatorisk skola. Isling (1984a) har sammanfattat denna bakgrund till folkskolestadgan så här:

> òFrämst ... uppkomsten av ett stort proletariat, den sociala oron inom detta, upplösningen av patriarkaliska band och ansatserna till en massmobilisering torde ha lett till en omvändelse i folkskolfrågan hos de ledande inom stat och kyrka. I stället för att motarbeta att folkskolan allmänt infördes ville man nu från de styrandes sida göra en allmänt införd folkskola till ett instrument för den fostran och kontroll man genom de ekonomiska/sociala förändringarna inte längre lika effektivt kunde upprätthålla.ò (s 113)

Den nya folkskolan följde upp den tendens i folkuppfostran som hade grundlagts av kyrkan. I realiteten hade kyrkan sedan slutet av 1600-talet genom husförhör och òsöndagsskolepliktò (Richardson 1984: 30) kontroll över folkuppfostran. Folkskolan utvecklades ur husförhören (Lundgren 1986: 31). Den kyrkliga folkuppfostran byggde på Luthers katekes och sammanfattades till sitt innehåll i den av honom utarbetade s k hustavlan. I hustavlan predikades fruktan inför kristendomens gud och lydnad inför överheten (Isling 1988, kap 3).

Folkskolan kom till sitt innehåll att påminna om den kyrkliga folkuppfostran. Kyrkan bibehöll också till en början kontrollen över folkskoleundervisningen genom att de kommunala skolstyrelserna ställdes under kyrkoherdarnas ordförandeskap, att själva undervisningen blev en kyrklig angelägenhet och att lärarutbildningen underordnades domkapitlen. Folkskolan kom att präglas av en moralisk läroplanskod som betonade fosterlandskärlek och gudstro (Lundgren 1979).

I sammanhanget ska nämnas att Boli (1989) frågar varför massutbildning blev det dominerande sättet att hantera barnuppfostran vid en viss tidpunkt i Sverige. Han identifierar fyra olika teorier som kan göra anspråk på att besvara frågan: skolning som funktionellt

krav; som medel för social kontroll; skolan som statusförlänande institution; och skolning som en aspekt av modernisering av samhället. Boli kritiserar dessa teorier därför att de överdriver skolans effektivitet och menar att massutbildning uppstår som ett slags rituell konstruktion av det moderna samhällets medborgare. Han länkar samman det moderna samhälleliga utvecklingsprojektet med skolan och ser utbildning som ett sätt för individen att utveckla sina möjligheter. I realiteten menar således Boli att individen använder sig av skolan för att genom utbildning anpassa sig till de krav som det samhälleliga utvecklingsprojektet ställer. I motsats till i första hand några olika strukturalistiska funktionsteorier, formulerar Boli en individualistisk teori om individens funktionella anpassning.

Jag delar Bolis kritiska uppfattning av funktionalistiska teorier, men tycker inte att det finns någon anledning att bestämma sig för *ett* skäl till massutbildningens uppkomst. Det finns säkerligen en rad olika skäl. Tidvis kanske skolans utveckling mer präglas av statliga maktutövares intresse av att uppfostra folket, tidvis av ekonomiska maktutövares intresse av att kvalificera de arbetande, tidvis av jämlikhetssträvande organisationers intresse av att sprida kunskaper och utbildningsmeriter och hela tiden kanske av individens syn på utbildning i ljuset av det egna intresset. Min uppfattning är att genom den *obligatoriska skolgången* blir skolan en plats där motsättningar mellan ovan nämnda, såväl kollektiva som individuella, intressen kan komma till uttryck. Skolan blir därigenom ett motsägelsefullt instrument för individuell och social konstruktion av individer. Detta blir inte minst synligt när vi börjar försöka förstå vad skolplikten egentligen innebär.

Med 1842 års folkskolestadga infördes skolplikt men inte av någon fastställd längd. Det var först i och med 1882 års folkskolestadga som skolplikten blev sexårig. 1937 beslutades att den fram till 1949 skulle bli sjuårig och 1950 fattades beslut om nioårig obligatorisk skola, att genomföras fram till 1972. Skolpliktens utveckling i Sverige svarade därmed mot ett mönster i de västliga industriländerna där allmän primärskola genomfördes fram till första världskriget och allmän sekundärskola infördes efter andra världskriget (Husén 1980).

Begreppet skolplikt är i och för sig inte en fullt korrekt beskrivning av obligatoriet. Vad det som i Sverige kallas skolplikt i realiteten innebär, är ett tvång att underkasta sig en

av staten reglerad och till sitt huvudsakliga innehåll fastställd grundläggande *utbildning*. Skolgången som sådan är inte tvingande men väl tillgodogörandet av den grundläggande utbildningens innehåll. I realiteten är således skolplikten en utbildningsplikt, men av främst två skäl finns det trots det anledning att tala om skolplikt.

För det första fullgör ett helt överväldigande flertal sin skolplikt i den statliga skolan. Förekomsten av undervisning i hemmet etc. som alternativ till skolgång är negligerbar. Förekomsten av alternativa skolor är liten. I denna bemärkelse är det svenska obligatoriska skolväsendet ovanligt uniformerat (Richardson 1984). Man kan alltså tala om en skolplikt därför att skollagens tvingande krav för alla medborgare att tillgodogöra sig en grundläggande utbildning faktiskt resulterar i att nästan alla går i *skolan*.

För det andra vore en plikt att *tillgodogöra* sig den obligatoriska skolans innehåll inte möjlig att upprätthålla. Däremot kan plikten att vara fysiskt närvarande i skolan upprätthållas, vilket också är fallet. Man kan naturligtvis se hela arsenalen av maktutövningsinstrument som ställts till skolans förfogande ð betyg, examination, bestraffningsrättigheter etc. ð som medel för att åstadkomma ett tillgodogörande av utbildningens innehåll, men jag betvivlar att det går att åstadkomma ett individuellt tillgodogörande av ett utbildningsinnehåll med tvångsmedel. Om eleven ska tillgodogöra sig måste han samtycka till utbildning.

Skollagens formuleringar bekräftar för övrigt att den fysiska närvaron är det centrala kriteriet på fullgörande av skolplikt. Lagen säger att för barn bosatta i Sverige i åldern sju till sexton år gäller skolplikt. Den säger vidare att det åvilar föräldrarna att tillse att barnet fullgör sin skolplikt och om så inte sker och det beror på òtredska av föräldrarnaò kan länsskolnämnden ò...vid vite förelägga föräldrarna att hålla barnet i skolan...ò. Om denna åtgärd inte får effekt kan elev i grundskola ò...hämtas till skolan med biträde av polismyndighetò. (*Skollagen*, paragraferna 30, 38 och 39)[*]

[*] Här avses skollagen före 1985. Därefter har skollagen förändrats ett antal gånger under en synnerligen turbulent period för skolväsendet. I 1991 års skollag har formuleringen om att elev kan hämtas till skolan "med biträde av polismyndighet" ersatts med vitesföreläggande. Vidare betonas rättigheten att gå i skola. Den obligatoriska skolans tvångskaraktär tonas således ned.

Skolpliktens upprätthållande tycks på det hela taget inte vara eller ha varit något problem, om man bortser från folkskolans första 50 år.[3] Skolforskarna tycks istället vara förvånade över det i stort sett uteblivna motståndet mot skolplikten. Sandin (1986) sätter dock in folkskolestadgan 1842 i ett sammanhang av sedan lång tid omfattande ej tvångsmässig skolgång och menar att 1842 års skoltvång syftade till att få avvikarna, de som inte infann sig frivilligt, till skolan.

Under folkskolans första halvsekel var det dock svårt att upprätthålla obligatorisk skolgång. Skärpningen av skolplikten i 1882 års skolstadga kan ses mot den bakgrunden.

Skälen till att inte vilja gå i den obligatoriska skolan varierade. Richardson (1984) menar att med de dåliga förhållanden som rådde i folkskolan var det inte märkligt ò...att de välsituerade grupperna i samhället inte var benägna att låta sina egna barn gå i folkskolan utan lät dem få privatundervisning eller gå i privatskolor eller så snart som möjligt börja i läroverk.ò (s 42). Det var också svårt att få barn som arbetade, och vars inkomster familjen behövde, till skolan.

Enligt Isling kan man tala om en folkskola för alla barn och en i realiteten verkande skolplikt först vid slutet av 1800-talet. Skolpliktens tvång hade således till en början mer formell karaktär, vilket speciellt föräldrar till arbetande barn upplevde som tillfredsställande:

> òHos de obesuttna grupperna ... fanns varken ekonomiska eller politiska intressen som kunde motivera för skolgång. När de besuttna var obenägna att bereda de fattigas barn skolmöjligheter, var det således knappast något som de åsidosatta upplevde som en orättvisa utan snarare som en lättnad. Barnen behövdes för familjens försörjning. De fick tidigt ta tjänst för att bidra till denna. Ett skoltvång betraktades följaktligen som en börda och som ett hot.ò (1984a: 171)

Motståndet mot skolgång bröts sedermera och Isling menar att det berodde dels på industrialiseringen, vilken direkt och indirekt resulterade i att barnarbetet minskade, och dels på folkrörelsernas framväxt, vilken ledde till en folklig motivation för bildning.

Vid förlängningen av skolplikten till nio år 1950 var tveksamheten störst bland represen-

tanter för landsbygden, där barn och ungdomsarbete till del bestod. I elevundersökningar som gjordes under den försöksverksamhet med nioårig enhetsskola som föregick grundskolans införande 1962, var det emellertid endast enstaka elever som upplevde den förlängda skolplikten som ett problem. Motsvarande undersökningar bland lärarna i enhetsskolan visade dock en ganska utbredd skolleda bland mindre studieorienterade elever som nu alltså tvingades kvar i skolan under längre tid, ett förhållande som bl.a. resulterade i disciplinproblem (Marklund 1982). Ett annat problem under försöksverksamheten var att många elever lämnade högstadiet till förmån för den parallella realskolan därför att de var av den uppfattningen att den gav bättre utbildning. Det stora problemet under försöksverksamheten 1950-62, skriver Marklund, blev ò...inte *de nio åren*, utan elevernas och föräldrarnas åstundan att fullgöra dessa i andra skolor än enhetsskolan.ò (s 122).

Beslutsfattarna befarade dock ett allmänt motstånd mot förlängd skolplikt. Att detta i stort sett uteblev hade, menar Marklund, att göra med dels införandet av barnbidrag, vilket motverkade inkomstbortfall i familjer som behövde de inkomster barnens arbetskraft kunde ge, och dels en ökande brist på sysselsättningsmöjligheter för ungdomar.

Mot bakgrund av denna huvudsakligen kvantitativa framställning övergår jag nu till att diskutera vad skolplikten egentligen betyder.

Skoltvånget

Skolplikten är ett exempel på tvång. Den påbjuder ett visst individuellt handlande och är förknippad med sanktionsmöjligheter i de fall individen inte handlar i enlighet med påbudet. Den vilar ytterst på statens möjlighet att använda våld. Några alternativ till skolplikt existerar inte för barn och ungdomar i åldern 7ï 16 år, endast alternativa sätt att fullgöra skolplikten. Det existerar således inte ett formellt skoltvång i Sverige, men då mycket få i realiteten utnyttjar alternativa sätt att fullgöra skolplikten kan man säga att det jämsides med skolplikten existerar ett informellt tvång att gå i skola.

Skolplikten är av allt att döma ett ineffektivt medel för att åstadkomma det den avser att åstadkomma: att barn och ungdomar mellan 7 och 16 år tillgodogör sig den grundläggande utbildningens innehåll. (Därmed inte sagt att det inte finns andra medel i den obligatoriska skolan som är effektiva i det avseendet.) Skolplikten har, som tidigare påpe-

kats, endast förutsättningar att reglera elevens fysiska närvaro i skolan. Den påverkar i princip inte alls elevens intellektuella mottaglighet eller mentala närvaro.

Mot den bakgrunden kan man säga att skolplikten försörjer den obligatoriska skolan med elever och innebär i det avseendet en exakt rumslig och tidsmässig inplacering av eleven i skolinstitutionen. Skolplikten är således mer ett *instrument för tids- och rums-kontroll*, än ett medel att framkalla vissa prestationer; mer ett instrument för att förflytta eleven i rummet, än ett medel att förändra honom. Jag vill uttrycka det så att skolplikten gör barnen och ungdomarna tillgängliga men inte mottagliga för skolans fostran. Skol-plikten innebär, med andra ord, att barn och ungdomar rekvireras till skolans maktrela-tioner.

I detta avseende är den obligatoriska skolan ett exempel på maktutövning vilande på tvång. I andra avseenden har den obligatoriska skolan emellertid inte nödvändigtvis tvångskaraktär. I det sammanhanget kan nämnas att Berg & Wallin (1982) i en organisa-tionsteoretisk studie av den obligatoriska skolan, menar att skolan har flera olika ansik-ten beroende på vilken aspekt man betraktar den ur. Ett av dessa ansikten är tvångsorga-nisationens. Skolplikten benämner de strukturellt tvång. Detta suppleras inom skolan av ett substantiellt tvång, vilket de definierar som ò...tvånget för eleverna att i skolan un-derkasta sig en viss förutbestämd undervisning, i vissa bestämda sekvenser, på vissa be-stämda tidpunkter, av vissa bestämda personer, i en viss bestämd lokal...ò (s 31).

De menar vidare att det finns ett samband mellan å ena sidan det strukturella tvånget och motståndet mot det och å andra sidan det substantiella tvånget. Förvisso något vagt ut-tryckt skriver de ungefär att om motståndet mot skolplikten är starkt ger detta tillsam-mans med en rad andra faktorer upphov till en utformning av det substantiella tvånget som liknar den militära exercisen. När emellertid skolplikten blir allmänt accepterad möj-liggör detta en förändring av det substantiella tvånget.

Sambandet mellan försörjnings- och fostranspraktikerna inom skolan, för att nu uttrycka det med de begrepp som jag använder, skulle således vara sådant att när försörjnings-praktiken inte längre upplevs som ett tvång av flertalet, kan formerna för fostran ändras.

Jag anser att sambandet mellan skolplikten och fostranspraktiken snarare existerar på ett mer förmedlat sätt, där motståndet i själva undervisningssituationen – som kan ta sig många olika uttryck – snarare än motståndet mot skolplikten är den viktigaste mellanliggande variabeln. Detta samband skulle då ha att göra med att det är lättare att försörja skolan med elever än att fostra dem och på motsvarande sätt svårare för eleven att göra motstånd mot skolplikten än mot undervisningsformer och undervisningsinnehåll. Uttryckt på ett annat sätt: det är lättare för skolans maktutövare att upprätthålla den fysiska närvaron i skolinstitutionen än att få eleverna att tillgodogöra sig utbildning; det är svårare för eleven att lyckas med skolk än med mental frånvaro som motståndsform.

Skolplikten är endast en fråga om elevförsörjning, vilken är relativt lätt att upprätthålla som framgår av den tidigare framställningen. Det motstånd mot skolplikten som finns framträder emellertid inte främst som motstånd mot skolplikten, utan som motstånd i själva undervisningen i form av bristande engagemang och motivation. Man kan uttrycka det så att skolplikten försörjer skolan med elever av vilka en del inte är studiemotiverade och som inte önskar engagera sig i skolarbetet. Skolplikten formbestämmer därmed delvis motståndet inom skolan.

Att elever infinner sig i skolan, att de med andra ord inte gör motstånd genom att vara fysiskt frånvarande, behöver inte betyda att de har accepterat skoltvånget. Hur skoltvånget upplevs torde väsentligen variera med undervisningens former och innehåll. På samma sätt som skolplikten endast är en försörjningspraktik för skolan – vilken till sin tvångsmässiga karaktär kan vara helt skild från undervisningens former och innehåll – kan skolplikten som sådan av den enskilde eleven upplevas som något självklart som hon/han delar med andra jämnåriga. *Skolplikten får en innebörd först när den kopplas samman med undervisningens former och innehåll.* Skolplikten kan t.ex. ses som en rättighet att vara i skolan. Willis (1983) visar i sin studie av ett antal arbetarpojkar i en brittisk skola[4], vilka gjorde starkt och medvetet motstånd mot skolans försök att få dem att arbeta, att motståndet riktades mot kravet att eleverna skulle tillgodogöra sig en utbildning och inte i första hand mot kravet att de skulle vara närvarande i skolan. Eleverna i Willisô studie tycktes med glädje vara i skolan så länge de med framgång kunde sabotera undervisningen. Om det hade varit skoltvånget de var opponenter mot hade de säkerligen kunnat skolka utan att deras handlande hade blivit sanktionerat från skolans sida.

När dessa elever emellertid skolkade var det ett led i motståndet mot skolinstitutionens krav på anpassning till en kultur som domineras av òsmilfinkarò. Så här skriver Willis:

> òSkolket är bara en relativt oviktig och grov variant av denna princip om självbestämmande som sträcker sig över stora delar av lektionerna och täcker många olika aktiviteter: att vara fri utanför lektionen, att vara i klassen och inte arbeta, att vara i fel klass, ströva omkring i korridorerna och leta efter något spännande, sova någonstans för sig själv. Den centrala förmåga som förenar dessa möjligheter är att kunna ta sig ut ur varje given kategori: bevarandet av personlig rörlighet.ò (s 75)

Skolplikten upplevs antagligen mest påtagligt som ett tvång av den elev som måste åhöra en undervisning som han i någon mening upplever som irrelevant eller missvisande. En sådan upplevelse kan vara individuellt bestämd men den kan också ha klasskulturellt ursprung. Om den följande beskrivningen är riktig, torde den klasskulturellt bestämda skillnaden mellan skolans undervisningsinnehåll och elevernas familje- och vardagsliv vara påtaglig:

> òI sin utväljande uppgift är skolan i ett industrialiserat samhälle ett instrument inte bara för cirkulation mellan socialklasser utan också för att begränsa cirkulationen uppåt till dem som är villiga att följa spelets regler, dvs. villiga att anamma den värdeorientering och det motivationsmönster som kännetecknar medelklassen.ò (Boalt & Husén 1967: 25)

Påståendet behöver naturligtvis inte vara sant ð det bekräftas emellertid i princip av en rad undersökningar, teoretiskt av t.ex. Bernstein (1983), Baudelot & Establet (1977), Bourdieu & Passeron (1977), Bowles & Gintis (1979), Levitas (1978), Gesser (1976 & 1985) och empiriskt av t.ex. Arnman & Jönsson (1983) ð men det har i realiteten ingen betydelse för mitt resonemang. Det är nämligen fullt tillräckligt att skolan utformar sitt undervisningsinnehåll efter något slags ògenomsnittsprincipò för att elevernas upplevelser av innehållet ð och därmed av tvånget att gå i skola ð ska variera, eftersom eleverna lever olika vardagsliv. Följande formulering ur 1980 års läroplan för grundskolan tyder på att det just är en ògenomsnittsprincipò som är vägledande för utformningen av skolans innehåll, i synnerhet tycks det vara fallet vad gäller kontroversiella spörsmål, vilket torde göra avståndet mellan skolans och elevernas verklighetsuppfattning än större:

> òI skolarbetet ställs man dagligen inför frågor där det föreligger olika uppfattningar. Det kan gälla livsåskådning, politik, sociala värderingar eller moral, det kan gälla

människosyn och historieuppfattning, det kan gälla stilriktningar och smak. Skolan tar emot barn ur alla grupper och åsiktsläger i samhället. Alla föräldrar skall med samma förtroende kunna skicka sina barn till skolan, förvissade om att dessa inte blir påverkade från skolans sida till förmån för den ena eller andra av inbördes kämpande åskådningar och uppfattningar. I frågor, där det föreligger olika uppfattningar, skall skolans undervisning därför vara saklig och allsidig.ò (*Läroplan för grundskolan* 1980: 18 f)

Saklighet och allsidighet är läroplanens namn på den ògenomsnittsprincipò som sätter sin prägel på en undervisning som vill ingjuta förtroende i föräldrar som lever olika vardagsliv.

Mot bakgrund av vad som hittills sagts kan skolpliktens betydelse nu fastställas. Skolplikten betyder två saker:

1. ett *objektivt tvång* att gå i skola för alla barn och ungdomar i en viss ålder, i denna mening är skolplikten den obligatoriska skolans försörjningspraktik då den gör barnen och ungdomarna till elever tillgängliga för fostran;
2. ett *subjektivt tvång* för de elever som upplever skolans undervisningsinnehåll som irrelevant, missvisande etc., vilket samtidigt innebär att elever med andra upplevelser av undervisningsinnehållet inte nödvändigtvis upplever skolplikten som ett tvång.

Distinktionen mellan skolplikten som ett objektivt tvång för alla och ett subjektivt tvång för vissa, aktualiserar ytterligare en distinktion, nämligen mellan skoltvång och utbildningsberoende, vilken skall utvecklas i det följande.

Skoltvång och utbildningsberoende

Jag påpekade tidigare att skolplikten innebär ett tvång att tillgodogöra sig en grundläggande utbildning, men inte ett tvång att gå i skola. Eftersom det rimligtvis inte är möjligt att tvinga en individ att *tillgodogöra sig* en utbildning, men väl att upprätthålla tvånget att vara i skolan, kommer begreppet skolplikt att betyda en sak rent definitionsmässigt och en annan i praktiken. Skolplikt betyder i praktiken elevens fysiska närvaro i skolinstitutionen, snarare än elevens tillgodogörande av ett utbildningsinnehåll eftersom endast den förra har förutsättningar att upprätthållas tvångsmässigt. Att vara i skolan är ju alls inte detsamma som att bli utbildad.

Skolplikten kan, som tidigare nämnts, ses som ett objektivt tvång för alla barn och ungdomar att vara i skolan samt ett subjektivt tvång främst för de elever som tvingas åhöra en undervisning som för dem framstår som irrelevant eller missvisande etc. Mot den bakgrunden kan man säga att de elever som upplever skolplikten som ett subjektivt tvång sannolikt inte upplever sig som blivande utbildade, medan de elever som inte upplever skolplikten som ett subjektivt tvång gör det därför att de upplever att de genomgår en för dem relevant, utvecklande, nyttig etc. utbildning.

Upplevelsen av undervisningsinnehållet som relevant till den grad att skolplikten subjektivt inte upplevs som ett tvång kan kallas ett utbildningsberoende. Jag har tidigare nämnt den forskning som relaterar skolans undervisningsinnehåll till arbetslivets och arbetsmarknadens krav i termer av humankapital respektive kvalifikationer. Det som förenar humankapitalteorin och kvalifikationsteorin är att utbildning ses eller analyseras som ett investeringskapital. Detta betyder att den utbildning en individ genomgår vid en tidpunkt måste relateras till en framtid, i vilken utbildningsinvesteringen förväntas ge något slags avkastning: höjt bruks- eller bytesvärde på den egna arbetskraften, nödvändiga examina eller kunskaper för att kunna gå vidare till annan utbildning etc. Humankapitalteorin, kvalifikationsteorin och även, som nämnts, Bowles & Gintis (1979) beskriver därvidlag utbildningsberoendet. De är dock obestämda ifråga om vilken nivå av utbildningssystemet som analyseras, de talar om utbildning i allmänhet och om utbildningssystemet i sin helhet. Här gör jag alltså gällande att inom ramen för den obligatoriska skolan kan ett utbildningsberoende uppstå, vilket resulterar i att de elever som upplever sig som utbildningsberoende inte upplever den obligatoriska skolans försörjningspraktik, skolplikten, som ett tvång att vara i skolan.

Skillnaden mellan subjektivt skoltvång och utbildningsberoende kan också uttryckas så att skolplikten upplevs som ett tvång när undervisningsinnehållet inte är självmotiverade. En av de intressanta aspekterna i efterkrigstidens svenska skolutveckling är just spänningen mellan objektivt och subjektivt skoltvång, mellan skolplikt och försöken att bearbeta det subjektiva skoltvånget genom bl.a. strävan att skapa ett självmotiverande undervisningsinnehåll. Jag vill hävda att spänningen kommer till uttryck i den rationella läroplanskod som växte fram inom den obligatoriska skolan under efterkrigstiden, en kod vilande på individcentrering, nyttoinriktning och vetenskaplig rationalism (Lundgren

1979). Spänningen kommer vidare till uttryck i att lärarnas tvångsbefogenheter trappats ned under efterkrigstiden, med skolagans avskaffande 1958 som ett exempel. Ytterligare ett uttryck är att den obligatoriska skolan utvecklats från en urvals- till en tillvalsskola, med större möjlighet för eleven att välja ett självmotiverande undervisningsinnehåll.[5]

Uttryckt på ett annat sätt kan man säga att den subjektiva upplevelsen av skoltvånget har bearbetats genom ett ökat utbildningsberoende.[6] Det är dock viktigt att understryka att skolplikten och utbildningsberoendet kompletterar varandra: den tvångsmässiga försörjningen av skolan med elever skapar motivationsproblem inom skolan; dessa problem bearbetas i skolan genom bl.a. försöken att utveckla ett självmotiverande utbildningsinnehåll, genom att skärpa utbildningsberoendet. Beroendet av utbildning skulle möjligen medföra att skolan försågs med elever även om skolplikten inte fanns, vilket ansökning och antagning till den frivilliga gymnasieskolan antyder: nästan alla elever i årskurs 9 söker och ca 85 % antas till gymnasieskolan (*Statistiska meddelanden: Gymnasieskolan 1989/90*). Utbildningsberoendet i den obligatoriska skolan integrerar emellertid inte alla elever, eftersom betygssystem och andra utslagningsmekanismer i skolan redan på ett tidigt stadium etablerar en rangordning, där de vid dess botten negerar utbildningsberoendet. Deras situation och deras förväntade framtida situation utmanar relevansen i föreställningen om utbildningsberoendet. De som befinner sig i denna situation blir knappast disciplinerade av försäkringar om att utbildning är en nödvändighet för det framtida livet. Men skolplikten håller dem trots det kvar i skolan.

Den grupp av barn och ungdomar vars skolgång endast är en följd av skolpliktens tvång aktualiserar frågan: Varför ska de tvingas gå kvar i skolan? Genom att i det följande beskriva vad för slags makt det är som rättfärdigar att barn och ungdomar överhuvudtaget tvingas gå i skola kan jag också ge ett svar på varför ovan nämnda marginalgrupp hålls kvar i den obligatoriska skolan.

Den generationella makten

Skolplikten är ett uttryck för en generationell makt. För att förstå denna makt måste vi dels betrakta gruppen av skolpliktiga barn och ungdomar som en gemensam kategori vilken utsätts för ett objektivt skoltvång (kategorin skolpliktiga) samt dels, ur en annan

aspekt, betrakta gruppen som två kategorier: en som upplever skolplikten som ett tvång (kategorin skoltvungna) respektive en som inte gör det (kategorin utbildningsberoende). I det följande ska jag behandla kategorin skolpliktiga respektive kategorin skoltvungna. I de därpå följande kapitlen kommer jag att behandla olika försök att transformera kategorin skoltvungna så att den kommer att tillhöra kategorin utbildningsberoende.

Kategorin skolpliktiga

Inför skolplikten behandlas alla barn och ungdomar mellan 7 och 16 år som nått en viss intellektuell mognad, lika. Gruppen av barn och ungdomar blir genom skolplikten en i ett avseende enhetlig kategori. Ursprungligen skapas skolplikten vid en tidpunkt då det anses socialt och politiskt nödvändigt att underkasta barnen och ungdomarna en tids- och rumskontroll och, åtminstone i dess teoretiska förlängning, en fostran. När skolplikten senare förlängs sker detta med hänvisning till utbildnings- och ekonomiska skäl. Men skolplikten skapar inte denna kategori, utan verkar gentemot denna redan existerande kategori i ett tomrum efter t.ex. barnarbetet (Olsson 1980) eller en i högre grad lönearbetande familj (t.ex. Holter m.fl. 1976) eller en relativt hög ungdomsarbetslöshet (t.ex. Marklund 1982). Kategorin av barn och ungdomar existerar före skolplikten, men skolplikten innebär att kategorin i ett avseende behandlas lika. Man kan, som Illich (1972), säga att skolsystemet massproducerar barndomen.

I sammanhanget vill jag nämna Ariès´ studie om barndomens historia, vilken bl.a. visar att det först uppstod ett barndomsbegrepp inom familjen till följd av att barnen särskildes från de vuxna genom det s k daltandet. Från 15-1600-talen växte emellertid ett annat barndomsbegrepp fram, som hade sin upprinnelse utanför familjen och syftade till att framkalla en barnuppfostran. Gemensamt för båda barndomsbegreppen var att barndomen uppfattades som en period av beroende. Gränsen mellan barndom och vuxenliv definierades inte biologiskt, utvecklingspsykologiskt och socialt, utan uteslutande socialt. Man lämnade inte barndomen, skriver Ariès (1982), ò...förrän man kom ur beroendet...ò (s 40).

Barndomens uppkomst utgör en process av successiv segregation av barnet från de vuxnas värld. Barndomen anger emellertid inte endast en av livets åldrar, utan blir med tiden en social kategori. Barnen blir till en grupp med drag som är gemensamma oberoende av

annan kategoritillhörighet t.ex. social klass, nationalitet och kön. Ariès illustrerar denna kategoriseringsprocess med disciplinen i skolan under 13-1600-talen. Kroppsbestraffningar förekom då allmänt i samhället men alla vuxna kunde inte utsättas för sådan bestraffning. Adelsmännen var undantagna, vilket var ett av de sätt varigenom deras särart upprätthölls. Alla skolbarn kunde emellertid utsättas för aga, även adelsbarnen. I detta avseende gjordes ingen skillnad, men i många andra, mellan barn från olika sociala grupper.

På basis av de två kategorierna barn och vuxna samt på de rättigheter som tillerkänns vuxna ð vilka antingen är barnens föräldrar eller deras legitima eller illegitima ställföreträdare ð att underkasta barnen tids- och rumskontroll, sysselsättning och fostran, kan man tala om *en generationell makt som utövas av vuxna gentemot barn*. Detta är en makt som ytterst rättfärdigas med hänvisning till ålder och genom mognaden vunna, verkliga eller påstådda, erfarenheter.

Hur barn och ungdomar skall kontrolleras, sysselsättas och fostras utgör en särskild diskurs, vilken bl.a. ger upphov till uppfattningar om förnuftiga och oförnuftiga sätt att utöva generationell makt. Vidare skapas institutioner, statliga eller andra, som jämsides med familjen utövar den makten. Diskursen och institutionerna utgör ett fält där det utspelas en kamp om kontrollen över den generationella maktens utövning och om vem som är legitim utövare eller ej. Kampen medför att vuxna kan ogiltigförklaras som utövare av generationell makt och att deras maktutövning kompletteras med en institutionell, vilken rättfärdigas med hänvisning till barnets och/eller samhällets intressen. Föräldrar kan t.ex. definieras som inkapabla att utöva makt i samhällets intresse eller för barnets bästa därför att de anses sakna kompetens eller tid.

Skolplikten kan ses som ett komplement, i ovan nämnda mening, till föräldrarnas utövning av den generationella makten. Inom ramen för den maktens generella åtskillnad mellan vuxna och barn, åstadkommer skolplikten ð och även andra komplement till föräldrarnas utövning av generationell makt, såsom t.ex. barnomsorgen ð en indelning av vuxenkategorin i olika underkategorier av mer eller mindre lämpade, mer eller mindre kompetenta utövare av generationell makt. Generationell makt kan därför ses, inte enbart som en makt som utövas av vuxna gentemot barn, utan också som en ständig kamp

om vem som ska äga rätt att utöva den. I detta avseende blir barnen och deras behov en förevändning för att utöva makt också gentemot föräldrarna.

Denna kamp är en central aspekt av den generationella makten och som en direkt följd av olika och ibland motstridiga intressen av att påverka barns och ungdomars handlande, kommer vuxen-barnrelationen – i familjen och institutionerna – att överlastas av intressen och påverkan som inte har att göra med barnets naturliga men väl med dess sociala utveckling. Den generationella maktutövningen blir på det viset en allmängiltig form för påverkan av barn och ungdomar, kring vars innehåll det utspelas en kamp. Den makt som utövas inom t.ex. arbetslivet växer på det viset delvis in i den generationella makten genom t.ex. olika former av arbetslivsförberedelse i skolan och familjen. Men den generationella makten kan också mobiliseras för att motverka att barn och ungdomar utsätts för inflytelser som anses dåliga.[7]

Gränsen mellan barnets naturliga och sociala utveckling är nog på många sätt flytande och svår att dra, men inte desto mindre har Vygotskij (1981) just understrukit betydelsen av – men samtidigt svårigheten – att skilja mellan barnets naturliga och kulturella utveckling. Jag tolkar Vygotskij så att barnets naturliga utveckling huvudsakligen står för barnets fysiska mognad, medan den kulturella utvecklingen kan betecknas som barnets psykiska och sociala utveckling. Kampen om utövningen av den generationella makten utspelas till del genom att inslag i barnets utveckling definieras som naturliga eller kulturella/sociala. För att återknyta till de utbildningsteoretiska framställningar som tidigare berörts, anar jag – utan att ordentligt kunna fördjupa det – att en skillnad mellan dem just är att de komponerar relationen mellan naturlig och kulturell/social utveckling olika. De funktionalistiska teorierna tycks ha en tendens att definiera naturlig utveckling som en relativt vid kategori, vilken har inslag från vad en del andra teorier definierar som social utveckling. Man kan också uttrycka det så att funktionalistiska utbildningsteorier fäster liten vikt vid skillnaden mellan naturlig och kulturell utveckling eftersom allt som sker i skolan – i den mån det är relevant som en funktion av eller för samhället – ses som led i en socialisationsprocess där den fysiska mognaden på ett naturligt sätt antas överensstämma med inväxandet i samhället. Den generationella maktutövningen ses därför inte som ett kampfält, utan som blott och bart en mognadsprocess där vuxna i olika skepnader styr och kontrollerar barnets utveckling. Man kan därför säga att funktionalis-

tiska utbildningsteorier naturaliserar socialisationsprocessen.

Som en illustration kan nämnas Parsons´ (1964) analys av skolklassen som ett socialt system. Skolklassen, säger Parsons, förbereder för vuxenroller men gör också ett urval på basis av elevernas prestationsförmåga som ligger till grund för fördelningen av status i samhället. Skolklassen är en socialisationsagent genom vilken ò...individuella personligheter ges en motivationsmässigt och tekniskt adekvat träning i förhållande till utförandet av vuxenroller.ò (s 130). Om man bortser från bestämningen òadekvatò, som måste bedömas från fall till fall, finns det väl ingen anledning att göra allvarliga invändningar mot denna i övrigt obestämda beskrivning. Men just genom att den är obestämd anser jag att det ligger något förföriskt i att sammanföra så olika òrollerò som t.ex. förälderns, familjeförsörjarens, det politiska subjektets och arbetskraftssäljarens under den gemensamma beteckningen òvuxenrollerò. Vidare förbereder ju inte skolan för *alla* vuxenroller, utan för ett urval. Om detta urval säger Parsons ingenting, trots att det torde vara centralt att reda ut varför skolan t.ex. förbereder för òvuxenrollenò som arbetskraftssäljare men inte för òvuxenrollenò som strejkledare. Parsons reder varken ut vad vuxen är eller varför skolan endast förbereder för ett urval av òvuxenrollernaò.

Vid vilken tidpunkt en person bedöms vara vuxen beror på vad slags definition man gör, t.ex. biologisk eller social. Gränsen mellan barn och vuxen kan markeras av puberteten, av den ålder då ett barn får samma rättigheter och skyldigheter som sina föräldrar, av den tidpunkt då barnet blir òekonomiskt oberoendeò av föräldrarna osv. Inträdet i vuxenåldern varierar i alla dessa fall, ibland också från fall till fall. Definitionen av vuxenåldern har alltså såväl biologiska som sociala aspekter. Parsons gör emellertid ingen skillnad mellan biologiskt och socialt bestämda vuxenroller, utan låter läsarens vardagsdefinition bilda utgångspunkt för förståelsen av vad han menar med att skolan förbereder för vuxenroller. Funktionsbestämningen blir därmed övertygande, inte därför att den är allmängiltig utan därför att den är obestämd. Parsons säger nämligen följande: det finns en uppsättning vuxenroller; inför inträdet i dessa tränas skoleleverna motivationsmässigt och tekniskt; en del av vuxenrollerna har olika status; fördelningen av eleverna till statusmässigt olika roller sker i skolan på basis av elevernas prestationer. Här bör man lägga märke till att skolans socialiserande verksamhet tar sikte på två uppsättningar av òvuxenrollerò: för det första socialiserar skolklassen för vuxenroller, vilket Parsons näm-

ner; för det andra måste då skolklassen rimligtvis också socialisera för en speciell kategori av vuxenroller, nämligen dem som ger upphov till varierande social status, vilket Parsons inte nämner. Parsons blandar medvetet eller omedvetet samman biologiska och sociala vuxenroller och därigenom tenderar han att naturalisera socialisationsprocessen.

En del av de marxistiska utbildningsteoretiska framställningarna har å andra sidan en tendens att betona den kulturella/sociala utvecklingen på bekostnad av den naturliga. Tyngdpunkten i dessa teorier ligger nämligen på skolans bidrag till den ideologiska legitimeringen av samhällsstrukturen. Skolan tycks huvudsakligen sysselsätta sig med att fostra barnen och ungdomarna till att acceptera den existerande kapitalistiska samhällsstrukturen. Dessa framställningar ser därvidlag generationell maktutövning enbart som ett kampfält, där en dominerande social klass använder sig av skolan för att befästa sin ideologiska hegemoni, och intresserar sig knappast alls för den naturliga mognadsprocessen. Man kan kanske uttrycka det så att de marxistiska utbildningsteorierna politiserar socialisationsprocessen.

Med min framställning har jag velat poängtera att den generationella makten både är naturlig och kulturell/social. Den är en form för vuxnas påverkan av barn som också överlastas av andra intressenters påverkansförsök och som sådan utgör den ett fält där det utspelas en kamp om hur barn ska påverkas och vem som har rätten att göra det.

Kategorin skoltvungna

Skolplikten är en av den generationella maktens framträdelseformer, men genom att skolplikten upplevs olika av olika elever blir den till sina konsekvenser ett slags marginalmakt. Utbildningsberoendet får till resultat att många lyckas motivera och utbilda sig inom skolinstitutionen, det objektiva skoltvånget gör att alla barn och ungdomar måste vara i skolan oberoende av om de kan motivera sig, blir utbildade eller ej. Skolplikten gäller alla men drabbar endast vissa som ett tvång. Den marginalgrupp som återstår när vi subtraherar dem som utbildar sig i den obligatoriska skolan till följd av ett upplevt utbildningsberoende från dem som är i skolan, utgör en kategori av skoltvungna som visar hän mot skolpliktens yttersta syfte.

Min poäng är nu att individerna i denna marginalgrupp, som endast är fysiskt närvarande

i den obligatoriska skolan, knappast blir påverkade av skolans undervisningsinnehåll men väl av skolplikten. Om skolans òfunktionò är att socialisera, kvalificera, humankapitalisera, få eleverna att acceptera samhällsordningen eller vilken påstådd funktion som helst som kräver ett samtycke och en mental närvaro från elevens sida, så lyckas inte skolan uppfylla den uppgiften i fråga om kategorin skoltvungna elever. Däremot kan skolan lyckas genomföra andra påstådda uppgifter, nämligen sådana som inte kräver elevens samtycke och mentala närvaro: skolan kan t.ex. sortera och förvara elever.

Sorteringen kan utföras oberoende av elevernas engagemang. En elev som endast är fysiskt närvarande får låga betyg eller omdömen, vilka är de sorteringsinstrument som används för att etablera en rangordning inom elevgruppen. Sorteringen kan därmed sägas vara ett av flera maktutövningsinstrument inom skolan, eftersom det syftar till att påverka elevens handlande genom att koppla samman prestation och sortering. Icke-engagemang leder därvidlag till utsortering.

Förvaring är ett annat resultat som skolplikten kan uppnå bland skoltvungna elever, även då den inte kompletteras med andra åtgärder för att engagera och motivera dem. Skolplikten, som den obligatoriska skolans försörjningspraktik, är som nämnts ett medel för tids- och rumskontroll eller, med andra ord, ett instrument för att åstadkomma en förvaring av barn och ungdomar i en viss ålder, i ett visst rum under en viss tid.

För att nu, mot bakgrund av förvaringen, till sist återknyta till den generationella makten så kan skolplikten ses som ett instrument för att frigöra barnen från föräldrarna samtidigt som den möjliggör ett frigörande av föräldrarna för andra aktiviteter. I denna mening innebär skolplikten en alternativ form för vuxenövervakning av barn och ungdomar. Det är också vad skolplikten, alldeles för sig själv och utan komplement, kan åstadkomma.

4 Rättfärdigande av skolgång genom utvecklingsrationalism

Syftet med kapitlet är att beskriva det rättfärdigande av obligatorisk skolgång som antar formen av en allmän betoning av elevens utbildningsbehov i förhållande till framtida liv och verksamhet. Jag har valt att kalla denna betoning av utbildning för *utvecklingsrationalism*. Utvecklingsrationalismen är en uppsättning föreställningar som vilar på en speciell form av rationalitet. Denna utvecklingsrationalitet gör gällande att individen har att realisera sina inbyggda möjligheter genom att utbilda sig. Utvecklingsrationalismen fungerar som handlingsdirigent på såväl ett individuellt som ett kollektivt plan. På det individuella planet erbjuder den möjligheter för individen att rationalisera sitt handlande i förhållande till utvecklingsrationaliteten, att motivera det i termer av denna förnuftsform. På det kollektiva planet handlar rationaliseringen mer om att skapa förhållanden som tillåter och underlättar för utvecklingsrationaliteten att verka.

I ett av de följande avsnitten redogör jag för vad jag menar med denna form av rationalism och diskuterar några olika aspekter av den med utgångspunkt i vad som tidigare sagts om skolplikten. Som kommer att framgå ser jag utvecklingsrationalismen som ett rättfärdigande av skolgång. Om skolplikten reglerar elevernas fysiska närvaro i skolan, syftar utvecklingsrationalismen till att göra dem mentalt närvarande. Förutsättningen för kapitlet är därför skillnaden mellan att vara i skolinstitutionen och att bli utbildad, vilken kort aktualiseras i det närmast följande avsnittet.

Utvecklingsrationalismen kan göra sig gällande som en mental process: dess betoning av utbildning kan framkalla ett av eleven upplevt beroende av utbildning. Men utvecklingsrationalismen är också en ekonomisk process i den meningen att de moderna samhällenas utbildningssystem organiseras på ett sådant sätt att elevernas beroende av meriter och examina blir en realitet, i varje fall om de önskar fortsätta till högre utbildning och en stor del av arbetsmarknaden. Kapitlet avslutas därför med en beskrivning av utbildningsberoendet i den obligatoriska skolan som en mental och ekonomisk process.

Skolplikten och utbildningsberoendet

I föregående kapitel framställde jag skolplikten som den obligatoriska skolans försörjningspraktik. Skolplikten representerar en tvångsmässig form av försörjning därför att den objektivt sett tvingar alla skolpliktiga barn och ungdomar att vara i skolinstitutionen under en viss tid. Man kan säga att skolplikten tillhandahåller elever och gör dem tillgängliga för den fostran som är åtminstone ett av syftena med den obligatoriska skolans maktutövning. Skolplikten gör emellertid inte eleverna mottagliga för utbildning. Det är nämligen fullt möjligt att fullgöra skolplikten utan att bli utbildad.

I föregående kapitel försökte jag också visa att bland de uppgifter som skolan enligt vissa funktionalistiska utbildningsteorier påstås fullgöra, kan vissa utföras trots att eleverna endast *är* i skolan. Andra uppgifter kräver emellertid att eleverna i någon mening samtycker till att bli utbildade. Till den förra kategorin kan hänföras sortering och förvaring, uppgifter som skolan kan utföra oberoende av elevens mentala närvaro. Den senare kategorin, t.ex. socialisation och legitimering av den existerande samhällsordningen, kräver dock elevens mentala närvaro och därmed ett slags samtycke från elevens sida. Skillnaden mellan att vara i skolan och att bli utbildad är alltså en fråga om elevens samtycke samt hur detta samtycke uppstår/skapas/vinnes. Skolplikten är knappast ett medel varigenom samtycke åstadkommes, utan den måste ð givet att den obligatoriska skolan försöker utföra de uppgifter som kräver elevens samtycke ð kompletteras.

I detta kapitel ska jag därför behandla några olika sätt att vinna elevens samtycke, vilka i och för sig existerar inom hela utbildningssystemet och som delvis består av en allmän föreställning som är framträdande i det moderna samhället överhuvudtaget, nämligen den allmänna betoning av individens behov av utbildning som görs av en rad generationella maktutövare, vilka den skolpliktige eleven möter under sin skoltid. Jag har valt att kalla denna allmänna betoning av utbildning för utvecklingsrationalism.

Utvecklingsrationalism ser jag som en föreställning och ett sätt att organisera utbildning som betonar individens behov av utveckling och därför utbildningens ekonomiska betydelse för individ och samhälle. Genom att koppla samman utbildning med elevens bidrag

till ekonomin, den egna och samhällets, betonar utvecklingsrationalismen individens beroende av utbildning. När denna form av rationalism i det följande appliceras på den obligatoriska skolan, är mitt syfte inte att göra gällande att den obligatoriska skolan är yrkesförberedande, utan att den ger en grundläggande och allmän förberedelse för arbetsmarknad, högre utbildning och senare liv. Utvecklingsrationalismen uppträder därför i en allmän form med ett generaliserat budskap om att det är viktigt att utbilda sig med tanke på den egna framtiden. Antingen den förmedlas av lärare, föräldrar, eleverna själva eller andra aktörer, uppträder den därför först som en mental process hos eleverna för att sedan successivt övergå i en ekonomisk process som på allvar börjar under den obligatoriska skolans senare skede.

I föregående kapitel skilde jag mellan två kategorier bland den obligatoriska skolans elever: de som upplever skolpliktens objektiva tvång som ett subjektivt sådant därför att de anser att utbildningens innehåll i någon mening är irrelevant (kategorin skoltvungna); och de som inte upplever skolplikten som ett tvång därför att de anser sig vara beroende av utbildning (kategorin utbildningsberoende). Att få elever ð i synnerhet naturligtvis den första kategorin ð att uppfatta sig som utbildningsberoende blir då ett av flera sätt att få elever att samtycka till att bli utbildade. Man kan säga att utbildningsberoendet gör individen mottaglig för utbildning och därmed benägen att gå i skola.

Här ser jag, som nämnts, utvecklingsrationalism som ett sätt att framkalla ett utbildningsberoende[1] i elevens medvetande. Utvecklingsrationalism rättfärdigar individens skolgång på ett generellt plan då den innebär en allmän betoning av utbildningens betydelse för individen. Jag vill uttrycka det så att denna form av rationalism tenderar att disciplinera eleven på ett speciellt sätt: elevens *vara* ð hans existens idag ð kopplas samman med hans *intet* ð framtida existens ð och gör gällande att eleven kan påverka intet genom att idag handla på ett speciellt sätt samt att detta sätt är att utbilda sig. Utvecklingsrationalismen försöker med andra ord att på ett mycket allmänt plan kolonisera elevens framtid och låta denna verka i nuet för att påverka elevens handlande. Den uppträder således som en individuell handlingsdirigent. Samtidigt uppträder den emellertid som kollektiv handlingsdirigent genom att den får konsekvenser för utbildningssystemets organisation, vilket i sin tur påverkar elevernas handlande.

Jag vill understryka att jag framställer utvecklingsrationalismen som ett generellt rättfärdigande av skolgång. Huruvida det i individuella fall i verkligheten sker ett rättfärdigande kan man emellertid inte veta med mindre än att de facto undersöka sådana fall. Några sådana undersökningar har jag inte gjort.

Utvecklingsrationalism

Termen utvecklingsrationalism reserverar jag närmare bestämt för en företeelse som: 1. vilar på föreställningen om att människan har en *äganderätt* till sin arbetsförmåga; 2. definierar individen som de potentiella möjligheter hon förmår utveckla, individen ses med andra ord som en *utvecklingspotential*; 3. vilar på uppfattningen att individen realiserar sina möjligheter genom *valhandlingar*; 4. ser utbildning som ett *investeringskapital* vars avkastning kan variera och mätas; 5. värderar utbildning i termer av individuell och social *nytta*; 6. vilar på en arbetsdelning mellan utbildning och tillämpning av utbildning och underförstår därför en *uppskjuten användning* av kunskaper; 7. förutsätter *förutsägbarhet* i fråga om utbildningens framtida användbarhet. I det följande ska jag diskutera dessa drag hos utvecklingsrationalismen och relatera dem till utbildningsberoende i den obligatoriska skolan.

Äganderätt: För det första vilar utvecklingsrationalismen på en speciell föreställning om relationen mellan människan och hennes arbetsförmåga. Grundvalen utgörs av den possessiva individualismens[2] antaganden och då i synnerhet att individen äger sin egen person och därmed sin arbetsförmåga samt att hon inte kan avyttra äganderätten till sin person men väl sälja sin arbetsförmåga. Dessa antaganden säger således att varje människa föds som ägare till sin egen person samt att en viss aspekt av denna person kan säljas. Genom att individen kan *sälja* sin arbetsförmåga förutsätts att den kan vara mer eller mindre värd. Olika arbetsförmågor antas alltså kunna jämföras med en gemensam måttstock. Av detta följer att individen kan öka värdet av sin arbetsförmåga, investera i sitt humankapital, vilket väl kan ske på många olika sätt av vilka ett är utbildning. Som nämnts tidigare menar Karabel & Halsey (1977) att detta är en ideologi om arbetaren som kapitalist.

Individen som äger sin person och kan sälja sin arbetsförmåga måste vara medveten om

att det existerar en gräns mellan person och arbetsförmåga. Eller uttryckt på ett annat sätt: till vissa aspekter av sig själv måste den person som säljer sin arbetsförmåga förhålla sig som till en vara. Utvecklingsrationalismen tar fasta på denna distinktion och gör gällande att det ligger i individens intresse att öka värdet av denna vara därför att det ger avkastning i form av t.ex. höjd lön. Det är denna akt som inom humankapitalteorin kallas investering i humankapital. Genom att på detta sätt koppla samman arbetsförmåga och utbildning, antar den senare också varukaraktär. Liksom man kan finansiera en investering genom att mot ränta köpa kapital och kompensera sig för räntekostnaden genom vinst, antas man s a s. kunna köpa utbildningssystemets värdehöjande kunskaper mot en kostnad vilken sedan förutsätts bli kompenserad genom t.ex. höjd lön[3].

Relationen mellan individen och utbildningssystemet ð som alltså kan liknas vid den mellan en investerare och banken där han köper kapital ð är en aspekt av utbildningsberoendet. Den förutsätter att en institution monopoliserat kunskap och rättigheten att belöna icke-innehavare av kunskap med meriter och examina. Monopoliseringen kan uppnås på olika sätt, genom professionalisering men på sätt och vis också genom skolplikt. Skolplikten innebär ju bl.a. att en speciell institution praktiskt taget monopoliserat rätten att ge skolpliktiga barn och ungdomar en grundläggande utbildning. Men som nämnts tidigare är detta monopol endast en formalitet så länge eleverna inte är mentalt mottagliga för utbildning. Skolplikten ð som en form för monopolisering av rätten att utbilda och utdela meriter och examina ð samverkar i detta avseende med betoningen av utbildningsbehovet för att skapa utbildningsberoende elever.

Föreställningen om utbildning som en vara får vidare konsekvenser för synen på kunskap: kunskap blir inte ett mål i sig, utan ett medel att nå andra mål. Detta får i sin tur konsekvenser för individens syn på utbildning. Det blir möjligt för eleven att disciplinera sig själv eller läraren att disciplinera eleven under en utbildning vars kunskapskvaliteter är underordnade dess resultat i form av meriter och examina. Man kan säga att eleven kan uppleva ett utbildningsberoende som är något kvalitativt annorlunda än ett kunskapsberoende.

Om vi nu kopplar samman det hittills sagda med skolplikten och den obligatoriska skolan, vill jag säga att eleverna där möter det utvecklingsrationalistiska budskapet fram-

ställt i termer av ett utbildningsberoende: det är nödvändigt att utbilda sig för att få tillträde till gymnasieskolan, vilken erbjuder vägar till högre utbildning och till arbetsmarknaden. Tillträdet till högre utbildning och arbetsmarknaden blir det system av nödvändigheter som i den obligatoriska skolan ger form åt de skolpliktiga elevernas framtida frihet att välja. Medvetandet om detta system av nödvändigheter skärps ytterligare av ständiga påminnelser om att vi nu lever eller att vi i framtiden kommer att leva i ett kunskaps- eller informationssamhälle.

Medvetandet om systemet av nödvändigheter möter de skolpliktiga eleverna i två olika varianter beroende på deras egen orientering i den obligatoriska skolan. För de elever som inte upplever skolplikten som ett tvång blir medvetandet om systemet av nödvändigheter en bekräftelse av deras upplevda utbildningsberoende, medan det för de elever som upplever skolplikten som ett subjektivt tvång ð därför att de anser undervisningsinnehållet i någon mening irrelevant ð blir en uppmaning att underkasta sig utbildning, att disciplinera sig under utvecklingsrationalismen och bli utbildningsberoende.

Syftet med att medvetandegöra eleverna om detta system av nödvändigheter och om deras faktiska eller påstådda utbildningsberoende[4] är att påverka deras handlande. Sannolikheten för att de ska bli mottagliga för utbildning är större om de upplever sig som utbildningsberoende än om de upplever sig som skoltvungna. Poängen med det utvecklingsrationalistiska synsättet i detta sammanhang är då att det omvärderar utbildningsinnehållet och poängterar meriter och examina i ljuset av det framtida systemet av nödvändigheter. Det utvecklingsrationalistiska synsättet kan rättfärdiga skolgång genom att det erbjuder individen en instrumentell motivation för utbildning.

Utvecklingspotential: För det andra framställer utvecklingsrationalismen individen som en uppsättning möjligheter vilka kan och bör realiseras av såväl individuella som samhälleliga skäl. Sedd ur denna aspekt kopplar utvecklingsrationalismen samman nivåerna òindividò och òsamhälleò och likställer individen med ett kapital som kan förmeras, samtidigt som det betonas att individen kan dra nytta av sina av samhället behövda potenser för att realisera ett gott liv. Boli (1989) har betonat denna aspekt i sin framställning av massutbildning som en rituell konstruktion av individen och skriver att: òDet krävdes en ny sorts medborgare i det nya samhälle som framställdes av den moderna modellen ...

medborgaren skulle bli till en ny varelse, vars potentiellt gudaliknande möjligheter måste utvecklas fullt ut om det moderna samhälleliga utvecklingsprojektet skulle lyckas.ò (s 44).

När emellertid Boli säger att folkskolans uppkomst är ett uttryck för denna speciella massutbildning, och framställer sin teori som ett alternativ till andra teorier vilka betonar andra intressen förknippade med folkskola och obligatorisk skolgång, t.ex. social kontroll av underklassen, börjar jag tvivla på hans teori. Som nämnts antar jag att det fanns många olika avsikter bakom inrättandet av den obligatoriska skolgången, inte endast en. Tendensen att se den obligatoriska skolan som ett såväl statligt som individuellt instrument för att realisera individens potentiella möjligheter, tycks i Sverige växa sig starkare och starkare *efter* att folkskolan skapats och kommer förmodligen till sitt tydligaste uttryck efter andra världskriget. De jämlikhetsambitioner som då knyts till den obligatoriska skolan tycks hämta argument från ett utvecklingsrationalistiskt synsätt. Likaså sammanbinds företeelser som humankapitalteori och rationell läroplanskod med föreställningar om en tillvalsskola och existensen av en s k bildningsreserv inom en utvecklingsrationalistisk ram. Senare ð under 1960- och 70-talen ð länkas detta samman med föreställningen om skolan som spjutspets mot framtiden och den speciella nyttomoral som kommer till uttryck i en del utbildningspolitikers ambition att låta skolan förbereda eleverna för arbetslivet.

Om än på många punkter oförenliga förefaller humankapitalteorin, den rationella läroplanskoden, föreställningarna om tillvalsskola, bildningsreserv och skolan som spjutspets mot framtiden samt skolans arbetslivsförberedelse, förenas av sina utvecklingsrationalistiska drag. De ser, närmare bestämt, individen som en uppsättning potentiella möjligheter vilka kan realiseras i ett samspel mellan individ och samhälle. Rättfärdigandet av skolgång infinner sig när det till denna individdefinition knyts en föreställning om att möjligheterna kan realiseras genom utbildning i bl.a. den obligatoriska skolan.

Valhandlingar: För det tredje vilar utvecklingsrationalismen på en speciell föreställning om hur de egna möjligheterna realiseras vilken erbjuder en möjlighet för eller tvingar individen att vara subjekt, nämligen föreställningen om valhandlingen. I och med att individen äger sin person och kan sälja sin arbetsförmåga samt att värdet på densamma kan

variera och att individen mer allmänt har att realisera sin utvecklingspotential, blir det individen som avgör huruvida hon vill höja värdet på sin arbetsförmåga eller ej; utveckla sina möjligheter eller ej.

Möjligheten att välja är den form friheten får genom systemet av nödvändigheter. Individen realiserar sina möjligheter genom att träffa val mellan existerande alternativ. Men i realiteten är själva valhandlingen bara ändpunkten på en lång process där valmöjligheter minimeras, konstanthålles eller maximeras. Valhandlingen ð eller åtminstone dess utfall ð blir i någon mening en bekräftelse av en tidigare skolkarriär. Utvecklingsrationalismen framträder i detta sammanhang som en allmän instruktion till alla elever att maximera sina valmöjligheter.

Att maximera sina valmöjligheter innebär i och för sig att man i ett senare skede kan välja mellan flera alternativ, men inte att man får en garanti för att man kommer att kunna realisera sina möjligheter på just det sätt man föreställer sig, eftersom andra ð vilka i ett senare skede blir konkurrenter ð också kan förväntas maximera sina valmöjligheter. Resultatet av de egna handlingarna alieneras genom den totala effekten av allas handlande och väljandet antar därmed seriell karaktär. Valets seriella karaktär kan emellertid göra budskapet om att alla bör maximera sina valmöjligheter än mer verkningsfullt. *Ovetskapen om det slutgiltiga resultatet av såväl eget som andras handlande kan nämligen förstärka upplevelsen av utbildningsberoendet*[5].

Investeringskapital: För det fjärde ser utvecklingsrationalismen utbildning som ett investeringskapital vars avkastning kan variera och mätas. En förutsättning för de individuella valhandlingar som syftar till att öka arbetsförmågans värde och realisera utvecklingspotentialen är, när vi applicerar dem på utbildning, att utbildningar kan avkasta olika. I förlängningen av detta ligger att utbildningsinvesteringars avkastning måste kunna mätas. Här finns vissa òobjektivaò kriterier på utbildningsinvesteringens avkastning, såsom t.ex. lön och arbetstid men också ekonomisk tillväxt, samt òsubjektivaò sådana. Avkastningens karaktär kan emellertid lämnas därhän, det är snarare uppfattningen om att utbildning ska avkasta som intresserar mig här. Utbildning är ju, enligt det utvecklingsrationalistiska synsättet, inget som man konsumerar utan något som man investerar i sitt humankapital och i sin individuella utveckling. Individen antas i linje med detta och i den mån avkast-

ningen är individuell kalkylera utbildningens resultat i förhållande till insats.

Kalkyltänkandet bidrar till den instrumentella motivationen. I den obligatoriska skolan är blotta det faktum att alla ð eller praktiskt taget alla ð går där, en faktor som ökar behovet av olika utbildningsmotivationer och en sådan är den instrumentella. När utbildning ses som en investering behöver den i sig inte vara motiverande på annat sätt än att den är ett medel som antas leda till ett mål som är motiverande.

Nytta: För det femte antar utvecklingsrationalismen att utbildning kan resultera i individuell och social nytta. Detta förutsätter förekomsten av en kunskapsutväljande princip, vilken tillämpad i skolan möjliggör att nyttiga och onyttiga kunskaper kan skiljas åt. Gränsen mellan nytta och onytta är väl i detta fall flytande men nytta kan möjligen i det utvecklingsrationalistiska perspektivet sägas uppstå när utbildningsmeriter efterfrågas. Genom att en efterfrågan manifesteras leder det till att en humankapitalinvestering ger avkastning. Hela den process där utbildning ges i förhållande till efterfrågan och, som en följd därav, individuell arbetsförmåga varufieras och en utbildningsinvestering sannolikt på sikt avkastar, skapar inte endast individuell nytta utan bidrar också till samhällsekonomisk tillväxt. En utbildningsinsats kan därför också ses som en investering i humankapital från den aktörs sida som anordnar utbildningen i fråga.

Hur kunskapers nytta definieras blir viktigt när det gäller att fastställa ett utbildningsinnehåll. Utvecklingsrationalismens nyttoperspektiv bidrar dessutom till utbildningsberoendet genom att det gör sannolikt att nytta har att göra med efterfrågan på dem som genomgått en utbildning. Nyttiga kunskaper kan därför, i detta perspektiv, ungefär likställas med efterfrågade kunskaper. Om vi kallar alla de kunskaper som individer vunnit genom egna och andras erfarenheter, genom formell och annan utbildning, genom att överhuvudtaget existera, för existenskunskaper, kan vi behandla skolkunskaperna som en kategori inom dessa. Om vi nu tillämpar nyttoperspektivet på dessa två kategorier resulterar det i en gränsdragning mellan nyttiga och onyttiga kunskaper, vilken i sin tur ger upphov till två typer av existenskunskaper och två skolkunskapstyper inom de förras ram. Vi kan vidare likställa skolkunskaperna med skolans oskrivna och skrivna läroplan, medan den skrivna eller officiella läroplanen endast utgör en aspekt av skolkunskaperna. Resonemanget kan sammanfattas i följande figur:

Figur 1: *Nyttiga och onyttiga kunskaper*

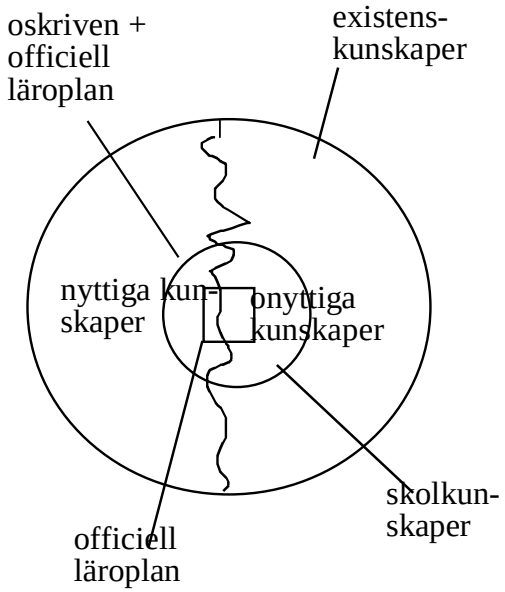

Utvecklingsrationalismen definierar var gränsen mellan nyttig och onyttig kunskap ska gå inte enbart på ett ekonomiskt sätt, utan också på ett sätt som likställer nyttig kunskap med den som är möjlig att varufiera. Denna definition korresponderar helt med systemet av nödvändigheter, dock med den eftersläpning det innebär att utbilda sig idag för något som efterfrågas imorgon, alternativt att utbilda sig idag för en förutsagd efterfrågan imorgon.[6]

Uppskjuten användning: För det sjätte existerar det i moderna samhällen ett slags arbetsdelning mellan utbildningsinstitutioner och andra institutioner. Att utbildning ges i en utbildningsinstitution och tillämpas i ett annat sammanhang sätter också sin prägel på utbildningsinnehållet. I fråga om den obligatoriska skolan kan man säga att utbildningsinnehållet till följd av denna arbetsdelning abstraherats och mer utgör en allmän livs-, studie- och arbetsmarknadsförberedelse än en specialiserad förberedelse för vissa aspekter av livet, den högre utbildningen eller arbetsmarknaden. Att utbildning är en förberedelse för någonting annat utgör också en illustration av arbetsdelningen och antyder att utbildning inte är en kvalitet i sig själv, utan ett medel att nå mål. Den uppskjutna användningen samspelar här med nyttan: för att kunna hävda att eleven kommer att ha användning av kunskaper i framtiden måste man på något sätt kunna uttala sig om deras nytta.

Utbildning under ovanstående villkor förutsätter att individen kan lagra kunskaper och

hålla dem i beredskap tills hon får användning ð eller nytta ð av dem. Utvecklingsrationalismen ger dessa förhållanden sin speciella prägel, då den bygger på en föreställning om uppskjuten konsumtion av humankapitalinvesteringars avkastning eller uppskjuten användning av humankapitalet. Utbildning antar därmed helt eller delvis karaktären av förberedelse för någonting annat och utbildningssystemet kan i det perspektivet liknas vid en trappa där individen hela tiden skjuter upp användningen av den kunskap hon fått på ett trappsteg till nästa.

Vad det är man förbereder sig för är naturligtvis viktigt. Enligt utvecklingsrationalismen innebär utbildning att man förbereder sig för arbetsmarknaden och högre nivåer inom utbildningssystemet, det är där utbildningsinvesteringen avkastar och det är det som s a s. är utbildningens ekonomiska funktion. Synen på utbildning som ett stadium av förberedelse och tanken om uppskjuten användning blir en aspekt av utbildningsberoendet eftersom det kan hjälpa eleven att disciplinera sig själv och läraren att disciplinera eleven under ett utbildningsinnehåll som för stunden kanske saknar relevans.

Förutsägbarhet: För det sjunde, och slutligen, förutsätter utvecklingsrationalismen en viss rationalitet i betydelsen att någotsånär tillförlitliga prognoser och förutsägelser om framtida efterfrågan på arbetsförmågor kan göras. Förutsägbarheten är väsentlig för att den framtida avkastningen på en utbildningsinvestering ska vara trovärdig och därför är förutsägbarheten viktig för utbildningsberoendet. Att utbilda sig i förhållande till ett i tiden relativt avlägset mål innebär att målet överhuvudtaget måste kunna antas existera i framtiden. Detta kunde tänkas tala för behovet av en viss social stabilitet, men eftersom det är efterfrågan på arbets- och utbildningsmarknaderna som avgör humankapitalinvesteringars avkastning och efterfrågan är dynamisk måste utvecklingsrationalismen räkna med att framtida efterfrågan inte kan förutsägas i detalj. Ett utvecklingsrationalistiskt synsätt kan då framställa vikten av humankapitalinvesteringar i termer av förberedelse för en föränderlig framtid, framtidsberedskap, generalism etc.

I den obligatoriska skolan, där eleverna är unga och deras mål varierar och är obestämda samt där kunskapsanvändningen skjuts upp under lång tid, kan utbildningsberoendet just framställas i termer av framtidsberedskap. Detta talar för övrigt mot ett snävt nyttoperspektiv på kunskap, vilket kopplar samman dagens utbildning med dagens efterfrågan. I

det sammanhanget blir prognoserna och förutsägelserna viktiga, men utbildningsberoendet kan också få kraft av en allmän ovetskap om framtidens efterfrågan på liknande sätt som tidigare nämnts i fråga om maximerandet av valmöjligheter.

Utbildningsberoende som mental och ekonomisk process

I inledningen av detta kapitel underströk jag skillnaden mellan att vara i skolan och att bli utbildad. Den nödvändiga förutsättningen för att framgångsrikt kunna utöva den makt som det innebär att utbilda en elev, är att eleven är mentalt närvarande. Elevens mentala närvaro tolkar jag som ett slags samtycke till att bli utbildad, på motsvarande sätt som jag i föregående kapitel tolkade elevens fysiska närvaro i skolinstitutionen som *endast* ett samtycke till att vara i skolan.

Sätten att göra elever mentalt närvarande ser jag som sätt att skapa samtycke. Ett sätt att åstadkomma samtycke är att poängtera elevens behov av utbildning i det framtida livet. Detta kan naturligtvis göras på många olika sätt, men här har jag koncentrerat framställningen till vad jag kallar det utvecklingsrationalistiska sättet att poängtera utbildningsbehovet.

Jag menar att man kan se detta sätt att hävda individens utbildningsbehov som en maktutövning som samtidigt verkar på två plan: ett mentalt där ett subjektivt utbildningberoende framkallas i elevernas medvetanden; ett ekonomiskt plan där sambandet mellan olika nivåer av utbildningssystemet och mellan detta och arbetsmarknaden organiseras så att eleven faktiskt blir beroende av de meriter och examina som utbildningen kan ge. När dessa båda plan sammanlänkas framträder ett utbildningsberoende som kan påverka elevens handlande på så sätt att han/hon samtycker till att bli utbildad.

Den mentala processen kännetecknas av att individen ser sig själv som en uppsättning möjligheter som kan realiseras, skiljer mellan sin person och sin arbetsförmåga, ser sin arbetsförmåga som ett kapital som hon kan investera i och som en vara som kan säljas. Processen kännetecknas också av att individen ser sig som ett subjekt, vilket till följd av äganderätten till den egna personen har att genom valhandlingar realisera sina möjligheter. Ett annat drag i denna mentala process är den självdisciplin som den kalkylerande

hållningen till utbildning och den instrumentella utbildningsmotivationen bidrar till att framkalla. Den instruktion utvecklingsrationalismen ger eleven är ju att det finns skäl att underordna sig en utbildning med hänsyn till det mål utbildningen kan resultera i. Investeringen i det egna humankapitalet, vilken förväntas ge avkastning i framtiden, innebär överhuvudtaget en *disciplinering under ett projekt,* vilket i och för sig bestäms av individens vara men i den mentala processen mer bestäms av ett intet av ännu ej realiserade individuella möjligheter.[7]

Den ekonomiska processen kännetecknas av att arbetsmarknaden och högre nivåer i utbildningssystemet framställs, för eleven i den obligatoriska skolan, som ett system av nödvändigheter, vilket man kan vinna tillträde till genom att maximera sina valmöjligheter. Detta understryks av att den obligatoriska skolan delvis konstruerats så att eleven genom egna valhandlingar placerar in sig i det framtida utbildnings- och arbetsmarknadssystemet[8]. Eleven måste i detta avseende se sig själv som ett subjekt, vilket avväger den egna förmågan i förhållande till existerande, realistiska möjligheter samt väger egna intressen mot vad som bedöms vara nyttig ð efterfrågad ð kunskap. I det skede av den obligatoriska skolgången då eleven görs till väljande subjekt ð mot slutet av skolkarriären ð kan man säga att eleven fördelar och hushållar med resurser. Då aktualiseras också på allvar det projekt individen förväntas disciplinera sig under. I detta skede står emellertid inte intet i förgrunden, utan varat. Det som för eleven faktiskt *är* i form av ett kapital av valmöjligheter, existerande och realistiska alternativ samt efterfrågad kunskap, blir överordnat i det ögonblick valhandlingen ska utföras.

För att nu till sist sammanfatta kan man säga att det utvecklingsrationalistiska sättet att rättfärdiga skolgång uppträder på två plan, vilka när de sammankopplas blir till ett utbildningsberoende som kan användas av maktutövare för att framkalla, påverka och hindra handlande, närmare bestämt att göra eleven mottaglig för utbildning. Utbildningsberoendet som mental process innebär att eleven subjektivt upplever sig som beroende av utbildning. Utbildningsberoendet som ekonomisk process utgörs å andra sidan av ett objektivt utbildningsberoende i den meningen att eleven är beroende av meriter och examina för att kunna placera in sig i en framtida högre utbildning eller på en framtida arbetsmarknad.

5 Yt- och djupfostran i skolans pedagogiska maktrelation

Skillnaden mellan att vara i skolan och att bli utbildad fortplantas till den obligatoriska skolan genom skolplikten. Om vi utgår från att maktutövarna i skolan verkligen försöker uppnå syftet att ge *alla* skolpliktiga elever en grundläggande utbildning ð vilket alls inte är givet men som är förutsättningen för framställningen här ð kommer den spänning mellan objektivt och subjektivt skoltvång som tidigare betonats, att i väsentlig grad forma den obligatoriska skolans pedagogiska verksamhet. Man kan då säga att skolplikten formbestämmer såväl en väsentlig del av maktutövningen som av motståndet i skolan.

Det är mot den bakgrunden som jag i detta kapitel syftar till att analysera den fostran som sker i skolans pedagogiska maktrelation. En viktig utgångspunkt är då att fostran till sitt innehåll och sin form varierar med det motstånd som skolplikten fortplantar till skolan eftersom den försörjer skolan med praktiskt taget alla barn och ungdomar i en viss ålder, även barn och ungdomar som inte vill bli utbildade.

I det följande kommer jag först att beskriva vad jag menar med skolans pedagogiska maktrelation. Därefter tar jag upp elevernas motstånd inom ramen för denna relation. Motståndet ger sig bl.a. tillkänna som ett motivations- och engagemangsproblem, vilket får direkta konsekvenser för utformningen av den pedagogiska praktiken. Slutligen behandlar jag två principiellt skilda sätt att behandla detta problem, två olika sätt att utöva pedagogisk makt och samtidigt två olika sätt att organisera ett synlighetsfält. Det ena är en auktoritär form av pedagogisk maktutövning, vilken jag ser som ett exempel på ytfostran. Det andra sättet är en participativ form av pedagogisk maktutövning, vilken jag ser som ett exempel på djupfostran.

Skolans pedagogiska maktrelation

När man säger att det utövas makt i skolan bör man också reda ut vad det är för slags makt som utövas där. Som jag ser det är nämligen den obligatoriska skolan en mångfasetterad företeelse med flera olika syften. Vidare är den obligatoriska skolan en organisation med flera olika ansikten och en institution med vissa av den totala institutionens drag. Man kan på motsvarande sätt säga att det i skolan utövas flera olika slag av makt.

För att börja med maktutövningen så är den obligatoriska skolan *för det första* en arbetsplats med en hierarki av anställd personal och betraktad i denna egenskap utövas i skolan en makt som syftar till att få personalen att arbeta.

Den obligatoriska skolan är i Sverige *för det andra* en del av òden offentliga sektornò och är i det avseendet ett redskap för en statlig maktutövning som används för att reglera relationen mellan statliga och privata intressen. Grundskoleuppbyggnaden under efterkrigstiden kan naturligtvis ses som ett led i òden offentliga sektornsò expansion och skolan påverkas t.ex. idag just i den egenskapen av de moderniseringsprogram för òden offentliga sektornò ð vilka bl.a. innebär en omdefiniering av relationen mellan statligt och privat ð som genomförs i Sverige och andra kapitalistiska välfärdsstater.

I den obligatoriska skolan utövas *för det tredje* och som nämnts också en generationell makt och den sätter mer än de andra òmakternaò sin prägel på vad som kan kallas skolans pedagogiska maktrelation eller relation mellan lärare och elev.

I ett maktperspektiv är således inte den obligatoriska skolan entydig. Detsamma gäller de målsättningar som reglerar skolan. Målsättningarna är i flera avseenden motstridiga, t.ex. har Isling (1984b) påvisat att skolan såväl ska kvalificera för arbetsmarknadens konkurrens (òojämlik kvalificeringò) som socialisera för demokrati (òjämlik socialisationò).

Skolan är inte heller till sin formella struktur entydig. Den kan t.ex. på en och samma gång beskrivas som tvångs-, byråkratisk och professionell organisation (Berg & Wallin 1982). Jag vill dessutom påstå att skolan har en del drag gemensamma med den totala institutionen, vilken kännetecknas av: isolering från världen utanför; alla aspekter av en

grundläggande social ordning (såsom att sova, roa sig, arbeta, äta etc.) utförs inom institutionen under en och samma auktoritet; klienterna i institutionen är tillsammans med andra som behandlas på samma sätt; institutionen är underkastad en noggrann planering som följer en plan för att uppfylla officiella målsättningar; organisationsformen är byråkratisk; och att det är stor skillnad mellan òden administrerade gruppenò och personalen (Goffman 1983). Den totala institutionen är således en sluten institution som på ett byråkratiskt sätt sysselsätter sig med att vårda, fostra och kontrollera klienter. Vid en översiktlig jämförelse av den renodlade totala institutionen med den obligatoriska skolan, framkommer såväl likheter som skillnader vilka kort ska nämnas därför att det möjliggör en mer precis karakteristik av den pedagogiska maktrelationen.

Skolan är isolerad från världen utanför. I synnerhet är klassrummet, lärarnas och elevernas zon inom skolan, en påfallande sluten miljö. Den från insidan stängda klassrumsdörren skapar ett slags frihetsgrader i lärarnas arbete samtidigt som den gör att den utomstående inte riktigt vet vad som sker i klassrummet. En rad men inte alla aspekter av livet utförs vidare inom skolan. Eleverna äter i skolan, de har uppehållsutrymmen där de kan vara för sig själva och t.ex. roa sig, de utför sitt òarbeteò där, såväl òskolarbeteò som annat arbete av konventionell men oavlönad sort. Eleverna utför också fysiska aktiviteter inom skolan. Vidare finns det i skolans informella och elevkontrollerade zon, mestadels på raster, möjlighet till samvaro med andra elever, vilken liknar òfritidssamvaronò. Frånsett aktiviteterna i den fria zonen står eleverna under lärarnas uppsikt antingen de òarbetarò, roar sig eller äter.

Eleverna i skolan utgör ett kollektiv av individer som behandlas på samma sätt. I den obligatoriska skolan finns det en avgörande skillnad mellan personalen och eleverna, nämligen åldern. Eleverna är barn eller ungdomar som står under vuxnas formella auktoritet. De utgör ett kollektiv av underåriga men de utgör också ett kollektiv av underordnade (Lysgaard 1976) som kan framkalla en motståndskultur (Willis 1983). Det är stor skillnad mellan eleverna och personalen också i andra avseenden än ålder och position i en överï underordningsrelation. Skolan utgör basen i en hierarki som bl.a. består av riksdag och regering, departement, skolverk och lokal skolstyrelse. Skolpersonalen kan sorteras in i hierarkin och lärarna utgör då ett kollektiv av frontverksamma. Eleverna hamnar på rent formella grunder utanför denna officiella hierarki, de uppbär ingen ställning inom

den trots att de utan tvekan är underordnade i skolsystemet. Teoretiskt sett kan eleverna jämföras med råmaterialet och varorna i t.ex. industriproduktion. De är människor som formas, de är föremål för produktion. Eleverna kan å andra sidan också ses som konsumenter av kunskap, vilken de använder för att producera sig själva och realisera sina potentiella möjligheter. Detta kompliceras ytterligare av att elevernas föräldrar i mycket förmedlad mening är skolans formella uppdragsgivare. Eleverna är i alla händelser omyndiga och föräldrarna kan sägas ha överlämnat barnen i skolans vård i enlighet med ett oskrivet kontrakt som reglerar förvaring, fostran och kvalificering.

Skolinstitutionen är slutligen inordnad i en lokal planering på timmen när och denna styrs i sin tur i stora och väsentliga pedagogiska drag av en officiell plan, läroplanen, och i frågor som har att göra med organisation, behörigheter, disciplin m.m. av skolförordningen. Skolans organisationsform är byråkratisk i meningen att den är regelstyrd, att arbetet där utförs av avlönad personal, att personalen är inordnad i en ganska strikt hierarki samt att verksamheten präglas av en strävan mot likhet och undvikande av alltför stora lokala variationer i t.ex. viktiga ämnen.

Detta om skolan som total institution, vilket ger ett perspektiv på den makt som utövas där. Det är emellertid i skärningspunkten mellan skolan som en arbetsplats vilken som helst och skolan som en total institution i vilken det utövas en generationell makt, som den pedagogiska maktrelationens kännetecken blir tydliga. Skärningspunkten blir synlig när vi betraktar lärarens arbete.

Läraren befinner sig nära botten av skolsystemets formella hierarki. Hans eller hennes arbete är inramat dels av ekonomiska förhållanden, dels av skollag, skolförordning, läroplan, anvisningar och de formella och informella reglementen som skolstyrelse och skolledning utfärdar, dels av elevernas handlingar av samtycke, motstånd eller likgiltighet. I den formella hierarkin är läraren anställd för att utföra vissa arbetsuppgifter, närmare bestämt ska läraren medverka i verkställandet av en rad utbildningspolitiska målsättningar. Läraren kan ur den aspekten sägas vara en lönearbetare eftersom han eller hon är alienerad från produktionsmedlen, avlönad och underordnad. Broady (1981) har t.ex. argumenterat för att lärararbete ska betraktas som lönearbete av ovannämnda skäl samt pga. att läraren, i likhet med de proletära lönearbetarna, utvecklar en instrumentell och likgil-

tig medvetenhet i sitt arbete. Men det finns åtminstone ett väsentligt förhållande som komplicerar likhetstecknet mellan lärarens lönearbete och det proletära, vilket jag ska visa genom att anknyta till Wrights klassanalys.

Wright (1979; Ahrne m.fl. 1985) skiljer mellan tre typer av kontroll i arbetsprocessen: 1. ägande av kapital; 2. beslutanderätt över produktionsmedel; och 3. kontroll av andras arbetskraft. På basis av dessa kontrollkriterier gör han en klassindelning där de som utövar kontroll i alla tre avseendena tillhör kapitalistklassen och de som saknar samtliga dessa kontrollmöjligheter utgör arbetarklassen. Proletärt lönearbete skulle då mot denna bakgrund kännetecknas av avsaknad av kapitalägande, brist på beslutanderätt över produktionsmedel och frånvaro av möjlighet att kontrollera andras arbetskraft. Lärarens lönearbete kännetecknas av icke-ägande, frånvaro av beslutanderätt ifråga om produktionsmedel samt brist på kontroll av främmande arbetskraft. Men läraren kontrollerar eleverna och deras òarbeteò. Elevernas arbetskraft utnyttjas emellertid inte i skolan och i de fall den gör det rör det sig om ett oavlönat och pedagogiskt rättfärdigat utnyttjande. Lärarens ställning är således inte arbetsledarens, men i arbetet ingår trots allt övervaknings- och kontrolluppgifter. Framställt på detta sätt liknar lärarens lönearbete i några avseenden polisens.

Lärarens överordning vis-a-vis eleverna har således inte med kontroll av arbetskraft att göra. Lärarens överordnade roll är den vuxne och anställde fostrarens. I enlighet med skolförordningen är ju också läraren utrustad med disciplinära befogenheter som distanserar honom från eleverna. Lärarens överordning kan således inte härledas ur kapitalförhållandets kontrollaspekter ð vilket lönearbetet leder tankarna till ð utan ur den generationella makten och närmare bestämt ur den pedagogiska praktikens kontrollaspekter. När jag i det följande tar upp maktutövning i skolan till behandling är det främst denna relation mellan lärare och elev som ligger till grund för framställningen. Jag behandlar således inte alls andra aspekter av maktutövning som kan förknippas med skolsystemets hierarki. Denna *relation mellan läraren som en vuxen och anställd fostrare med en pedagogisk utbildning å ena sidan och å andra sidan kollektivet av underåriga och underordnade elever som ytterst är i skolan till följd av ett objektivt tvång kallar jag skolans pedagogiska maktrelation*.

Skolans motivations- och engagemangsproblem

Skolplikten formbestämmer maktutövningen och motståndet i den obligatoriska skolan. Skolplikten förser skolan med elever, vilket för det första innebär att maktutövarna inom skolan inte behöver ta elevförsörjningen i beaktande och för det andra betyder att skolan i princip inte kan göra sig av med elever som förorsakar skolan problem, med andra ord inte förvisa elever. Att den obligatoriska skolan har att befatta sig med praktiskt taget alla barn och ungdomar i en viss ålder, medför att läraren i den pedagogiska maktrelationen kommer att möta elever med varierande utbildningsmotivationer och sådana som helt saknar motivation. Att eleven har något slags utbildningsmotivation är en förutsättning för engagemang, vilket i sin tur är en förutsättning för att eleven ska låta sig bli utbildad och inte endast vara i skolan. Då skolplikten endast reglerar elevens fysiska närvaro ð skolplikten medger, annorlunda uttryckt, endast att frånvaro, inte närvaro av dålig kvalitet, sanktioneras ð och i realiteten inte innebär krav på en viss utbildningsprestation, kommer det att uppstå ett motivations- och engagemangsproblem inom den obligatoriska skolan i den mån alla elever inte engagerar sig till följd av intresse eller pga. att de upplever ett utbildningsberoende.

I det följande ska jag behandla motivations- och engagemangsproblemet för att därefter ta detta som utgångspunkt för en beskrivning av två olika former av pedagogisk maktutövning, vilka kan sägas vara illustrationer av det jag tidigare kallat yt- respektive djupfostran.

Illeris (1978) menar att det är kulturella olikheter, mellan arbetarkulturen och òmedelklasskolanò, som förklarar motivationsproblemets uppkomst. Men problemet har dessutom skärpts under efterkrigstiden eftersom skolan ställer andra och kanske högre krav också på elever som s a s. misslyckas. Illeris menar att den traditionella skolan misslyckades med den òmedvetandemässiga kvalificeringenò av arbetarbarnen, de lärde sig inte att acceptera samhället. Samtidigt menar han att kraven på färdigheter ökat också i mindre kvalificerade arbeten, varför skolan av dessa två skäl inte kan låta arbetarbarnen òmisslyckasò ð de måste också formas. För att nu uttrycka vad Illeris säger på mitt sätt,

så tillåts alltså praktiskt taget inga barn längre att endast *vara* i skolan.

När skolan mot den bakgrunden ska utbilda dessa barn och ungdomar är de traditionella metoderna – dvs. auktoritär pedagogik, likgiltighet inför dessa elevers inlärning och en tidig sortering – inte användbara, skriver Illeris vidare, utan det har krävts nya metoder för att ta sig an denna uppgift. Illeris nämner två metodsystem som han menar kommit att användas i detta syfte: progressivismen och undervisningsteknologin:

> ò När motivationspsykologin skall användas blir den typiska fråga som ställs: hur ska man motivera eleverna att sysselsätta sig med det ena eller andra? – en fråga som gör eleverna till objekt för det existerande undervisningsinnehållet och motivationssträvandena. Därmed kommer den motivationsproblematik som reses i undervisningsteknologin i praktiken mycket nära progressivismens problematik. I båda fallen är det samma grupp elever som undervisningen inte är anpassad till och som motivationssträvandena därför tar sikte på. Och i båda fallen rör det sig om en anpassning av eleverna till en på förhand och utifrån given uppfattning.
>
> Hårdraget blir således skolans motivationssträvanden en teknik med vars hjälp man försöker att förföra de barn som skolan inte passar för – på det hela taget arbetarbarnen – till att trots allt acceptera skolans normer och att tillägna sig uppfattningar som är på tvärs mot deras egna förutsättningar och samhälleliga intressen.ò (s39)

Men problemet – skolans problem – låter sig inte lösas så enkelt, menar Illeris, eftersom det ju rör sig om barn med andra förutsättningar – formade av andra sociala levnadsförhållanden – än de elever som skolan normalt lyckas med att fostra. Med andra ord: klassamhällets konsekvenser för en skola som arbetar i enlighet med en ògenomsnittsprincipò kan inte avskaffas med motivationspsykologi eller nya pedagogiska metoder.

Skolans motivations- och engagemangsproblem uppstår alltså som en följd av skolobligatoriet och skärps av förlängd skolplikt och intresset att utbilda barn och ungdomar från arbetarklassen. På grund av den klasskulturella skillnaden mellan hem- och skolmiljö framstår utbildning då som ett sätt att anpassa barn och ungdomar från arbetarklass till krav förmedlade av skolan. Skolan är därvidlag blott ett av flera socialisationsinstrument, men skolans roll accentueras med förlängd skolplikt och med familjens funktionstömning. Skeendet i skolans pedagogiska maktrelation kan mot den bakgrunden ses som en del av en mer allmän kamp om barnens och ungdomarnas medvetanden. Skeendet kan

följas historiskt genom bl.a. de statliga strävandena i det svenska samhället att fostra barn och ungdomar från arbetarklassen. När det gäller skolans roll i det skeendet finns ett mönster där socialisationsapparater utmålas som effektiva respektive ineffektiva i ett slags successionsföljd. Familjens ineffektivitet har t.ex. vid flera tillfällen framhållits samtidigt som den obligatoriska skolan och andra statliga socialisationsapparater påståtts vara effektivare. Men även skolans ineffektivitet har framhållits och under senare år har arbetslivet förts fram som den effektiva apparat vilken ansetts kunna anpassa barn och ungdomar från arbetarklassen till existerande sociala förhållanden. Det hela tycks emellertid vara en historia av misslyckanden då motivations- och engagemangsproblemet ständigt kvarstår i centrum för strävandena men nya socialisationsinstrument hela tiden anvisas vilka bättre anses kunna lösa nämnda problem. I det följande ska jag peka på några framträdande drag i detta skeende.

Familj, skola, arbetsliv

I äldre samhällen var familjen en viktigare socialiserande institution än vad den är idag. Enligt en del familjeforskare (t.ex. Holter m.fl. 1976) kan man tänka sig relationen mellan stat och familj i äldre samhällen som en allians eftersom familjen gav ett bidrag till samhällets reproduktion på ett medvetandemässigt plan när den förberedde barnen för livet. I och med arbetsdelningen i samhället och att lönearbetet spridits till allt fler områden, t.ex. service- och omsorgssektorn, har den tidigare högfunktionella familjen tömts på funktioner och blivit en intimfamilj som främst har betydelse för den biologiska reproduktionsprocessen. En del av de funktioner familjen förlorat har övertagits av andra institutioner. Socialisationen av barn och ungdomar delas idag mellan familjen, en rad barn- och ungdomsinstitutioner som står utanför familjens kontroll, vilka i det svenska fallet i stor utsträckning kontrolleras av staten samt kommersiella apparater såsom reklam, mode, media.

I det konkreta historiska förloppet har den beskrivna funktionstömningsprocessen bl.a. framträtt som att familjen misslyckats med att utföra sin socialisationsuppgift. I synnerhet har det gällt arbetarfamiljen som periodvis i den allmänna debatten framställts som ovanligt dåligt ägnad att förbereda barn för livet i det kapitalistiska samhället. Som nämnts tidigare talar Sandin (1986), vad gäller perioden före folkskolestadgan 1842, om en tradition av misstroende från myndigheternas sida ifråga om underklassfamiljernas

förmåga att fostra barn, vilken folkskolan följde upp. Att döma av den senare utvecklingen har denna tradition inte förlorat sin betydelse och vid åtminstone två tillfällen under 1900-talet har kritiken av arbetarfamiljens socialisationskapacitet varit särskilt stark: vid sekelskiftet och under perioden efter andra världskriget.

Vid sekelskiftet ivrade konservativa samhällsbyggare för att särskilda barninstitutioner skulle byggas upp. Dessa institutioner hade bl.a. sin förutsättning i: ò...en inställning hos överklassen att arbetarbarnen behövde en uppfostran som hemmet inte kunde ge.ò (Svensson 1981: 14). Den andra perioden av särskilt uttalad kritik av (arbetar)familjen inföll under 1950- och 60-talen. Vid denna tid rådde brist på arbetskraft och kvinnorna i hemarbete uppfattades som en arbetskraftsreserv. Den nödvändiga förutsättningen för kvinnornas inträde på arbetsmarknaden var att det fanns alternativ till familjens barnomsorg. De moderna barnomsorgsinstitutionerna tog form mot den bakgrunden men till alternativen hörde också den förlängda obligatoriska skolan.

Det är när skolan tar sig an uppgiften att socialisera barn och ungdomar från arbetarklassen och den försöker lösa denna uppgift utan att nämnvärt förändra sin verksamhet, som det uppstår ett motivations- och engagemangsproblem av sådan styrka att den pedagogiska praktiken hamnar i en kris. Skolan tar sig nämligen då bland mycket annat an problem som tar sig uttryck som eller omformuleras till individuella skolproblem: inlärningssvårigheter, psykiska problem, skolk, bus, likgiltighet och liknande. Skolans problembearbetningsmetoder är individualiserande och även om problemen är en följd av klasskulturella motsättningar transformeras de i skolans behandlingsapparat till individuella problem. Av undersökningar som gjorts av elevers skolproblem kan man dra slutsatsen att sannolikheten för att barn och ungdomar från arbetarklassen ska definieras som problemelever, är större än vad fallet är med elever från andra sociala klasser. Arnman & Jönsson (1983) har därvidlag försökt mäta den kvantitativa variationen av problem mellan skolklasser med olika social sammansättning. De fann emellertid inget signifikant samband, utan andelen problemelever var ungefär lika stort i samtliga skolklasstyper. Däremot hade problemen olika karaktär i hög- respektive lågstatusklasser. Vidare tyder skolans problemsyn ð vad som av skolans ledning definieras som problem ð på att arbetarbarns handlande lättare definieras som problematiskt. Detta skulle då sammanhänga med skillnader mellan hem- och skolmiljö, ungefär på det sätt som den tidigare referera-

de Illeris beskrivit det och som även Isling (1984b) poängterat. Arnman & Jönsson sammanfattar sina iakttagelser av skolledares problemsyn så här:

> òEn majoritet av de skolledare som vi intervjuat menar att när skolan diskuterar problemelever åsyftas elever som orsakar skolan problem och som på ett eller annat sätt stör ordningen.ò (s 122)

Ordningsproblemen i skolan är inte alltid och kanske inte oftast ett resultat av medvetet, klasskulturellt bestämt motstånd av den typ som Willis (1983) beskrivit. Oftare och beroende av skolans klasskulturella sammansättning och i synnerhet elevgruppens sociala heterogenitet tar sig klasskulturella motsättningar andra uttryck. Sandgren (1979) har därvidlag beskrivit skolproblemen på följande sätt: òDe problem och missförhållanden som finns i familjelivet och arbetslivet kan inte utestängas från skolan. De kommer alltid att visa sig som svårlösta problem inne i skolan. Att motsägelser och problem i samhällslivet dyker upp som pedagogiska problem i skolan har jag inledningsvis betonat. Dessa problem framträder ännu påtagligare som personliga problem hos dem som utbildar och utbildas ð dvs. som maktlöshet, bristande motivation, psykiska och somatiska störningar, inlärningsblockeringar, vantrivsel och leda.ò (s 23 f).

I sammanhanget kan också nämnas att representanter för den s k kunskapsrörelsen hävdat att det främst är barn och ungdomar från arbetarklassen som missgynnas kunskapsmässigt i skolan. I sin kritik av grundskolan menar Ohrlander (1981) att skolan misslyckats i sin fostrargärning. Det som tyder på det är för det första dåliga kunskaper bland eleverna och för det andra omfattande våld och skadegörelse från elevernas sida.

I takt med att problemen och konflikterna ökat i skolan ð ett förhållande som för övrigt utgjorde bakgrund till utredningen om skolans inre arbete och som på senare tid också påtalats av t.ex. Ellmin (1985) och vilket kartlagts mycket noggrant vad gäller Danmark av Brun & Andersen (1982) ð har skolans åtgärdsarsenal utvecklats på två fronter: dels har behandlingsapparaten med kuratorer, psykologer, skoldaghem, särskilda undervisningsgrupper, specialklasser, nivågruppering utvecklats och dels har skolan kunnat tillgripa möjligheten att temporärt förvisa elever till verksamhet utanför skolan. De två fronterna motsvarar således det jag tidigare kallat fostran (människoförändring) och förvisning (människoförflyttning) och när dessa kvalitativt skilda åtgärder används i skolan,

kommer förvisning i fråga först sedan möjligheterna att fostra uttömts.

I detta sammanhang är det främst förvisningen som intresserar mig eftersom skolplikten innebär en allvarlig restriktion för denna och därför kommer att medverka till att elever som inte vill engagera sig och som inte är utbildningsmotiverade hålls kvar i skolan, vilket i sin tur får konsekvenser för fostranspraktiken som jag ska ta upp i nästa avsnitt. Men möjligheten att förvisa är inte helt blockerad, vilket framgår av det följande.

I skolförordningen stadgas att lärare får utvisa en elev från klassrummet under högst återstoden av den pågående lektionen. Vid upprepade förseelser, som det heter, kan rektor utdela varning och om inte detta resulterar i en förbättring från elevens sida kan skolstyrelsen helt eller delvis avstänga eleven från undervisning under högst två veckor av terminen. Skolan har således en mycket begränsad möjlighet att förvisa elever, skolplikten innebär ju en rättighet för eleven att vara i skolan. Den temporära förvisningen ð som tidigare kallades jämkad studiegång och från 1978 kallas anpassad studiegång ð ger dock skolan vissa möjligheter att göra sig av med elever.

Anpassad studiegång på grundskolans högstadium innebär att skolstyrelsen beslutar att en elev ska fullgöra sin skolplikt inom andra institutionella ramar än skolans. Anpassad studiegång, och jämkad studiegång före den, innebär i realiteten att elever temporärt förvisas till arbetslivet. Den jämkade studiegången löstes oftast så att elevernas praktiska yrkesorientering förlängdes. Den anpassade studiegång som innebär att viss del av utbildningen förläggs till arbetslivet kan endast komma ifråga för högstadieelever och måste kombineras med undervisning i grundläggande ämnen. (*Skolöverstyrelsens författningssamling* 1986:1; *Kommentarmaterial: Hjälp till elever med svårigheter* 1982)

En intressant aspekt av anpassad studiegång är således att när skolan misslyckas med att fostra elever som förorsakar skolan problem så kan den temporärt förvisa eleverna ifråga ð till arbetslivet! Det existerar således en föreställning om att arbetslivet har en fostrande kapacitet som överträffar skolans, åtminstone i fråga om vissa barn och ungdomar. Om det är riktigt att barn och ungdomar från arbetarfamiljer i högre utsträckning än andra förorsakar skolan problem, kan man säga att skolan genom att förvisa till arbetslivet sluter en cirkel: dessa barn och ungdomar rekvireras till skolan med hjälp av skolplik-

ten, i den mån de saknar utbildningsmotivation och förorsakar skolan problem ð vilket betyder att skolan misslyckas med att utbilda dem ð förvisas de till arbetslivet, vilket en del av dem för övrigt säkert är tillfreds med.

Den obligatoriska skolan och skolpliktens successiva förlängning kan ur en aspekt sägas aktualisera frågan om vem som ska fostra barn och ungdomar. Ovan har jag stickordsmässigt pekat på att vid några speciella tillfällen har familjen ð främst arbetarfamiljen ð ansetts vara ett sämre fungerande socialisationsinstrument samtidigt som i Sverige staten försökt komplettera familjens påverkan av barn och ungdomar med bl.a. den obligatoriska skolan. Senare har skolan ansetts vara otillräcklig och arbetslivet har då förts fram som en effektiv fostrare av vissa barn och ungdomar.

Förvisningen till arbetslivet kan ses som ett sätt att försöka lösa motivations- och engagemangsproblem som skolan misslyckats med. Men även i fråga om de pedagogiska praktiker som vuxit fram som en följd av detta problem intar arbetslivet en särställning. Den anpassade studiegången är således inte den enda indikationen på föreställningen om arbetslivets fostrande kapacitet[1], utan en rad av de alternativa pedagogiker som tillämpas i den obligatoriska skolan syftar till att knyta skolverksamheten till arbetslivet. Dessa alternativa pedagogiker har använts bl.a. därför att de anses lösa motivations- och engagemangsproblemet bättre än traditionell pedagogik. Elevernas motstånd, som i hög grad är klasskulturellt bestämt, kan således till del förklara varför en metodutveckling kommer till stånd i den obligatoriska skolan.

Yt- och djupfostran

I det föregående har jag gjort gällande att skolplikten försörjer den obligatoriska skolan med barn och ungdomar som har olika utbildningsmotivationer respektive som har ringa eller ingen utbildningsmotivation. De barn och ungdomar som saknar motivation engagerar sig inte i skolarbetet, de är fysiskt men inte mentalt närvarande. Denna skillnad mellan fysisk och mental närvaro speglar skillnaden mellan de två maktutövningspraktiker som bl.a. är avhandlingens studieobjekt: *försörjningspraktiken skapar fysisk närvaro medan fostranspraktiken för att lyckas måste skapa mental närvaro.* Hittills har jag i detta kapitel arbetat under förutsättningen att syftet med den obligatoriska skolan är att

ge alla elever en grundläggande utbildning. Givet denna förutsättning kommer varje elev som inte låter sig utbildas att utgöra en brist i skolans måluppfyllelse. Elevernas ovilja att låta sig utbildas ð vilken kan ta sig en rad olika uttryck som framgått tidigare ð blir, givet nämnda förutsättning, till ett motivations- och engagemangsproblem som bearbetas inom ramen för skolans pedagogiska maktrelation.

De sätt varpå motivations- och engagemangsproblemet bearbetas inom denna relation blir en fråga dels om pedagogiska former och dels om undervisningsinnehåll. I det följande ska jag först ta upp formerna och därefter innehållet.

Auktoritär respektive participativ pedagogik

Det går att skilja mellan två principiellt olika former av pedagogisk praktik eller *sätt att utöva makt* inom den pedagogiska maktrelationen. Den första formen kallar jag för auktoritär pedagogik och den kännetecknas av att innehåll och former bestämts på förhand utan medverkan av eleverna. Denna pedagogiska praktik har givits en rad olika beteckningar, förutom auktoritär har den kallats förmedlingspedagogik och traditionell pedagogik. Dale (1981) menar för övrigt att auktoritär pedagogik har sin grund i de traditionella institutioner som är ò...disciplineringsplatser för en psykisk deformering ... civilisationens perversa uttryck ð patologins verkstäderò (s 49).

Den andra formen benämner jag participativ pedagogik och den utmärks av att innehåll och former helt eller delvis bestäms under medverkan av eleverna. Beteckningen svarar mot vad som kallats alternativ pedagogik, vars olika varianter har som grundpremiss en kritik av den traditionella institutionella disciplineringen (Dale 1981: 65) eller som behandlas som en rad olika till den auktoritära pedagogiken alternativa riktningar, t.ex. progressivism, självregleringspedagogik, frihetspedagogik, dialogpedagogik (Egidius 1983).

Den auktoritära pedagogiska praktiken, som betonar lydnad och underkastelse, kan ses som ett exempel på ytfostran. Den vilar på två väldefinierade roller: läraren som kunskapsförmedlare, upprätthållare av ordningen och examinator; eleven som passiv mottagare av ett budskap vilket hon/han förväntas lära in i syfte att bli examinerad. Läraren kontrollerar ett synlighetsfält och försöker med hjälp av instrument som betyg, bestraff-

ningar och uppmuntran få eleverna att ta till sig budskapet för att därefter göra dem och det till föremål för examination. Eleven kan motstå lärarens påverkan blott genom att spela rollen som underordnad, lydig och lyssnande ð en roll som i undervisningsögonblicket inte kräver mycket mer än fysisk närvaro av eleven. Det kan i detta sammanhang vara befogat att nämna att när Rousseau (1977) beskriver och kritiserar en auktoritär form av barnuppfostran framstår hans beskrivning som ett närmast övertydligt exempel på ytfostran. Så här skriver han bl. a:

> òGenom att ålägga dem (barnen, AP) en plikt, som de inte kan fatta, inger ni dem först och främst motvilja för ert tyranni och förspiller deras kärlek, sedan lär ni dem att ljuga, hyckla och bedra för att avtvinga er belöningar eller undandra sig straff, och slutligen lämnar ni dem själva, genom att vänja dem vid att dölja en verklig bevekelsegrund under en skenbar, medel i hand att ständigt bedra er, ständigt hålla er i okunnighet om deras sanna karaktär och att vid behov avspisa er och andra med tomma ord.ò (s 79)

Det citat som bildar ingress till avdelning II i denna avhandling utgör en sammanfattning av Rousseaus alternativ till ytfostran. Det formuleras mot bakgrund av följande insikter om ytfostrans bräcklighet:

> òI en med största omsorg ledd uppfostran befaller läraren och tror sig därför härska, men i själva verket är det lärljungen, som härskar. ...ty allt det skarpsinne, ett åt sig självt överlämnat barn skulle ha ägnat åt sitt uppehälle, använder det till att rädda sin frihet från tyrannens kedjor...ò (s 122)

När det gäller de kunskaper som eleven mottar är det fullt möjligt för honom/henne att motta dessa instrumentellt, att lära sig det som förväntas utan att bli berörd. Callewaert & Nilsson (1980) har illustrerat hur en sådan pedagogisk praktik kan fungera. De skriver att läraren organiserar ett konstant aktivitetsfält, dock utan att tvinga eleverna ò...till ett aktivt deltagande så länge de utan att störa undervisningen alltför mycket bara undandrar sig processen mentaltò (s 370).

Den participativa pedagogiska praktiken kan ses som ett exempel på djupfostran då den genom att dels vädja till elevernas intresse och dels stimulera deras kritiska förmåga strävar efter att påverka deras medvetanden. Dialog, grupparbeten, projektarbeten, provokationer för att stimulera kritik, ämnesval som berör eleverna kan vara metoder som

ökar elevernas engagemang. Medbestämmande i fråga om undervisningens former och innehåll likaså. Inriktning av utbildningen mot samhället/arbetslivet och mot elevens framtid kan vara metoder som används för att öka utbildningsmotivationen. Denna pedagogiska praktik tycks resultera i att det synlighetsfält läraren kontrollerar tillväxer och en del av denna tillväxt följer av att eleverna òöppnarò sina medvetanden. Lärarens bas för att lära känna och examinera eleven ökar därmed. Den participativa pedagogiken kan bli det maktens öga som ser in i elevernas medvetanden.

En viktig skillnad mellan dessa två former av fostran är det sätt varpå läraren framkallar elevhandlande. Det auktoritära sättet kräver av eleven att han/hon blir ett objekt som kan hanteras av läraren, vilken arbetar i enlighet med förutbestämda mål, planer och tekniker. Eleven bör således vara aktiv på ett förutbestämt sätt och i övrigt passiv. Den auktoritära pedagogiken når därför sitt mål när eleven passivt och okritiskt inhämtar kunskaper och bevisar att så skett vid examinationer. Men måluppfyllelsen kan vara en följd av att eleven undertrycker aktivitet och kritik, alltså ett rollspel. Så länge eleven är passivt och okritiskt mottagande kan emellertid inte läraren veta vad elevens handlande betyder: läraren kan närmare bestämt inte veta om eleven är ett objekt eller spelar rollen som objekt. I själva undervisningsögonblicket har detta heller ingen betydelse, utan det har snarare betydelse för fostrans varaktighet. Att spela rollen som passivt och okritiskt objekt ð vilket är det enda möjliga eftersom en människa inte kan *vara* ett objekt ð betyder ju att eleven, så snart han/hon är utanför det synlighetsfält läraren kontrollerar inte längre behöver vara passiv och okritisk. Att se auktoritär pedagogik som ytfostran betyder således att den ses som en *tillfällig disciplinering*. Symmetrin mellan lärarens handlingsproduktion och elevens faktiska handlande kan vara total i det synlighetsfält som läraren kontrollerar, samtidigt som det kan råda asymmetri utanför synlighetsfältet[2]. Detta är möjligt därför att eleven i synlighetsfältet praktiskt taget är tvungen att interagera med läraren genom att spela en roll.

Den participativa pedagogiken ser eleven som ett subjekt, vars deltagande är önskvärt i undervisningssituationen. I stället för att som den auktoritära pedagogiken kräva att eleven ska vara ett objekt ð och försöka göra eleven till ett objekt ð och i realiteten framkalla ett rollspel från elevens sida, ger den participativa pedagogiken eleven möjlighet att uppträda som subjekt. Eleven ges möjlighet att påverka undervisningens former och in-

nehåll, får tillfälle att kritiskt granska det budskap som läraren förmedlar och att arbeta självständigt helt eller delvis efter eget omdöme. Den participativa pedagogiken tvingar inte eleven att spela en roll – men han eller hon kan naturligtvis vara deltagande elev till följd av ett rollspel – snarare kan det, beroende på hur undervisningen utformas, vara svårt att göra deltagandet till föremål för rollspel. Deltagandet – möjligheten att påverka och arbeta självständigt efter eget omdöme – ger eleven större frihetsgrader i handlandet och just av det skälet kan den participativa pedagogiken resultera i en både mer *varaktig och djupgående fostran* av eleven.

Den participativa pedagogiken drar en speciell lärdom av en erfarenhet från den auktoritära pedagogiken, nämligen att eleverna inte får lämnas i fred. I den auktoritära skolan är elevernas egen motivation det helt avgörande elementet, elever som saknar utbildningsmotivation – av vilket slag det vara må – sorteras ut ur utbildningssystemet. Detta ger elever som inte vill gå i skolan, inte vill engagera sig och inte vill fortsätta utbilda sig en möjlighet att vara i fred och förbli oberörda av den pedagogiska maktutövningen. I den moderna utbildningspolitiska och pedagogiska diskursen tycks man mot bl.a. den bakgrunden sätta likhetstecken mellan att vara i fred och att misslyckas. Därmed ger man i och för sig uttryck för en övertro på skolans möjligheter att lyckas. Men samtidigt gör man den pedagogiska maktutövningens nät mera finmaskigt genom att elever som är passiva och likgiltiga inte tillåts vara det och genom att man tillåter sig att tränga igenom elevens skal av passivitet och likgiltighet under förespeglingar – huruvida sanna eller falska saknar betydelse – om att det sker för elevens eget bästa[3].

Att inte lämna eleverna i fred är ett bärande inslag i den pedagogiska modernisering som hela det statliga systemet av socialisationsapparater – grundskolan med viss eftersläpning – genomgick under 1960- och 70-talen. Ett element som förenar den kritik som den socialdemokratiska arbetarrörelsen, och i någon mån också dess officiella utbildningspolitik riktat mot den traditionella skolan, med den faktiska förändring av grundskolans undervisningsformer och -innehåll som åstadkommits under efterkrigstiden, tycker jag dessutom är att elever inte får lämnas i fred[4].

Fastställt respektive föränderligt innehåll

En annan skillnad mellan dessa två former av fostran i den pedagogiska maktrelationen

har att göra med undervisningsinnehållet. Om detta innehåll är konstant och endast undervisningens former förändras från auktoritär till participativ form kan man på goda grunder misstänka att formförändringen är ett sken. En sådan förändring kan benämnas förförelse av eleverna vilket, som nämnts, Illeris gör. Eleverna skulle alltså då vara föremål för en konspiration där Ego på förhand tänkt ut vad resultatet av förändringen skulle bli, även trots att de genom övergången till participativ pedagogik i större eller mindre grad överlåter åt Alter att förverkliga förändringen.

Vid övergången från yt- till djupfostran måste i och för sig möjligheten att det kan röra sig om en konspiration övervägas. Om man emellertid utgår från förutsättningen, som jag gör här, att den obligatoriska skolan ska ge *alla* elever en grundläggande utbildning och att anledningen till att skolan misslyckas med att uppnå detta mål delvis är en följd av skillnader mellan hem- och skolmiljö, kan man nog utesluta konspirationen som förklaring i detta fall, därför att om skolan ska lyckas utbilda elever som av klasskulturella skäl inte är motiverade och därför inte engagerar sig, måste skolan minska skillnaden mellan hem- och skolmiljö. I undervisningssituationen kan inte hemmiljön påverkas, den måste tas för given, och därför blir undervisningsinnehållet variabeln i detta fall.

I åtminstone den svenska obligatoriska skolan har undervisningsinnehållet förändrats parallellt med undervisningsformerna. Den participativa pedagogik som i många fall tillämpats här har haft inslag av arbetets pedagogik med utgångspunkt i Freinets system och aspekter av Deweys progressivism. Liksom i fallet med förvisningen till arbetslivet, som nämndes tidigare, kan man naturligtvis se en arbetspedagogik som används för att motivera och engagera barn och ungdomar med arbetarbakgrund som ett konkret avslöjande av skolans klassreproduktiva syfte. De sammanhang vari arbetslivet på ett naturligt sätt kommer in i skolan visar ju att de elever som anses böra lära sig mest om arbetslivet ð och som ganska oförmedlat anses vara intresserade av just det ð är de elever som upplever skillnaden mellan den egna miljön och skolans ògenomsnittsprincipò så starkt att de inte kan motivera sig för utbildning. Detta skolans utnyttjande av arbetslivet föregriper den fördelning av eleverna som sker efter den obligatoriska skolan: elever som inte kan motivera och engagera sig kan förvisas temporärt till arbetslivet eller få gå i arbetspedagogisk skola därför att det är i arbetslivet dessa barn och ungdomar anses komma att tillbringa sin mesta tid efter fullgjord skolplikt[5]. Skolan gör således, kan man säga, en

pedagogisk dygd av den nödvändighet som innebär att det måste existera en arbetarklass i ett samhälle som vårt.

Det vore emellertid, som också tidigare nämnts, att förenkla det komplexa problem som förändringen av den pedagogiska maktutövningen utgör, att enbart säga att den följer av skolans bidrag till reproduktionen av klasstrukturen. Förändringen av den pedagogiska praktiken innebär ju också en avsevärd förskjutning av undervisningsinnehållet. En genomförd arbetspedagogik innebär t.ex. att ògenomsnittsprincipenò helt eller delvis överges. I det avseendet kan förändringen av den pedagogiska praktiken ses som en anpassning av skolan till elever med viss klassbakgrund. Jag vill därför se denna förändring, inte som förförelse, utan som en genuin förändring av skolan för att den just ska bli òen skola för allaò ð även för de barn och ungdomar som inte omedelbart upplever ett utbildningsberoende. Det är först sedan skolans innehåll genomgått en sådan förändring som dess maktutövning kan få någon verkan utöver förvaring och sortering, först då som det är möjligt att påverka barn och ungdomar som inte redan på förhand är motiverade och engagerade.

Det är naturligtvis vanskligt att göra generella utsagor om ett undervisningsinnehåll, utan att veta vad som försiggår i alla den obligatoriska skolans klassrum och hur undervisningsinnehållet de facto tolkas av eleverna. Några sådana utsagor ska jag därför inte göra, utan mer beskriva två innehållsliga principer: den ena principen bygger på föreställningen om ett för skolan fastställt innehåll, den andra på föreställningen om ett föränderligt innehåll.

Om undervisningsinnehållet ska få någon verkan ð om det ska leda till att eleven formas ð måste eleven helt eller delvis samtycka till det. Om innehållet då är fastställt på förhand kommer ð under förutsättning att eleverna inte är lika, t.ex. har samma klassbakgrund ð vissa elever att samtycka, andra inte. Om innehållet däremot är föränderligt kan det anpassas till eleven.

Den auktoritära pedagogiska praktiken tycks gå hand i hand med ett fastställt innehåll, det är möjligen rentav pga. att innehållet är fastställt på förhand som eleverna måste fås att lyda och underordna sig. Som exempel kan nämnas den tidiga folkskolan som av allt

att döma kom att präglas av ett undervisningsinnehåll som var fastställt på förhand. Den kristna folkuppfostranstradition som folkskolan följde upp dominerades först av ett religiöst budskap om att eleven borde förlika sig med den gudomliga ordningen, i vilken innefattades lydnad även inför den världsliga överheten. Sedermera och med folkskolans införande kom detta budskap att kompletteras med nationalism. I det perspektivet kan folkskolan ses som ett exempel på masskommunikation genom vilken ett fastställt budskap överförs till hela folket.

Den participativa pedagogiken måste å andra sidan, om den inte endast ska uppfattas och därmed genomskådas som förförelse, tillåta att undervisningsinnehållet är föränderligt och inte begränsa elevens deltagande endast till undervisningsformerna. Den moderna obligatoriska skolan kan inte sägas predika lydnad inför överheten, men har trots allt att överföra vissa fastställda budskap såsom t.ex. demokrati. Detta mångtydiga begrepp betyder väl bl.a. tolerans inför olika uppfattningar, så om skolan ska vara trogen sitt eget budskap måste den, inom vida ramar, tolerera olikheter i flera olika avseenden. Till den moderna svenska modellen av obligatorisk skola knyts dessutom en föreställning om att skolans organisation i sig kan utgöra ett budskap till eleverna. Jag tänker då på föreställningen om den sammanhållna skolan som åtminstone i sin socialdemokratiska tappning för tankarna till en fostran i klassamarbete eller i alla fall klasstolerans[6]. Redan när den sammanhållna skolan började diskuteras vid slutet av 1800-talet var ett viktigt argument för att alla barn skulle gå i gemensam skola att just det skulle bidra till att överbrygga fientlighet mellan olika sociala grupper. 1918 års skolkommission fick det första uppdraget att utreda en för alla barn enhetlig skola. Kommissionen menade att den största fördelen med en sådan skola var att den ò...ådagalägger känslan av samhörighet mellan nationens alla medborgareò (citerat efter Richardson 1984: 59). Ett syfte med en sammanhållen skola skulle således vara att integrera individer med olika klassbakgrund.[7]

Jag vill nu till slut hävda att motivations- och engagemangsproblemet i den obligatoriska skolan i och för sig samt vad gäller en del elever, kan lösas genom en förändring av undervisningens former. Men om motivations- och engagemangsproblemet har sin grund i klasskulturella skillnader löses det inte på detta förförande sätt, utan de pedagogiska maktutövarna tvingas, genom elevernas aktiva motstånd men framför allt likgiltighet, till att förändra undervisningsinnehållet. För att de elever som upplever skolplikten som ett

subjektivt tvång (de skoltvungna) ska samtycka till att bli utbildade måste skolan *komma att betyda något för dem*, antingen i form av meriter och examina som de behöver i sitt senare liv eller betyda något för den personliga utvecklingen. För att det budskap de pedagogiska maktutövarna vill överföra till eleverna ska få någon verkan, måste det svara mot något slags behov hos de senare. Det är således inte tillräckligt att eleven upplever skolan som legitim, eleven måste också uppleva att skolan förfogar över någonting som han/hon vill ha och kan komma i åtnjutande av, eleven måste således bli utbildningberoende. Därför måste innehållet i den obligatoriska skolans utbildning vara föränderligt, under förutsättning att skolan har för avsikt att ge *alla* elever en grundläggande utbildning.

Den participativa pedagogiken ð som på bred front växer fram till följd av det motivations- och engagemangsproblem som en del av de skolpliktiga elevernas motstånd och likgiltighet ger upphov till ð kan göra elever som inte redan är motiverade mottagliga för den pedagogiska maktutövningen. Den participativa pedagogiken innebär en förändring av undervisningens former genom att eleverna ges möjlighet att delta i utformandet och utförandet av undervisningen. Men den innebär också ð om den inte endast ska innebära ett sätt att förföra eleverna ð en förändring av den obligatoriska skolans undervisningsinnehåll.

När ett föränderligt undervisningsinnehåll minskar skillnaden mellan hem- och skolmiljö kan sannolikt även elever som av klasskulturella skäl är svagt utbildningsmotiverade bli beroende av utbildning och mottagliga för fostran.

Avdelning III

Maktutövning i lönearbetet

Tror du att det skulle vara så mycket bättre om fångarna, i stället för vakterna, skötte det panoptiska maskineriet och kontrollerade centraltornet ?

Foucault (1980b: 164 f)

6 Lönearbetsberoende och arbetsmarknadstvång som försörjningspraktik

Syftet med detta kapitel är att framställa lönearbetets försörjningspraktik. Ur en aspekt framstår den uppgiften som betydligt mer problematisk än framställningen av skolans försörjningspraktik. Skolplikten är ju ð åtminstone så länge vi talar om fysisk närvaro i skolinstitutionen ð ett exempel på rekvirering och dess konsekvenser är totalitära i den meningen att praktiskt taget alla drabbas av den. Alla medborgare i Sverige drabbas av skolplikten blott genom att de är medborgare i Sverige. Så förhåller det sig inte med lönearbetet.

Rättare sagt: så förhåller det sig inte med lönearbetet när vi betraktar dess försörjningspraktik som en funktion av ekonomiskt beroende. Under denna förutsättning drabbas inte alla av lönearbetet, utan lönearbetet är något man s a s. kvalificerar sig för genom att sakna andra medel för sin existens än de man kan erhålla vid försäljning av den egna arbetskraften.

En skillnad mellan obligatorisk skola och lönearbete är alltså att alla drabbas av skolan men att alla inte drabbas av lönearbetet. Men: det förefaller finnas en strävan att låta alla drabbas av lönearbete, vilken kommer till uttryck i den doktrin och politik som kallas òarbete åt allaò. Den har vuxit fram som ett svar bl.a. på att alla inte kan få lönearbete, i någon mening är den således ett resultat av att lönearbetets försörjningspraktik är otillräcklig.

Detta förhållande kan betraktas ur två perspektiv: dels kan det politiska komplementet till lönearbetets ursprungligen ekonomiska försörjningspraktik ses som ett försök att avskaffa arbetslösheten; dels kan det ses som ett försök att inrätta en lönearbetsplikt.

Om skolpliktens resultat är att skolan drabbar alla, kan man på motsvarande sätt säga att det existerar en lönearbetsplikt när lönearbetet drabbar alla. Men resultatet av òarbete åt

allaò är inte att det existerar en lönearbetsplikt i det svenska samhället. Alla tvingas inte att lönearbeta, försörjningen av lönearbetets maktrelation sker genom rekrytering, genom åtgärder som söker Alters samtycke. Det är emellertid inte möjligt att avstå från lönearbete utan att trygga sin existens på annat sätt. Ett sätt att trygga sin existens utan att lönearbeta är att stå till arbetsmarknadens förfogande. Uttryckt på ett annat sätt: om man inte vill eller kan sälja sin arbetskraft och inte kan trygga sin existens på annat sätt, måste man för att överleva i det svenska samhället stå till arbetsmarknadens förfogande. Det kommer jag att benämna arbetsmarknadstvång.

I detta kapitel ska jag börja med att sätta in lönearbetsberoendet och arbetsmarknadstvånget i ett historiskt sammanhang. Med utgångspunkt i det förkapitalistiska tjänstetvånget ska jag närmare bestämt redogöra för hur lönearbetsberoendet och arbetsmarknadstvånget växer fram. Sedan kommer jag att med hjälp av ett antal begrepp, vilka jag definierar efter hand, försöka förstå och tolka lönearbetets försörjningspraktik som en av lönearbetsberoende och arbetsmarknadstvång sammansatt företeelse.

Tjänstetvång, lönearbetsberoende, arbetsmarknadstvång

Försörjningen av maktrelationer med individer i Alter-position kan som nämnts variera. Den tvångsmässiga formen av försörjning kallar jag rekvirering, medan den som vilar på samtycke kallas rekrytering. När det gäller arbetslivet är ett exempel på rekvirering av Alter det förkapitalistiska tjänstetvånget, medan lönearbetsberoendet är ett exempel på rekrytering. I det kapitalistiska välfärdssamhället utvecklas dessutom successivt ett arbetsmarknadstvång eller närmare bestämt ett tvång att stå till arbetsmarknadens förfogande för personer som inte vill eller kan få sin arbetsförmåga såld eller som är temporärt befriade från att sälja den. Nedan kommer jag att beskriva och analysera dessa olika sätt att försörja arbetslivets maktrelationer.

Från tjänstetvång till lönearbetsberoende

Den närmaste svenska motsvarigheten till den engelska industriella revolutionen ð vilken innebar ett avgörande steg framåt för kapitalismen ð var den snabba industrialiseringen under 1800-talets andra hälft. Under tre perioder mellan 1850 och 1900 tillväxte den svenska ekonomin mer än genomsnittligt. Utvecklingen bestämdes i hög grad av ef-

terfrågan från utlandet.

Kring 1850 ökade spannmåls- och trävaruexporten. På 1870-talet skedde en allmän industriell expansion kombinerad med en kraftig utbyggnad av järnvägarna och en ökning av exporten av jordbruksprodukter. 1890 markerar mittpunkten av en period med kraftigt ökande export, där järnmalmshanteringen och verkstadsindustrin svarade för den snabbaste ökningen. På 1890-talet blev också en rad svenska uppfinningar föremål för industriell produktion. (Jörberg 1976)

Denna industrialiseringsprocess avspeglas också i befolkningens fördelning på yrken. Andelen sysselsatta inom jordbruk, skogsbruk och fiske minskade medan sysselsatta inom industri, handel och transport ökade. Det kom till stånd en omfördelning av arbetskraft från jordbruk till industri, men samtidigt växte befolkningen under de tre nämnda perioderna kring 1850, 1870 och 1890.

Kapitalismens impregnering av det svenska samhället och väg mot ekonomisk dominans bekräftas av en rad förordningar och lagar som kodifierade utvecklingen. Skråordningen upphörde formellt på 1840-talet och näringsfrihetsförordningen 1864 tog bort de sista spåren av denna förkapitalistiska ordning (Montgomery 1969). Sverige fick sin första aktiebolagslagstiftning på 1840-talet. Den ekonomiska liberalismens genombrottstid var i Sverige 1840-talet medan 1850- och 60-talen var dess högkonjunktur. Under den senare perioden infördes näringsfrihetsförordningen, frihandel, det skedde en modernisering av rättsskipningen, en utvidgning av religionsfriheten och en representationsreform antogs 1866 som åtminstone på papperet gynnade borgarklassen då den degraderade adeln och uteslöt arbetarklassen (Carlsson & Rosén 1980).

Vid den här tiden började det också växa fram en arbetsmarknad. Aktiebolag bildades i större omfattning från 1850-talet. De patriarkala relationerna mellan arbetare och patroner avlöstes successivt av den mera opersonliga relationen mellan arbetskraftsköpare och lönearbetare. En arbetarklass började växa fram (Gynnå & Mannheimer 1970). Det förkapitalistiska tjänstetvånget blev ett allt större hinder för denna utveckling.

Tjänstetvånget reglerades sedan 1660-talet i en lego- eller tjänstehjonsstadga men också

i en s k försvarslöshetsstadga. Tjänstehjonslagstiftningen syftade bl.a. till att hålla hela den obesuttna delen av befolkningen i arbete (Heckscher 1957). Försvarslöshetsstadgan var ett slags lösdriverilag, som föreskrev att den som var arbetsför var tvungen att ta tjänst. Det fanns ingen enhetlig arbetslagstiftning men tjänstehjonsstadgan utgjorde grundstadga i det förkapitalistiska arbetslivet och plikten att skaffa sig laga försvar konstituerade ett arbetstvång (Schmidt 1975: 13). Flodgren (1978) har beskrivit relationen mellan Ego och Alter i det förkapitalistiska arbetslivet på följande sätt:

> ò...å ena sidan fanns mästaren/husbonden och å andra sidan fanns lärlingen/gesällen/tjänste-hjonet och mellan dem rådde ett patriarkaliskt förhållande i vilket den förres rätt att bestämma över den underlydande var självklar och noga omgärdad av skyddande rättsregler. Reglerna syftade till att hålla var och en på plats. Således hade exempelvis en arbetare inte rätt att lämna sin anställning inom kortare tid än ett år och han hade knappast någon rätt eller möjlighet att påverka lönesättningen. Vidare var det förbjudet för de underlydande att sammansluta sig för att kräva bättre betalt. Var och en som var arbetsför måste dessutom ha ólaga försvaró, dvs. ta tjänst om han inte kunde försörja sig på annat sätt. I annat fall betraktades han som lösdrivare och kunde tas ut till krigstjänst eller tvångsarbete.ò (s 57)

Bilden av det förkapitalistiska arbetslivet man i allmänhet vill framkalla, är således bilden av ett statiskt samhälle med patriarkala relationer mellan över- och underordnade där de senare i flera bemärkelser sitter fast i sin underordning: en rad regler och normer garanterar deras underordning, deras möjlighet att träda ut ur maktrelationen är begränsad liksom deras möjlighet att inom dess ram utöva påtryckning.

Det bör emellertid poängteras att en patriarkal relation å ena sidan innebär en fastställd underordning men å andra sidan också ett hävdvunnet ansvar från den överordnades sida gentemot den underordnade. Husbonden hade t.ex. skyldighet att förse tjänstehjonet med mat och husrum vid sjuk- och ålderdom. Skälet till det var att tjänstehjonet inte skulle òfalla det allmänna till lastò (Schmidt 1980: 91). I tjänstehjonslagstiftningen fanns även visst skydd mot avsked. I skråordningen fastställdes vidare mästarens skyldigheter vid arbetslöshet, det fanns regler för pension och minimiåldersgränser för lärlingar (Hultén 1978).

När försvarslöshetsstadgan 1885 och tjänstehjonsstadgan 1926 formellt avskaffades, hade som nämnts i realiteten redan relationen mellan Ego och Alter i arbetslivet blivit en

marknadsrelation. Om det förkapitalistiska tjänstetvånget reglerades av ovan nämnda lagar och förordningar, kom den kapitalistiska arbetsfriheten att regleras av arbetsavtalet. Det växte i Sverige fram under slutet av 1800-talet och innebar för arbetskraftsköparna en dubbel frigörelse: från regleringar som bl.a. inskränkte arbetskraftens tids- och rumsmässiga rörlighet och från ansvar gentemot arbetarna, vilket kostade pengar och som från och med då överlastades på arbetarna själva eller på staten. För lönearbetarna var denna nya ordning på motsvarande sätt en dubbel befrielse: från patriarkalisk underordning men också från de omsorger som ingick i husbondens förpliktelser. Om tidigare ett utomekonomiskt tvång formade relationen mellan Ego och Alter i arbetslivet, inträdde från denna tid det ekonomiska beroendet som viktigaste förutsättning för åtminstone upprättandet av arbetslivets maktrelationer. Schmidt (1980) har beskrivit den här övergången på följande sätt:

> ÒFör arbetsgivaren var det fria arbetsavtalet fördelaktigare än det gamla formbundna avtalet. Enligt K(unglig) F(örordning) om fattigvården 1871 hade husbonden under den tid tjänsteavtalet gällde att ansvara för försörjning av tjänstehjon, statfolk samt fabriks-, hantverks-, bruks- eller gruvearbetare ävensom deras hustrur och hemmavarande barnÓså att de inte föll fattigvården till last. Från denna börda kunde han befria sig genom att säga upp det fria arbetsavtalet. Fackföreningarna var också motståndare till årsanställningar som ansågs utgöra hinder mot strejker. Det fria avtalet gav större handlingsfrihet. Uppsägningstiderna var korta. ... Det utmärkande för industriarbetaravtalet sådant det växte fram i slutet av 1800-talet var att lönen betalades efter timme för det antal timmar arbetsgivaren gav arbete, att anställningen gällde tills vidare och att avtalet kunde uppsägas med kort varsel. ... Inför lagen var arbetsgivaren och arbetstagaren två jämbördiga parter. I verkligheten bestämde arbetsgivaren villkoren.Ò (s 92 f)

Det som hittills beskrivits av den rättsliga regleringen av det förkapitalistiska tjänstetvånget, har gällt arbetskraftsförsörjningen. Tjänstehjonsstadgan och försvarslöshetsstadgan innebar att husbönderna försörjdes med arbetskraft, även i fall då bärarna av arbetskraften inte frivilligt ville tillhandahålla den, men stadgorna gav också staten möjlighet att rekvirera arbetskraft till billigt pris (Heckscher 1957). Den disciplin som skulle gälla i arbetet reglerades emellertid också:

> ÒFör alla dessa lagar (legostadgan, hallordningarna, skråordningarna och bergsordningen, AP) gällde den allmänna principen att arbetare skulle hållas under sträng disciplin och husbondelig uppsikt. ... Tjänstehjonen och arbetarna saknade lagliga möjligheter att påverka lönesättningen. Om en arbetare yppade missnöje med sin lön

> stadgade hallordningen att han skulle ôqvarblifwa dubbelt så länge som eljest föreskrifwesôò (Hultén 1978: 21)

Arbetarna i det förkapitalistiska arbetslivet hade således såväl begränsade möjligheter att utträda ur maktrelationer som begränsade påtryckningsmöjligheter inom deras ram. Husböndernas förvisningsmöjlighet var också begränsad, men deras formella rättighet att fostra de underordnade var vidsträckt. I detta senare avseende hade de också hjälp av den kyrkoplikt som inte avskaffades förrän 1855 och kyrkans folkuppfostrande verksamhet genom husförhören.

Tjänstetvånget i det förkapitalistiska arbetslivet innebar en fixerad anställningstid (årstjänst), att arbetaren fick kost och logi i husbondens hushåll, att arbetstiden reglerades genom sedvänja, lönesättning enligt normen òrätt och skälig lönò samt att facklig organisering och kollektiva aktioner var förbjudna (Schmidt 1975: 15 f).

Mot denna bakgrund framstår den under andra hälften av 1800-talet framväxande närings- och avtalsfriheten som dessa förhållandens raka motsats, vilket den i *princip* också är. I praktiken var emellertid gränsen mellan tjänstetvångets och lönearbetsberoendets arbetsliv under denna övergångsperiod flytande, vilket framgår av nedanstående beskrivning:

> òFör arbetarna hade friheten genom den gamla lagregleringens bortfall till en början begränsad betydelse. Mycket av det gamla fortlevde ännu en tid i form av sedvänjor. Även om parterna i det fria arbetsavtalet principiellt var likställda, fortsatte i stort sett det gamla subordinationsförhållandet. Det betraktades som självklart att arbetsgivaren bestämde de villkor på vilka han ville anställa arbetare. De gamla straffrättsliga sanktionsformerna var avskaffade men ersattes i många fall av arbetsgivarens privata reglemente och bötessystem. Arbetaren ansågs genom att taga anställning eller genom att kvarstå i sin tjänst ha underkastat sig, att den av arbetsgivaren kungjorda ordningen skulle utgöra ett led i avtalsförhållandet. I viss mån fick arbetarna en mera oskyddad ställning än under den gamla näringsregleringens tid. ... Emellertid låg i frihetsidéerna och i naturrättsuppfattningen även fröet till en annan inställning rörande statens förpliktelser gentemot den enskilde. Naturrätten innebar ett hävdande av människovärdet, ty enligt naturens lag var alla födda fria och jämlika. I detta hänseende stod naturrätten i motsättning till de tidigare härskande merkantilistiska idéerna, enligt vilka statsintresset obetingat gick före människointresset.ò (Schmidt 1975: 19 f)

Den här nyanserade beskrivningen antyder att gränserna inte är så skarpa mellan verklig-

hetens tvång och samtycke som en kort historisk översikt gärna ger intryck av. I den nya ordningen intar emellertid lönearbetsberoendet stegvis den plats som tidigare tillkommit det statligt reglerade tjänstetvånget. Under en period framstår arbetslivet som relativt òavregleratò men i takt med den fackliga organiseringens utbredning och, i Sverige, därav följande statlig och avtalsmässig reglering av arbetsmarknaden, byggs ett välfärdssystem upp vilket samtidigt som det minskar lönearbetsberoendet genom en successiv utbyggnad av temporära lönearbetsbefrielser och ett system av överlevnadsgarantier, skärper beroendet genom att det system av rättigheter som byggs upp kompletteras med en skyldighet att stå till arbetsmarknadens förfogande för de personer som uppbär någon ersättning som befriar dem från lönearbete. I samma ögonblick som det ekonomiska beroendet börjar forma lönearbetets försörjningspraktik inleds en motståndskamp från de lönearbetandes sida som sedermera resulterar i att lönearbetets försörjningspraktik förändras.

Lönearbetsberoende och framväxten av ett arbetsmarknadstvång

En invånare i Sverige inleder sin levnad med 20 praktiskt taget lönearbetsfria år: grundskola upp till 16 års ålder, därefter gymnasieskola för omkring 85 % av en årskull i 2-4 år och värnplikt för männen i knappt ett år. Ålderspensioneringen sker i Sverige i allmänhet vid 65 års ålder. Formellt måste således varje arbetsför individ i åldern 20-65 år, som inte kan försörja sig på annat sätt, utbjuda sin arbetskraft till försäljning på arbetsmarknaden och helst få den såld.

Den 45-åriga lönearbetsperioden kan avbrytas med temporära lönearbetsbefrielser[1], dvs. försörjning på annat sätt än genom försäljning av arbetskraft men som trots det på något sätt är relaterad till eget tidigare eller framtida lönearbete: sjukdom, arbetslöshet, förtids- och sjukpensionering, föräldraledighet, omskolning, studieledighet är sådana exempel. Högre utbildning kan i vissa fall också räknas dit. Försörjningen under perioder av temporär lönearbetsbefrielse sker genom ersättning från socialförsäkringssystemen respektive studielån i fallet med högre utbildning. I samtliga fall där socialförsäkringsersättning utgår finns något slags koppling till lönearbete. Kopplingen är organiserad antingen så att ersättningens storlek är beroende av tidigare inkomst eller så är ersättningen villkorlig i betydelsen att personen som uppbär den måste stå till arbetsmarknadens förfogande.

I de två fallen med längre lönearbetsbefrielse existerar även en koppling till lönearbete. Barn och ungdomar är beroende av föräldrarnas (löne)arbetsinkomst och föräldrarnas beroende ökar om de har barn. Vad gäller ålderspensioneringen så är pensionsbeloppet beroende av tidigare inkomst utöver en viss lägsta nivå.

Ovanstående data ger följande perspektiv på relationen mellan lönearbete och befrielse från lönearbete: individen har en garanterad överlevnadsrättighet men den motsvaras av ett slags skyldighet att lönearbeta under förutsättning att försörjningen inte kan anordnas på annat sätt. Man kan då säga att lönearbetets försörjningspraktik under sådana förhållanden har en kärna av ekonomiskt beroende, att detta beroende manipuleras på olika sätt genom t.ex. socialförsäkringssystemen samt att det kring kärnan har vuxit fram statliga åtgärder som kompletterar beroendet. I det följande ska jag diskutera denna sammansatta försörjningspraktik.

Lönearbetsberoendet

För den person som inte har någon annan möjlighet att försörja sig, framträder det ekonomiska beroendet som ett lönearbetsberoende. Att en person lönearbetar är inte en följd av tvång i bemärkelsen att arbetskraftsägaren fråntages sin möjlighet att välja, snarare placerar arbetskraftsägaren in sig själv på arbetsmarknaden som en följd av det system av nödvändigheter som det ekonomiska beroendet utgör. Beroendet ger form åt lönearbetarens frihet, vilket förekomsten av arbetslöshet synliggör. Arbetslöshet illustrerar nämligen att lönearbetaren har en frihet som slaven och den livegne inte har/hade, i det att lönearbetaren kan skiljas från arbetet. Men arbetslösheten upprätthåller också konkurrensen bland de lönearbetande, vilket knappast hade varit fallet om inte ett lönearbetsberoende hade existerat. Möjligheten av att inte få arbetskraften såld och därmed inte kunna försörja sig, dirigerar arbetskraftsägarens handlande. Garraty (1980) har visat på arbetslöshetsbegreppets mångtydighet genom att just konfrontera frihet och beroende:

> òSlavar kan inte lida av arbetslöshet, även om snälla slavägare kan låta dem få ledighetsperioder och ineffektiva slavägare låta dem gå sysslolösa. Eftersom de måste arbeta under hela sin livstid, kan de inte förlora sina ôarbetenô... Men verkligt oberoende arbetare kan inte heller vara arbetslösa. Författare och skulptörer kan finna det svårt eller omöjligt att förtjäna tillräckligt för uppehället, men de är aldrig oförmögna att arbeta. ... Historiskt har arbetslösheten klart förknippats med kapitalismens fria företagsamhet ð ... ð just därför att arbetskraften är fri (varken företagare eller an-

> ställd är för gott bundna till varandra) under kapitalismen och därför att systemet å andra sidan har ökat arbetskraftens beroendeställning genom att avskilja arbetarna från ägandet av produktionsmedel. Kort sagt kan bara de bli arbetslösa som arbetar för någon form av lön och som har frihet att lämna sitt jobb, men också kan berövas det av någon annan.ò (s 14)

Garratys diskussion av arbetslöshetsbegreppet visar att det är ett ganska dåligt begrepp när det gäller att beskriva den situation som arbetslösa lönearbetare befinner sig i. Det karakteristiska för deras situation är nämligen ytterst att de är *lönelösa*.

Om än lönelösheten[2] är det karakteristiska för lönearbetarens arbetslöshet, är lönen inte det enda en person förlorar vid arbetslöshet. Arbetslöshet kan beskrivas som en rad olika förluster ð av lön, anställningsförmåner, sysselsättning, status, arbetskamrater och annat som är förknippat med att ha ett lönearbete[3]. Dessa individuella förluster vid arbetslöshet kan alla sägas utgöra mekanismer som bidrar till upprätthållandet av lönearbetsberoendet och därmed framgår att detta beroende inte endast är ekonomiskt, utan också socialt, moraliskt och personligt. I historiskt jämförande undersökningar av arbetslöshetens individuella konsekvenser ð där man, tack vare den moderna arbetslöshetsförsäkringens huvudsakliga ersättning av inkomstbortfall vid arbetslöshet, kunnat konstanthålla den uteblivna ekonomiska trygghetens inverkan ð har t.ex. förlusten av möjligheten att tillfredsställa behovet av att vara delaktig i en social gemenskap framhållits som en allvarlig konsekvens av den moderna arbetslösheten (se t.ex. Starrin m.fl. 1985: 32 ff). Detta säger möjligen mer om det samhälle som arbetslösheten existerar i, än om själva arbetslösheten, men om den faktiskt innebär en utebliven möjlighet att tillfredsställa behovet av social gemenskap och individer av det skälet blir benägna att lönearbeta, är naturligtvis förlusten och hotet att råka ut för den en av de mekanismer som bidrar till lönearbetsberoendets upprätthållande. På i princip samma sätt förhåller det sig med andra förluster som förknippas med arbetslöshet.

Arbetslöshetens negativa konsekvenser för individen synliggör således en rad av de mekanismer som upprätthåller lönearbetsberoendet. Till dessa kan läggas den arbetsmoral som existerar i samhället ð i det kapitalistiska samhället har den protestantiska arbetsetiken framhållits (Weber 1978; Anthony 1977). Med arbetsmoralen som mekanism för att upprätthålla lönearbetsberoendet tycks det förhålla sig så att dess verkan varierar med

ekonomisk konjunktur, givet att det finns individer som internaliserat moralen. I perioder av hög efterfrågan på arbetskraft är dess verkan direkt genom att den tenderar att delvis ersätta den skärpning av konkurrensen på arbetsmarknaden som arbetslösheten innebär när efterfrågan på arbetskraft är låg. I perioder av låg efterfrågan på arbetskraft är arbetsmoralens verkan förmedlad genom att den förstärker upplevelsen av de individuella förluster som arbetslösheten innebär. Med andra ord: för människor som internaliserat t.ex. den protestantiska arbetsetiken ð vilken kan sägas utgå från de bibliska orden: den som inte arbetar skall heller inte äta ð blir arbete, när det finns att tillgå, ett sätt att inte må dåligt medan förlusten av ett arbete innebär att sådana människor mår sämre än sådana som inte internaliserat arbetsetiken.

Arbetslösheten är lönearbetsberoendets svaga punkt i den meningen att den ger lönearbetarens frihet karaktären av otrygghet. Denna frihet/otrygghet är självfallet ett grundläggande instrument för maktutövning på en oreglerad arbetsmarknad. Arbetslöshetens negativa konsekvenser har därför resulterat i motstånd mot arbetslöshet från dem som drabbas av den eller hotas att drabbas av den. Detta motstånd har givit upphov till en rad åtgärder mot arbetslöshet, i Sverige i synnerhet från statligt håll. Motåtgärderna har varit av skilda slag och bestått av allt från en expansiv ekonomisk politik som syftat till att generera òfull sysselsättningò till åtgärder som syftat till att lindra arbetslöshetens individuella konsekvenser. De senare åtgärderna har tagit fasta på de förluster ð till en början främst ekonomiska men senare också andra ð som förknippas med arbetslöshet. I Sverige har dessa åtgärder emellertid också kommit att bindas samman med en full sysselsättningspolitik, ett statligt intresse av maximalt utnyttjande av produktionsresurserna och med en ideologi om att arbetslöshet är ett samhällsekonomiskt och individuellt slöseri. Föreningen av dem har skett inom en statlig arbetsmarknadspolitik vars bärande idé varit den s k arbetslinjen.

I en mening innebär arbetslinjen en målsättning som säger att arbetsmarknadspolitiken ska bidra till att arbetslösa ska kunna försörja sig genom eget arbete. Arbetslinjen är i denna mening motsatsen till den s k understöds- eller kontantlinjen, vilken innebär att arbetslösa får arbetslöshetsersättning i avvaktan på att deras arbetskraft ånyo ska efterfrågas.

I en annan mening är arbetslinjen ett koncentrerat uttryck för ovanstående arbetsmarknadspolitiska teknik men också för en speciell ekonomisk politik, vilken ser arbetsmarknadspolitik som en aktiv konjunkturregulator. Ska arbetslinjen kunna tillämpas annat än i högkonjunkturer[4] måste det finnas en ekonomisk-politisk ambition att *skapa* sysselsättning i lågkonjunkturer. Men arbetslinjen kan också sägas vara ett uttryck för ett slags arbetsfilosofi som säger att arbete är gott för individen ð ursprungligen var den möjligen inte det men den har sedermera kommit att bli det[5].

Åtgärderna mot arbetslöshet i Sverige har således inte inskränkts till att ersätta löneförlusten, utan också och viktigare, inneburit att arbetsmarknadsmyndigheterna försökt ersätta sysselsättningsförlusten, gemenskapsförlusten, den samhällsekonomiska förlusten av ersättningen för löneförlusten och den individuella identitetsförlusten som antas uppkomma vid arbetslöshet. Åtgärdsarsenalen som tillskapats för att uppnå allt detta har med tiden blivit stor (se Furåker 1979) men målet detsamma: att sysselsätta så många som möjligt av de arbetslösa eller, annorlunda uttryckt, att åstadkomma òarbete åt allaò.

En situation av arbete åt alla bryter ned arbetslöshetens konkurrensskärpande effekt men är samtidigt ett närmast oundvikligt mål att sträva efter i den fas av arbetarrörelsens utveckling där avskaffandet av de arbetandes otrygghet är den viktigaste drivkraften. En arbetarrörelse vid regeringsmakten i ett kapitalistiskt samhälle hamnar därför i den paradoxala situationen att den på en och samma gång ska avskaffa otryggheten och få folket att lönearbeta. I Sverige förefaller detta problem ha lösts genom att de ekonomiska mekanismerna bakom lönearbetsberoendet ð vilka är otrygghetsskapande ð kompletterats med politiska. De arbetandes val av arbete har inlemmats i ett slags planhushållning där de garanteras en ekonomisk grundtrygghet under förutsättning att de sänker sina anspråk på òfritt valdò och bestående sysselsättning.

Men full sysselsättning tenderar samtidigt att öka den enskildes frihet på arbetsmarknaden genom att knappheten på arbetstillfällen minskar. Den enskilde arbetskraftssäljaren hamnar i en situation där hon/han såväl kan byta sig till ett bättre arbete, förhandla sig till en högre lön och säga nej till ett erbjudet arbete. Full sysselsättning i kombination med ett utbyggt socialförsäkringssystem som garanterar överlevnaden minskar individens ekonomiska beroende av lönearbete och innebär ett problem i perspektivet av ökad pro-

duktion och planmässigt och maximalt utnyttjande av produktionsresurserna. I en situation av minskat ekonomiskt beroende kan ju den enskilde individen välja att arbeta mindre, kan personligen ta sig òrätten till lättjaò och väga lönearbete/inkomst mot värdet av lönearbetsfri tid.

Man kan se begrepp som òöverfull sysselsättningò och det tidiga 1950-talets hoppjerkedebatt (Furåker 1979) som försök att påverka den enskilde arbetskraftssäljaren att inte utnyttja en för honom/henne gynnsam arbetsmarknadssituation till sin fördel. För en av ingenjörerna bakom den samhällsekonomiska modell som under 1950- och 60-talen lyckades förena hög sysselsättning med måttlig inflation genom att bl.a. ge arbetsmarknadspolitiken en ny roll, LO-ekonomen Gösta Rehn, framstod emellertid den frihet som hög efterfrågan gav arbetskraftssäljaren som önskvärd. Rehn (1988) skrev bl.a. så här 1959: òNästa stora socialreform bör vara att bygga upp en arbetsmarknadspolitik som är så effektiv att den tvärsigenom alla konjunktursvängningar ständigt ger den enskilde samma frihet på arbetsmarknaden som under den s k överfulla sysselsättningens tid.ò (s 443, emfas borttagen).

Den frihetsmaximering som Rehn förespråkar ð ò...den effektiva rätten och friheten att när som helst kunna gå över till ett annat jobb, att inte av försörjningsskäl och arbetslöshetsrädsla känna sig bunden vid den arbetsplats man lyckats skaffa sigò ð kan ses som ett alternativ till den ofrihet och otrygghet lönearbetare upplever på en mindre reglerad arbetsmarknad. Men den är inte en absolut frihetsmaximering eftersom den bygger på två bestämda inskränkningar i lönearbetarnas frihet: 1. friheten att välja arbete ska upprätthållas utan inflation, dvs. arbetskraftssäljarna ska hindras att utnyttja marknadssituationen för att höja sina löner; samt 2. rätt till sysselsättning blir till ett slags sysselsättningsplikt: arbetskraftssäljarna får inte utnyttja trygghetssystemet för att frigöra sig från lönearbete.

Friheten och lyckan går i Rehns perspektiv vägen om ð inte förbi ð lönearbetet. Arbete ð rättare sagt: lönearbete ð tycks vara ett villkor för ett gott liv: òÄr man något så när tillfredsställd med sitt arbete, då kan man också bli hygglig mot sin familj. Motsatsen förstör äktenskapen och gör barnen neurotiska.ò (Rehn 1988: 445). Men sysselsättning är inte något som enbart individen själv ska besluta om, utan det finns ett samhällsekono-

miskt intresse av sysselsättning ð hög sysselsättningsnivå ger högre skatteintäkter, lönearbete skapar beskattningsbara inkomster och socialförsäkringssystemets överlevnadsgaranti kan i fråga om den arbetsföra befolkningen ses som en statlig investering som förväntas ge avkastning i form av att arbetskraft ställs till förfogande. òFrihet i arbetsvaletò, som Rehn kallar sitt program, blir till en inskränkning av friheten till ett val mellan olika lönearbeten, inte en frihet att välja om man ska lönearbeta överhuvudtaget. Följande rader illustrerar detta synsätt:

> ò...vi socialister ska hålla fast vid det där med lyckan, och hålla uppe tanken att det ändå är den som politiken till slut ska handla om,... Varken supportsvarvaren eller folkskolläraren kan bli några lyckliga människor om de är tvungna att stanna kvar i sitt jobb även den dag det har blivit dem en nervpåfrestande plåga. Den dagen ska skolläraren veta att han ska kunna gå över till svarven utan nämnvärt förändrad ekonomi, om han bara visar tillräcklig händighet för uppgiften. Och svarvaren ska veta att om han visar tillräcklig studieförmåga och hand med barn, så ska han kunna utbilda sig till lärare utan att det kostar honom något nämnvärt, men också utan att han tjänar särskilt mycket på det. Så bör ett gott samhälle fungera.ò (s 444 f)

Samt de följande raderna:

> òFullsysselsättningen kräver en mycket effektiv mekanism för främjande av snabb anpassning. Vid sidan av de vanliga inkomsttyperna ð arbetslön, ränta, företagarvinst, socialförmåner (folkpensioner osv.) ð måste därför finnas en femte: ersättning för samhällsekonomiskt önskvärd omställning.
>
> Detta innebär naturligtvis inte att samhället ska betala för varje flyttning. Det gäller främst att ekonomiskt stimulera de så att säga vederhäftiga platsbytena, de som via arbetsförmedling och omskolning går i de riktningar som påtagligt behövs för att å ena sidan motverka flaskhalsar och å andra sidan avfolka tillbakagående områden.ò (s 458 f)

Det arbetslöshetshot som Rehn och andra försökte avskaffa framträder mycket riktigt som en brist på lönearbete men ytterst handlar det om en brist på inkomst, inte ett beroende av arbete utan ett beroende av de existensmedel arbetet ger. Frihet i Rehns mening handlar därför om frihet att välja lönearbete, en begränsning av friheten som tar beroendet av inkomst för given och dessutom länkar in det i en samhällsekonomisk modell. Det är arbetslösheten och hotet att bli arbetslös som är det onda som ska bekämpas, men det ska inte bekämpas genom inkomst åt alla utan genom arbete åt alla.

Arbetsmarknadstvånget

Det är i skuggan av òarbete åt allaò som vi kan finna det jag kallar ett arbetsmarknadstvång eller tvånget att stå till arbetsmarknadens förfogande när man inte kan sälja sin arbetskraft. Arbetsmarknadstvånget tycks nämligen växa fram parallellt med eller kanske som en icke avsedd konsekvens av arbetarrörelsens motstånd mot ekonomiskt och i övrigt otrygga villkor. Motståndskampen har förts som en kamp för rätten till arbete[6]. I de statliga reformapparaterna har òarbete åt allaò medvetet, undermedvetet och/eller omedvetet emellertid omformats till en strategi för kontroll av de lönearbetandes tid och rum. I den sociala planläggningen av ett samhälle där lönearbetet är så utbrett som det svenska kan maktutövarna inte bortse från de fördelar i fråga om tids- och rumsdisciplinering som det faktum erbjuder att mer än halva befolkningen vid ungefär en och samma tidpunkt varje dag beger sig till, från och befinner sig på arbetsplatsen. Lönearbetsberoendet är inte enbart ett sätt att få människor att arbeta, utan också ett ganska billigt instrument för övervakning av människornas tidsanvändning och rumsförflyttningar.

Men òarbete åt allaò erbjuder också en möjlighet att kontrollera de lönearbetsberoende men icke-lönearbetandes tid och rum. En av lönearbetsberoendets konsekvenser är att de som säljer sin arbetsförmåga också förlorar en del av sin möjlighet att styra sin egen tid och sina rörelser i rummet[7]. Om man som Negt (1987) ser makten som òen detaljorganisation för rums- och tidsdelning, som likt en korsett omspänner den enskilda människan i hennes livssfärò (s 20), kommer naturligtvis lönearbetet i allmänhet och arbetstiden och antalet sysselsatta i synnerhet att bli ett viktigt medium för tids- och rumskontroll. òArbete åt allaò kan mot den bakgrunden ses som en absolut norm som även om den inte förverkligas, *utan snarare kanske därför att den ständigt håller på att förverkligas* erbjuder en möjlighet att dela in den arbetsföra befolkningen i kategorier med utgångspunkt i arbetsmarknadens *reguljära* arbete, dvs. lönearbetet. òArbetskraftenò kan därmed förvandlas från ett begrepp som beskriver individuell arbetsförmåga till ett kollektivt begrepp som avser hela den potentiella arbetskraft som hela den definitionsmässigt arbetsföra befolkningen besitter[8]. òArbete åt allaò som norm erbjuder alltså en möjlighet att kategorisera hela befolkningen med lönearbetet som utgångspunkt och därigenom kan gränser mellan tider, rum och kategorier dras som utgör en allmän kontrollgeografi och som rättfärdigar insatser för att förflytta personer mellan olika kategorier, rum och påverka deras tidsanvändning.

Denna lönearbetets sociala disciplineringspotential får Christensen (1983) att tala om lönearbete som en samhällsform och ideologi: òGränserna mellan det lönearbete, där produktiviteten är det primära, och det lönearbete som upprätthålls för den sociala ordningens skull blir alltmer flytande.ò (s 11). Hon illustrerar detta med arbetsmarknadspolitikens sysselsättningsskapande åtgärder, försäkringskassornas omplacering av dem som drabbats av sjukdom samt s k skyddad sysselsättning. Dessa fall är också illustrationer av vad Gorz (1984) menar med att på politisk väg upprätthålla sambandet mellan arbete och inkomst eller, i dessa fall rättare sagt, sambandet mellan övervakad sysselsättning och inkomst. Inkomstberoendet är i den klassiska konkurrenskapitalismen ett sätt att få människor att arbeta, i välfärdssamhället tycks samma beroende dessutom utnyttjas för att hålla kvar människor, som inte kan få sin arbetskraft såld, i ett synlighetsfält.

Med arbetsmarknadstvång menar jag *kvarhållandet av de arbetsföra i ett synlighetsfält även när de inte kan få sin arbetsförmåga såld på arbetsmarknaden* eller, med andra ord, när dessa arbetsföra inte befinner sig i lönearbetets synlighetsfält till följd av det ekonomiska beroendet. Arbetsmarknadens synlighetsfält är nämligen i realiteten inte ett, utan flera: det reguljära arbetet, lönearbetet, kan sägas vara ett; den skapade sysselsättningen ett annat; att stå till arbetsmarknadens förfogande under perioder utan lönearbete eller skapad sysselsättning åter ett annat. Kategoriseringen inom den kollektiva kategorin òarbetskraftenò har som synes här en betydelse. Försörjningen av dessa maktrelationer och synlighetsfält med individer i Alter-position organiseras emellertid på olika sätt, bl.a. genom olika inkomstformer: i lönearbetet liksom i den skapade sysselsättningen är inkomsten lön, medan inkomsten när man står till arbetsmarknadens förfogande är ersättning från socialförsäkringssystem. På det hela taget representerar således detta senare system av inkomster en överlevnadsgaranti för den arbetsföra befolkningen. Men òrätten att levaò, som således indirekt följt på den ännu ej realiserade òrätten till arbeteò, motsvaras av en skyldighet att, om inte arbeta så åtminstone stå till arbetsmarknadens förfogande när man inte lönearbetar. För att få människor som är ekonomiskt beroende av och i stånd att sälja sin arbetsförmåga, men som inte kan få den såld eller vill sälja den, att stå till arbetsmarknadens förfogande kan beroendet av socialförsäkringsersättning transformeras till en ekonomisk sanktion. Det sker genom hot om att rätten till ersättning kan komma att upphöra eller genom att den de facto temporärt upphör.[9]

Christensen (1980) har undersökt de arbetsvägransregler som innebär att den som uppbär ersättning från arbetslöshetsförsäkringen, måste stå till arbetsmarknadens förfogande och i förekommande fall ta anvisat arbete. Om individen ifråga avvisar erbjudet arbete kan han bli avstängd från arbetslöshetsersättning. Christensen ser detta som en ekonomisk sanktion: òEkonomiska sanktioner är inte något vedertaget begrepp i socialrätten. I den officiella ideologi, som kommer till uttryck i lagförarbetena, undviker man konsekvent att beteckna avstängningsreglerna som sanktioner. I stället beskrivs de som utslag av den allmänna försäkringsrättsliga grundsatsen att den som själv vållat sin skada inte kan vara berättigad till ersättning...ò (s 169).

Av hennes undersökning framgår vidare att de fackliga arbetslöshetskassorna, vilka helt finansierades av avgifter från medlemmarna, inte tycks ha haft regler om avstängning från ersättning vid arbetsvägran. Reglerna uppkom snarare när det blev aktuellt med statliga bidrag till kassorna och var då främst en följd av den praxis som tillämpades av arbetslöshetskommissionen åren 1915-22. Tendensen i utvecklingen från 1934, när den första förordningen om erkända arbetslöshetskassor antogs av riksdagen, och framöver har varit att arbetslöshetsförsäkringen kommit att omfatta allt fler och större grupper, ersättningsnivån höjts, ersättningstiden förlängts och statsbidragets andel av kostnaden blivit allt större. Det är, konstaterar Christensen, ònästan bara arbetsvägransreglerna som har hållit sig kvar tämligen oförändradeò (s 12). Dessutom har reglerna tenderat att sprida sig till andra delar av socialförsäkringssystemet och till delar av den arbetsrättsliga lagstiftningen, närmare bestämt till delpensionsförsäkringen, sjukförsäkringen och lagen om anställningsskydd. Här kan också tilläggas att rätten till bistånd enligt socialtjänstlagen inträder när, som det heter, en persons behov ej tillgodoses på annat sätt, vilket enligt lagförarbetena ska tolkas som att òden hjälpbehövande ögicke kan försörja sig genom arbeteöò (*Socialtjänst och socialförsäkringstillägg* 1977, not 3: 302).

Med utgångspunkt från dessa ekonomiska sanktioner vill jag sammanfattningsvis säga att den försörjningspraktik som vilar på de lönearbetandes ekonomiska beroende ersätter en tvångsmässig form av försörjning, tjänstetvånget. I och med välfärdsstatens utveckling tenderar emellertid det ekonomiska beroendet att mildras generellt samtidigt som det, åtminstone när det gäller att få människor att lönearbeta eller att stå till arbetsmarkna-

dens förfogande, på utvalda punkter skärps genom politiska beslut. Det som jag kallar ett arbetsmarknadstvång innebär således ett tvång att stå till arbetsmarknadens förfogande. Detta tvång skapas genom att socialförsäkringsersättning görs villkorlig i förhållande till lönearbete.

Vad som sagts i det föregående är i sammanfattning följande: för människor som inte kan försörja sig på annat sätt än genom att sälja sin arbetsförmåga framträder det ekonomiska beroendet som ett lönearbetsberoende; upprätthållandet av lönearbetet, dess försörjningspraktik, regleras därför väsentligen genom ekonomiskt beroende; med välfärdsstatens successivt framväxande överlevnadsgarantier har det ekonomiska beroendet minskat, så också lönearbetsberoendet; i denna situation har det vuxit fram ett arbetsmarknadstvång som syftar till att få dem som är òi arbetskraftenò men som inte är sysselsatta, att stå till arbetsmarknadens förfogande. Man kan mot den bakgrunden säga att den svenska välfärdsstaten, när det gäller att försörja arbetsmarknaden med arbetskraft förfogar över en modern tjänstehjonsstadga ð arbetsmarknadspolitiken, vilken syftar till att hålla hela den arbetsföra och ekonomiskt beroende befolkningen i arbete. Men den förfogar också över en modern försvarslöshetsstadga ð de ekonomiska sanktionerna mot dem som inte vill stå till arbetsmarknadens förfogande.

Lönearbetets försörjningspraktik som funktion av kapitalrationalitet och politisk rationalitet

Med utgångspunkt i beskrivningen av lönearbetsberoende och arbetsmarknadstvång, vill jag nu hävda att det går att skilja mellan en ekonomisk respektive en politisk aspekt av lönearbetets försörjningspraktik.

Den ekonomiska aspekten svarar mot lönearbetsberoendet och existerar inom en förnuftsform som kan kallas *kapitalrationalitet*. Denna står i ett visst förhållande till och lånar vissa drag från den ekonomiska rationaliteten, vilken är en förnuftsform som betonar hushållning med knappa resurser där hushållning innebär avvägning av medel i förhållande till mål. Snarare än att utreda skillnader och likheter mellan ekonomisk rationalitet och kapitalrationalitet ska jag i det följande beskriva kapitalrationaliteten som *en anonym handlingsdirigent inom ett speciellt socialt, ekonomiskt och institutionellt system som*

kan kallas kapitalistisk marknadsekonomi.

Den politiska aspekten av lönearbetets försörjningspraktik motsvarar det som tidigare benämnts arbetsmarknadstvång och existerar inom ramen för en annan förnuftsform ð *den politiska rationaliteten* vilken jag förknippar med sådant som *strategiskt tänkande och handlande samt upprätthållande och reproduktion av en social ordning*.

I det följande kommer jag att hävda att man kan förstå lönearbetets försörjningspraktik som en funktion såväl av kapitalrationalitet som av politiska rationalitet. Först ska jag dock säga något om dessa förnuftsformer.

Kapitalrationalitet och lönearbetsberoende

Med kapitalrationalitet avses alltså en speciell förnuftsform inom ett system av sociala, ekonomiska och institutionella förhållanden, vilket kan kallas kapitalistisk marknadsekonomi. Förhållandena är: 1. monopoliserad egendom som kan transformeras dels till kapital och dels till existensmedel, vilka kan användas för att köpa arbetskraft; 2. människor som är ekonomiskt beroende av att sälja sin arbetsförmåga i utbyte mot existensmedel (lönearbetare); 3. institutionella arrangemang som gör att arbetsförmågan kan hanteras som en vara, att lönearbetaren kan uppträda som varuägare samt att arbetsförmåga och existensmedel kan bytas på en marknad.

Monopoliseringen av egendom och proletariseringen av människor behandlas av Marx (1974) under beteckningen ursprunglig ackumulation. Denna ackumulation (eller expropriation) av kapital tillhör kapitalismens förhistoria och var inte ett resultat av det kapitalistiska produktionssättet, inte en följd av byte. Den òhistoriska skilsmässoprocessen mellan producenten och produktionsmedlenò som innebar att egendom monopoliserades och arbetare proletariserades, var inte en process som arbetarna samtyckte till utan arbetarna blev tvingade att lämna ifrån sig produktionsmedlen antingen till följd av högst påtagliga sociala krafter i form av stat och större jordägare eller av anonyma ekonomiska krafter förkroppsligade av konkurrensen på marknaden.

I egendomsmonopoliseringens och människoproletariseringens historia spelar våldet och tvånget huvudrollen, menar Marx och använder den ursprungliga ackumulationsproces-

sen i England för att illustrera det. I det engelska samhället under perioden 1500-1800 finner Marx en rad sociala processer som alla medverkade till att skapa de två kategorier av varuägare som genom arbetsmarknadens förmedling träder i kontakt med varandra i den kapitalistiska produktionen:

> òTvå helt olika slags varuägare måste träda i kontakt med varandra ð å ena sidan ägare av pengar, produktions- och existensmedel, som önskar föröka de värden de redan har tillägnat sig genom köp av främmande arbetskraft ð å andra sidan fria arbetare, försäljare av sin egen arbetskraft och därmed försäljare av arbete. De är fria arbetare i den dubbla betydelsen, att de inte själva hör ihop med produktionsmedlen som slavar, livegna osv., medan de inte heller äger produktionsmedlen som självägande bönder, hantverkare osv. De är tvärtom fria från allt, lösa och lediga.ò (1974: 629)

Bland de sociala processer som på en och samma gång skapade dessa lösa och lediga arbetare och koncentrerade kapitalet, kan nämnas expropriationen av jordbrukarnas privata och gemensamma egendom. Marx nämner stöld av jord, indragning av kloster och annektion av kyrkogods, men viktigast den s k inhägnadsrörelsen som i två vågor ð en olaglig före och en laglig efter 1700-talet ð omvandlade småbrukarnas gemensamma jord till privategendom. Marx nämner också andra källor för arbetsmarknaden, t.ex. upplösningen av feodalherrarnas följen.[10]

Dessa skeenden fick till följd att arbetarnas försörjningsmöjligheter förändrades, de blev ekonomiskt beroende av att sälja sin arbetskraft. Deras beroende av arbetsmarknaden ökade genom att òden privata äganderätt som vilar på eget arbeteò upplöstes (Marx 1974: 669). Den ursprungliga ackumulationen handlar därför om kapitalismens tillblivelse, närmare bestämt om skapandet av ett proletariat som är beroende av existensmedel som innehas av andra. Man kan alltså säga att den ursprungliga ackumulationen, genom monopolisering av egendom och proletarisering av arbetare, etablerar det ekonomiska beroendet som ett sätt att försörja arbetsmarknaden med arbetskraft: òSå länge arbetaren ... kan ackumulera åt sig själv ð och det kan han, så länge han är ägare till sina produktionsmedel ð är den kapitalistiska ackumulationen och det kapitalistiska produktionssättet otänkbara. Den oumbärliga lönarbetarklassen fattas.ò (Marx 1974: 674).

Det ekonomiska beroendet, vilket kan framkallas tvångsmässigt men också genom den kapitalistiska marknadsekonomins egen dynamik och i synnerhet då av konkurrensen, är

individuellt. Det dirigerar individerna att individuellt handla i eget intresse och därmed bekräftas kapitalrationaliteten: när en lönearbetare pga. ekonomiskt beroende försörjer sig genom att sälja sin arbetsförmåga försörjer han också arbetsmarknaden med arbetskraft och lönearbetets maktrelationer med individer i Alter-position. Kapitalrationaliteten verkar som en opersonlig kraft gentemot individen samtidigt som den upprätthålls genom att individen låter sitt handlande dirigeras av den. Individen kan på det viset bli såväl kapitalrationalitetens fånge som en av dess betingelser.

Framställd på ovanstående sätt förefaller kapitalrationaliteten självreproduktiv. Det är den naturligtvis inte, det finns sprickor i den som helt eller delvis får den att rämna. En sådan spricka är individen och det individuella handlandet. En viktig förutsättning för reproduktionen av kapitalrationaliteten är nämligen att individen handlar som individ i en omgivning av andra individer som handlar i eget intresse. Annorlunda uttryckt: en förutsättning är att individerna inte samarbetar och bildar grupper.

Ett kollektiv av konkurrerande individer konstituerar en serie. Den är en speciell kollektiv kategori som kännetecknas av att individerna i och för sig har samma intressen men att de för ögonblicket inget har att vinna på att samarbeta med varandra. Serien befrämjar handlande i eget intresse och konkurrens samtidigt som den förlamar kollektivt och solidariskt handlande. Detta betyder naturligtvis inte att individerna är oförmögna till kollektivt handlande, bara att omständigheterna gör detta mindre attraktivt, men så snart de samarbetar och handlar kollektivt överskrids serien. Då bildas en annan kollektiv kategori, gruppen, vilken utgörs av individer med gemensamma intressen som kan förverkligas genom samarbete.

En aspekt av kapitalrationaliteten är att den tenderar att göra individerna till ett seriellt kollektiv, men samtidigt anvisar den gruppen som den kollektiva kategori varigenom individerna kan överskrida serien. Den seriella aspekten av kapitalrationaliteten har av Smith beskrivits som en osynlig hand. Den osynliga handens anonyma maktutövning förutsätter att serien får verka, att atomsamvaron den innebär tillåts prägla individens handlande.

För att serien ska verka och kapitalrationaliteten reproduceras krävs att ekonomin orga-

niseras på ett speciellt sätt. Ekonomin kan därvidlag ses som ett institutionellt arrangemang ð ett regelsystem ð vars kännetecken bl.a. är: 1. att ekonomin är en marknadsekonomi; 2. att ekonomin organiseras som ett konkurrenssystem; 3. att kapitalägare och arbetskraftsägare konstitueras som om de vore likställda marknadssubjekt; 4. att ekonomin organiseras som om individen handlar vinstmaximerande; och 5. att arbetsförmågan görs till en vara som kan köpas och säljas på en arbetsmarknad.

Polanyi (u.å.) beskriver hur 1800-talets samhälle blev ett marknadssamhälle och därvidlag ser han ekonomin som ett institutionellt arrangemang. Han beskriver med andra ord inte marknadssamhällets tillblivelse som en spontan social och ekonomisk process, utan som en följd av att en viss rationalitet tillåts prägla ekonomin ð främst genom statliga ingripanden före och icke-ingripanden (laissez-faire) efter marknadssamhällets etablering:

> òDet fanns inget naturligt hos laissez-faire: fria marknader kunde aldrig ha förverkligats bara genom att låta sakerna ha sin gång. ... Vägen till den fria marknaden öppnades och hölls öppen genom framväxten av en bestående, centralt organiserad och kontrollerad interventionism. Att göra Adam Smiths ôenkla och naturliga frihetô förenlig med ett mänskligt samhälles behov var en högst komplicerad affär. ... Även de som ivrigast önskade befria staten från alla onödiga plikter och vilkas hela filosofi krävde att statens verksamhet skulle begränsas kunde således inte annat än att anförtro åt precis samma stat de nya befogenheter, organ och instrument som krävdes för att skapa laissez-faire.ò (s 164 och 166)

Skapandet av marknadssamhället ser Polanyi som ett försök att realisera den kapitalistiska utopin om en självreglerande marknadsekonomi som styrs av marknadspriser och där en aktiv stat *inte längre* behövs. Utopin vilar på bestämda förutsättningar: att människorna handlar vinstmaximerande; att det ekonomiska systemet styrs av marknader; att tillgång och efterfrågan är ekonomins prismekanism; att all produktion existerar till försäljning; att pengar representerar en köpkraft; att den statliga politiken är noninterventionistisk; samt att arbetsförmåga, jord och pengar kan köpas och säljas som om de vore varor (s 82 f).

Dessa förutsättningar skapas inte av sig själva, utan genom målmedvetet handlande av inte minst en synnerligen aktiv stat[11]. Den ursprungliga ackumulationen ser Polanyi därvidlag som en upplösning av en samhällsstruktur som byggde på sedvänja, orörlighet

osv., medan upprättandet av marknadsekonomin innebar en avgörande förändring av samhället. För att marknadsekonomin ska kunna bli självreglerande måste den existera i ett särskilt institutionellt sammanhang, vilket kan kallas ett marknadssamhälle. Genom detta institutionella sammanhang åläggs samhället, kan man säga, en speciell disciplin, nämligen att samhället styrs som ett bihang till marknaden. Statens agerande för att ålägga samhället denna disciplin kan mot bakgrund av Polanyis framställning indelas i två faser: en aktiv fas där det institutionella sammanhang som möjliggör en självreglerande marknadsekonomi skapas; en passiv fas där staten enligt laissez-faire-doktrinen upprätthåller det institutionella sammanhanget men i princip inte intervenerar i ekonomin. Detta mönster blir tydligt när Polanyi behandlar den självreglerande arbetsmarknadens uppkomst i och med fattigvårdsreformen i England 1834, fram till legaliseringen av fackföreningar på 1870-talet. Under denna period menar Polanyi att det i England i princip existerade en självreglerande marknadsekonomi.

I skapandet och reproduktionen av det självreglerande marknadssystemet vid mitten av 1800-talet är ett viktigt inslag att serien tillåts verka. Frihandeln, konkurrensbefrämjande åtgärder såsom t.ex. fattigvårdsreformen och den statliga laissez-faire-doktrinen kan alla ses som metoder att upprätta och bibehålla serialitet. Men, som Polanyi också mycket ingående beskriver, så snart serien verkar, skapas förhållanden som s a s. anvisar åtgärder för att överskrida den[12].

Kapitalrationalitet som anonym handlingsdirigent

Ett viktigt tema i Marxô analys av kapitalismen är, som påpekades redan i kapitel 1, att kapitalet behärskar de enheter vari det ingår. Detta tema präglar framställningen i *Kapitalets första band* antingen det gäller varans, arbetets, arbetsdagens eller produktionsprocessens dubbelkaraktär: bytesvärdesidan (bytesvärde, abstrakt arbete, merarbetstid, värdeförökningsprocess) dominerar bruksvärdesidan (bruksvärde, konkret arbete, nödvändig arbetstid, arbetsprocess). Samtidigt finns emellertid ett annat tema i *Kapitalet*, nämligen att lönearbetaren, till skillnad från slaven, är fri[13]. Samtidigt som alltså kapitalet härskar i det kapitalistiska samhället är den individ som bidrar med sitt arbete till kapitalets förmering fri. Mot den bakgrunden kan man fråga: Hur kan kapitalmakten utövas utan att lönearbetarna är tvungna att handla på visst sätt?; Hur kan kapitalets härskande förenas med lönearbetarens frihet?

Mitt svar på den första frågan är att makten utövas genom kapitalrationaliteten och den kan då beskrivas som en anonym handlingsdirigent, som påverkar individer och organisationer som handlar på marknader. Mot den bakgrunden kan man säga att kapitalet härskar såväl över dem som äger kapital i form av ett förmeringsberoende och över dem som inte äger kapital genom ett beroende av arbetskraftsförsäljning. För dem som äger kapital blir det främst konkurrensen med andra kapitalägare som förmedlar handlingsdirektiv, medan arbetskraftsägarna dirigeras av det ekonomiska beroendet och konkurrensen dem emellan.

Kapitalets härskande kan förenas med lönearbetarens frihet därför att lönearbetaren betraktas som en varuägare, närmare bestämt ägare av den egna arbetsförmågan. För att arbetsförmåga ska kunna säljas krävs att arbetet varufieras och att en arbetsmarknad existerar, där fördelningen av arbetsförmåga från säljare till köpare kan ske. Denna fördelning sker som ett varubyte, där förfoganderätter över arbetskraft byts mot existensmedel, och skänker därmed lönearbetaren den frihet som tillkommer varuägare i allmänhet.

Marx betonar att tillägnandet av det värde som arbetskraften antas kunna skapa måste ske i enlighet med varubytets lagar, vilket betyder att varuägarna måste samtycka till bytet genom att vara mer intresserade av respektive kontrahents vara än av den som avyttras. Lika värden måste bytas:

> òFör att ägaren (till arbetskraften, AP) skall kunna sälja den som vara, måste han kunna förfoga över den, alltså vara fri ägare av sin arbetskraft, herre över sin egen person. Arbetskraftens ägare möter penningägaren på marknaden, och de träder i förhållande till varandra som jämlika varuägare, endast olika i det hänseendet, att den ene är säljare, den andre köpare, men bägge juridiskt likställda personer. Om detta förhållande skall fortbestå, kräves, att arbetskraftens ägare alltid säljer den endast för en bestämd tid. Om han säljer den en gång för alla, så säljer han sig själv, förvandlar sig från en fri man till en slav, från en varuägare till en vara. Han måste alltid förhålla sig till sin arbetskraft som till en egendom, till sin egen vara, och det kan han göra, under förutsättning att han endast övergående, för en bestämd tidsperiod, ställer sin arbetskraft till köparens förfogande, alltså vid dess avyttrande inte avstår från sin äganderätt till den.
>
> Den andra väsentliga betingelsen för att penningägaren skall finna arbetskraften till salu som vara på marknaden, är att dess ägare i stället för att själv kunna sälja varor, i

> vilka hans arbete är nedlagt, tvärtom är tvungen att utbjuda som vara sin egen arbetskraft, som endast existerar i hans egen levande kropp.ò (1974: 144 f)

Man kan alltså säga att när lönearbetaren försörjer sig, försörjer han samtidigt arbetsmarknaden med arbetskraft. I brist på egendom som kan transformeras till kapital och i brist på existensmedel är således lönearbetaren beroende av att sälja sin arbetsförmåga för att komma i åtnjutande av de existensmedel arbetskraftsköparen förfogar över.

Jag har framställt kapitalrationaliteten som en följd av en serie sociala processer ð monopoliseringen av egendom, proletariseringen och en speciell institutionalisering av ekonomin. När en person idag säljer sin arbetskraft utan att vara tvungen till det, beror det som jag ser det ytterst på att egendom monopoliserats i förfluten tid och på motsvarande sätt arbetare fråntagits egendom i förfluten tid samt att ekonomin på dessa grundvalar institutionaliserats och fortlöpande institutionaliseras på ett speciellt sätt. Dessa sociala processer saknar självfallet centrala subjekt, inte minst som de är utdragna över lång tid. Det dröjer, som Marx skriver: ò...århundraden, innan den ôfrieô arbetaren frivilligt går med på, dvs. blir samhälleligt tvingad, att sälja hela sin aktiva arbetstid, ja, hela sin arbetsförmåga, till priset av sina nödtorftiga existensmedel...ò (1974: 233).

Monopoliseringen, proletariseringen och institutionaliseringen i förfluten tid kan naturligtvis inte ses som direkta orsaker till dagens lönearbete, utan de ger upphov till och verkar genom kapitalrationaliteten. När denna rationalitet reproduceras återskapas också lönearbetet. Denna reproduktion betecknades för övrigt av Marx som òförevigandet av arbetarenò och framställdes som en nödvändig förutsättning för kapitalistisk produktion. Givet att egendom monopoliserats och att ägarna eller förvaltarna av egendomen drivs av ett förmeringsberoende samt givet att arbetarna proletariserats och är beroende av att sälja sin arbetskraft för att komma i åtnjutande av existensmedel kommer: òarbetarklassens ständiga fortbestånd och reproduktionò alltid att förbli òen betingelse för kapitalets reproduktion. Kapitalisten kan lugnt överlåta uppfyllandet av detta till arbetarnas självbevarelse- och fortplantningsdrift.ò (Marx 1974: 503).

Det ovanstående kan uttryckas så att för en person som inte förfogar över någon annan i sammanhanget relevant ägodel än den egna arbetskraften, anvisar kapitalrationaliteten

försäljning av arbetskraft på marknaden som ett sätt att överleva. Kapitalrationaliteten framträder för denna person som ett lönearbetsberoende. Mot bakgrund av den tidigare historiska framställningen av tjänstetvång, lönearbetsberoende och arbetsmarknadstvång, framstår detta som en rimlig beskrivning av förhållandet mellan kapitalrationalitet och lönearbetsberoende. Men hur ska man då ställa sig till arbetsmarknadstvånget? Kan man förstå det med utgångspunkt i kapitalrationaliteten? Knappast, utan här måste man söka sig till en annan förnuftsform ð den politiska rationaliteten.

Politisk rationalitet och arbetsmarknadstvång

Att staten genom politiska beslut skapar ett tvång att stå till arbetsmarknadens förfogande antyder att lönearbetets försörjningspraktik inte kan upprätthållas av kapitalrationaliteten. Den förmår således inte dirigera de lönearbetandes handlande på ett för både ekonomin och òsamhälletò rationellt sätt. Motsättningen mellan kapitalrationalitet och politisk rationalitet har framträtt i den tidigare framställningen som en bakgrund till den doktrin och politik som kallas òarbete åt allaò. Motsättningen såväl som òarbete åt allaò får sin kraft av arbetslösheten, vilken den kapitalistiska ekonomin ständigt tenderar skapa. Arbetslöshet avslöjar den aspekt av lönearbetets frihet som kan kallas otrygghet och den visar att lönearbetets försörjningspraktik är otillräcklig genom att alla inte kan erhålla lönearbete. Försöken att ta bort arbetslösheten och otryggheten har därför resulterat i en överlevnadsgaranti för de lönearbetande som innebär en restriktion för kapitalrationaliteten genom att den mildrar det ekonomiska beroendet. Ett annat resultat är arbetsmarknadspolitiska åtgärder som på olika sätt syftar till att förbättra lönearbetets otillräckliga försörjningspraktik. I sammanhanget, och för att konkretisera, kan nämnas att Furåker (1979) skiljer mellan olika aspekter av den arbetsmarknadspolitiska åtgärdsarsenalen, bl.a. stödköp och friköp av arbetskraft, vilka kan kopplas till lönearbetets försörjningspraktik. Indirekt stödköp ð t.ex. industribeställningar och rekryteringsbidrag ð innebär att staten försöker påverka lönearbetets otillräckliga försörjningspraktik genom att överföra resurser som företag förväntas använda bl.a. till personalrekrytering. Direkt stödköp ð t.ex. beredskapsarbeten och s k skyddad sysselsättning ð innebär att staten skapar nya arbetstillfällen. Friköp ð t.ex. förtidspensionering av arbetsmarknadsskäl och arbetsmarknadsutbildning ð innebär att staten genom bidrag undandrar arbetslösa från beroendet av att sälja arbetskraft.

Det direkta stödköpet och friköpet är exempel på arbetsmarknadspolitiska åtgärder, vilka med lönearbetets otillräckliga försörjningspraktik som förevändning och tillsammans med tvånget att stå till arbetsmarknadens förfogande tenderar att bilda nya maktrelationer. Dessa maktrelationer är kopplade till lönearbetet men de är uttryck för andra än ekonomiska intressen av sysselsättning. De är ett resultat av en politisk rationalitet.

I det perspektivet kan arbetsmarknadstvånget ses som ett komplement till lönearbetsberoendet som följer av att kapitalrationaliteten *tagen för sig själv* inte är politiskt rationell. Den befrämjar åtminstone inte social ordning, snarare social oro eftersom den resulterar i otrygghet och arbetslöshet.

Gorz (1984) har behandlat förhållandet mellan lönearbete, arbetslöshet och sysselsättningsskapande åtgärder på ett sätt som liknar ovanstående resonemang och jag ska dröja en stund vid hans framställning.

Utgångspunkten för Gorz är den ekonomiska kris som präglade västvärlden under 1970-talets senare del och 80-talets första år. En av krisens, liksom tidigare krisers, framträdelseformer var arbetslöshet. En allmän orsak till krisen var kapitalägares och företagsledares strävan att ersätta mänsklig arbetskraft med mekanisk. Men 70-talets kris och arbetslöshet var speciell eftersom den sammanföll med den mikroelektroniska revolutionen och dess första tillämpningar inom produktionen. Möjligheten att automatisera produktion uppstod på bred front och sammankopplingen av profitmaximering och automation gav upphov till en arbetslöshet som inte endast var en följd av lågt kapacitetsutnyttjande. Den stora ekonomisk-teoretiska striden om arbetslöshetens orsaker mellan neoklassiker och keynesianer ð där den förra skolan hävdade att arbetslöshet berodde på att marknadens anpassningsmekanismer var satta ur spel genom att lönerna inte var tillräckligt elastiska nedåt, och den senare skolan menade att arbetslöshet var ett strukturellt drag hos kapitalismen som kunde lösas genom mobilisering av utom-ekonomiska aktörer, dvs. staten ð hamnade nu i ett dödläge genom att den traditionella medelsarsenalen visade sig verkningslös. Arbetsmarknadspolitiken i Sverige fick t.ex. under denna kris en defensiv inriktning genom att den dittillsvarande arsenalen av medel som skärpte kapitalismens utvecklingsdynamik, t.ex. rörlighetsbefrämjande åtgärder, började minska i verkningsgrad. Genom förstatliganden av krisdrabbade företag och/eller av deras kostnader samt

genom omfattande stödköp och friköp av arbetskraft kom staten, via arbetsmarknadspolitiken att i stället ta hand om utvecklingens offer (Furåker 1979).

I en situation där arbetslösheten förklaras av att arbetskraft är *obehövlig* snarare än relativt sett alltför dyr, uppstår ett vägval som Gorz bygger sin framställning på: antingen fortsatt arbetslöshet eller befrielse från lönearbete. Dessa tänkbara krisutgångar ð den första benämns höger, den andra vänster ð är inte òobjektivtò givna utan en följd av styrkeförhållandet mellan olika sociala krafter som vill nå olika mål och som utnyttjar den rådande situationen på olika sätt.

Krisutgång höger ð en politik som ytterst går ut på att de till följd av automationen obehövliga ska definieras och behandlas som arbetslösa ð konstituerar ett system av marknadsmanipulationer som illustrerar hur lönearbetsberoendet reproduceras och vad ett arbetsmarknadstvång kan innebära (se också Christensen 1983; Ahrne 1987; Adler-Karlsson 1990). Krisutgång höger har sin grund i att arbetslösheten betraktas i ljuset av en politisk rationalitet och innebär konkret att sambandet mellan arbete och inkomst upprätthålls på politisk väg. Det sker, menar Gorz, genom skapad sysselsättning som legitimerar utbetalning av existensmedel. Vidare stimuleras människor att konsumera för att kunna få lönearbeta och produktionen av dessa konsumtionsvaror är i många fall, enligt honom, onödig. Slutligen mobiliseras staten för att disciplinera de arbetslösa. Gorz skriver att i den situationen träder kapitalismen som maktsystem i förgrunden för att tvinga de arbetslösa att sysselsätta sig. Kapitalismen beskrivs som halvdöd eftersom den inte kan förlita sig till kapitalrationaliteten för att upprätthålla lönearbetet.

Sammanfattning

För personer som endast äger arbetskraft framträder kapitalrationaliteten som ett lönearbetsberoende. Detta beroende är kärnan i lönearbetets försörjningspraktik och det transformeras automatiskt till en ekonomisk sanktion om en person inte får sin arbetskraft såld. Det förutsätter emellertid att förvisningsmöjligheten är helt öppen, så att Alter kan omsättas i förhållande till systemet av nödvändigheter. Arbetsmarknadstvånget växer fram mot den bakgrunden och till följd av att såväl lönearbetsberoendets och förvisning-

ens karaktär av ekonomisk sanktion mildras avsevärt genom välfärdsstatens överlevnadsgarantier. Men för att i den situationen samtidigt garantera den arbetsföra befolkningens överlevnad och få ut dem vars arbetsförmåga efterfrågas på arbetsmarknaden, görs överlevnadsgarantierna villkorliga. Genom politiska beslut tvingas de som inte kan eller vill få sin arbetskraft såld att vara ekonomiskt beroende antingen av lönearbete, av lönearbetsliknande skapad sysselsättning eller av att stå till arbetsmarknadens förfogande. För dessa personer framträder den politiska rationaliteten, vilken lönearbetets försörjningspraktik på ovan nämnda sätt underordnas, som ett arbetsmarknadstvång.

Slutsatsen av detta är att under de omständigheterna kan inte kapitalrationaliteten oförmedlat dirigera handlande, eftersom det med utgångspunkt från kärnan av ekonomiskt beroende i lönearbetets försörjningspraktik vuxit fram en politik som *på en och samma gång ökat den ekonomiska tryggheten och gjort den villkorlig* för den arbetsföra befolkningen. Överlevnadsgarantierna förses därmed med ytterligare ett ansikte utöver den ekonomiska trygghetens, den ekonomiska sanktionens.

Lönearbetets försörjningspraktik får alltså ett drag av tvång när den blir ett statligt instrument för kontroll av den arbetsföra befolkningen. Den förlorar naturligtvis därmed delvis sin karaktär av försörjningspraktik för lönearbetet, eftersom den ju i realiteten inte kan försörja arbetsmarknaden med arbetskraft som blivit utslagen från högst densamma. Delvis blir försörjningen med arbetskraft därmed ett ställföreträdande skäl för att tids- och rumskontrollera arbetsföra som till följd av kapitalrationaliteten, i synnerhet konkurrensen, hamnat utanför lönearbetets maktrelationer.

Arbetsmarknadstvånget innebär inte i alla fall ð förmodligen inte ens i flertalet fall ð att *lönearbetets* maktrelationer försörjs med individer. Arbetsmarknadstvånget kan ses som ett svar på en situation där det existerar arbetsföra som inte behövs i lönearbetet eller som inte vill sälja sin arbetskraft. I relation till lönearbetet blir därmed arbetsmarknadstvånget en *delvis imaginär försörjningspraktik*. Men genom att det skapas nya maktrelationer, vilka i och för sig är relaterade till lönearbetet genom att detsamma är dessa maktrelationers förutsättning och att de på sätt och vis kopierar lönearbetets form för maktrelation, kan arbetsmarknadstvånget bli en verklig försörjningspraktik.

Min slutsats av framställningen i detta kapitel är att samtycket ð vilket är en förutsättning för kapitalrationaliteten ð och tvånget hamnar i motsättning till och samspelar med varandra inom lönearbetets försörjningspraktik. Kapitalrationaliteten som anonym handlingsdirigent förutsätter lönearbetarens frihet, samtycke men också otrygghet. När kapitalrationaliteten verkar på detta område försörjs lönearbetets maktrelationer genom rekrytering. Kapitalrationaliteten är emellertid inte politiskt rationell av precis samma skäl som gör den till en effektiv handlingsdirigent, nämligen att den förutsätter otrygghet och arbetslöshet. Det arbetsmarknadstvång som successivt växer fram i motsättning och som komplement till lönearbetsberoendet är emellertid uttryck för en politisk rationalitet. Arbetsmarknadstvånget tenderar därför att spränga den ram som lönearbetet ursprungligen utgör och ge upphov till nya maktrelationer.

7 Rättfärdigande av lönearbete genom reformism

Syftet med detta kapitel är att beskriva en aspekt av rättfärdigandet av lönearbetet: den socialdemokratiska reformismen som en rättfärdigande förändringsprocess. Jag är medveten om att det skulle vara möjligt, och kanske lämpligare, att beskriva andra aspekter av rättfärdigandet av lönearbetet. I just denna avhandling skulle möjligen skolans fostran och kvalificering för lönearbete försvara en plats som studieobjekt när det gäller hur lönearbetet rättfärdigas. Ett annat tänkbart studieobjekt skulle vara de föreställningar som existerar om sambandet mellan en individs förmåga och hennes inplacering i arbetslivet, alltså föreställningar som i någon mening försöker få det individuella lönearbetsberoendet att framstå som rationellt och rättfärdigt och som väl kunde behandlas som en aspekt av vad jag tidigare kallat utvecklingsrationalism.

Jag har således valt att gå en annan väg, nämligen att granska hur socialdemokratisk reformism kommit att rättfärdiga lönearbetet genom att förändra det. Detta är en följd dels av ett djupt liggande, personligt intresse för socialdemokratin och dels av att jag har uppfattningen att det torde vara svårt att förstå svenskt arbetsliv och lönearbete om man inte samtidigt förstår den svenska socialdemokratin. Med detta kapitel vill jag således inte göra gällande att det enda svensk socialdemokrati åstadkommit är ett rättfärdigande av lönearbetet, utan snarare peka på och illustrera hur dess reformistiska strategi tillämpad på arbetslivet kommit att resultera i en förändring och ett rättfärdigande av lönearbetet.

Kapitlet består av tre delar. I det första avsnittet förklarar jag vad jag menar med reformism som *rättfärdigande förändringsprocess*. I det andra avsnittet försöker jag illustrera detta genom att konkret studera hur denna rättfärdigande förändringsprocess verkat inom det fält där relationer mellan arbetskraftsköpare och lönearbetare regleras, nämligen *kollektivavtal, § 32 och arbetslivets demokratisering*. I det tredje avsnittet drar jag några mer generella slutsatser om reformismen i termer av *dess disciplinering under ka-*

pitalrationaliteten och samtidiga modernisering av maktutövningen i lönearbetet.

Reformism som rättfärdigande förändringsprocess

Med reformism som rättfärdigande förändringsprocess menar jag ett skeende som *satts igång i syfte att* åstadkomma en förändring och som just därför leder till ett rättfärdigande av det fenomen vars syfte det var att förändra. Resultatet òrättfärdigandeò kan således följa såväl av en i realiteten genomförd förändring som av själva strävan att förändra.

Vad är det då som den socialdemokratiska reformismen förändrar och rättfärdigar? På ett allmänt plan kommer jag i det följande att argumentera för att reformismen förändrar den reellt existerande kapitalismen samtidigt som den rättfärdigar kapitalrationaliteten. I arbetslivet speglas detta av, vilket jag också skall argumentera för i det följande, att reformismen förändrar det reellt existerande lönearbetet och maktutövningen inom lönearbetet samtidigt som den rättfärdigar lönearbetet som form för arbete.

I föregående kapitel definierade jag kapitalrationalitet som en anonym handlingsdirigent inom ett speciellt socialt, ekonomiskt och institutionellt system som kan kallas kapitalistisk marknadsekonomi. Annorlunda uttryckt kan man säga att kapitalrationalitet är en speciell förnuftsform som påverkar individers och organisationers handlande när det föreligger vissa förutsättningar, såsom egendomsmonopolisering, proletariserade människor och regler etc. som bl.a. gör det möjligt för människor att sälja arbetsförmåga som vara på en marknad. Jag vill nu påstå att kapitalrationaliteten varit och är en förutsättning för socialdemokratin: från början var kapitalrationaliteten en negativ förutsättning för socialdemokratin som motståndsrörelse; sedan blev kapitalrationaliteten en positiv förutsättning för socialdemokratin som regeringsrörelse. I det följande ska jag utveckla detta men som en bakgrund ska jag först dröja vid själva övergången från motstånds- till regeringsrörelse.

Tingsten (1967a & b) beskrev det socialdemokratiska partiet (SAP) som ett parti som, från att ha varit marxistiskt, befriats från sin ursprungliga ideologi i takt med att partiet blivit större, fått mera inflytande, kunnat realisera en del av sina reformkrav samt placerat sig i regeringsställning. Han menade att från det marxistiska utgångsläget hade SAP

òi välfärdspolitikens hägnò utvecklats till ett i det närmaste ideologilöst reformparti.

Som en av de främsta indikatorerna på denna utveckling anförde Tingsten SAP:s inställning till socialisering. Under sammanlagt fyra års regerande mellan 1920 och 26 menade Tingsten att det utarbetades en praxis som innebar att partiet inte framförde sina radikala programkrav, utan nöjde sig med att samarbeta med borgerliga partier i konkreta frågor där motsättningarna inte var stora. Dessa förhållanden sammanhängde bl.a. med òsocialiseringsideologinsò upplösning. Bland konkreta yttringar av denna upplösning nämnde Tingsten att hänvisningar till socialiseringsnämndens utredningar blev huvudargumentet i socialiseringsdebatten från början av 1920-talet till långt in på 30-talet. Vidare försvann frågan om industriell demokrati ur diskussionen efter 1924, sedan riksdagen hade avvisat ett socialdemokratiskt förslag därom.

I början av 30-talet framträdde motsättningen mellan òideologi och handlingsviljaò inom SAP än tydligare. Frågan som den socialdemokratiska partiledningen ställdes inför, var om partiet skulle inleda socialiseringsåtgärder direkt eller òpropagera socialisering som den framtida frälsningenò. Den senare strategin, òsocialiseringsmytenò, valdes. Dilemmat ð motsättningen mellan mål och handling ð hade därmed förvisso inte lösts men yttre händelser, skrev Tingsten, löste problemet. Trettiotalskrisen möjliggjorde nämligen ò...en genomgripande ... aktion inom det bestående systemets ram, en politik i stor stil utan socialiseringò. Han tillade att krisen räddade socialdemokratin ur dess ideologiska dilemma, samtidigt som SAP räddade ð ò...i stället för att begagna krisen till att söka krossaò ð kapitalismen med hjälp av sin krispolitik.

Min slutsats av Tingstens framställning är att när han säger att socialdemokratin på 1930-talet genomförde en ògenomgripande aktion inom det bestående systemets ramò så är detta ett sätt att uttrycka vad jag menar med reformismen som rättfärdigande förändringsprocess. Jag tolkar Tingsten så att socialdemokratin kunde formulera en framgångsrik politik inom òsystemets ramarò just därför att politiken också inriktades mot att förändra systemet på längre sikt. Det är en viktig skillnad mellan att säga òvi ansluter oss till systemetò respektive att säga òvi ansluter oss till systemet medan vi håller på att förändra detò.

Socialdemokratins regeringspolitik under 1920-talet hade förvisso varit liberal men hade då upplevts som stående i motsättning till SAP:s målsättningar. Under 30-talet fick politiken en mera konsekvent inomkapitalistisk utformning och sedermera upplevde inte längre partiledningen detta som ett dilemma. Med Tingstens ord höll òsocialiseringsideologinò på att avlösas av en òvälfärdsideologiò. Under valrörelsen 1936 nåddes slutpunkten i den omvandlingen, skrev Tingsten och lade därvid speciellt märke till följande formulering i SAP:s valmanifest: partiet vill stärka näringslivet ò...i de former, som till varje tid äro de mest ändamålsenliga för att trygga och höja folkförsörjningenò.

Lewin (1970), som har analyserat bakgrunden till och konsekvenserna av den ovan återgivna satsen, menade liksom Tingsten att ett brott kunde skönjas i socialdemokratins ideologiska och politiska utveckling under 1920- och 30-talen. Lewin studerade dock inte socialdemokratins òidéutvecklingò, utan hur det politiska klimatet och motsättningsmönstret förändrats över tid. Enligt honom stod motsättningen mellan socialdemokratin och de borgerliga i början av 1900-talet, att finna mellan òmarxistisk ödestroò och òliberal harmoniläraò. Efterhand befriade sig SAP från òödestronò och ersatte den med keynesiansk, statsinterventionistisk välfärdspolitik, också den i motsättning till òharmoniläranò. Sedermera kom socialdemokratin att allt mer se den òliberala harmoniläranò som en målsättning, vilken antogs kunna uppnås med hjälp av en aktiv statsinterventionistisk politik.

Den liberala utvecklingen till trots ansåg Lewin att socialdemokratin bedrivit en socialistisk politik. Det som indikerar socialism är de konsekvenser den socialdemokratiska politiken får för statens roll i ekonomin. För honom framstod således inte den förändring som SAP genomgick från 1920- och 30-talen och framöver som ett förborgerligande. SAP övergav i och för sig òsocialiseringsideologinò, skrev han, men till förmån för en ny ideologi som ò...inneslöt alla socialismens enskilda idéer om frihet och samverkan, statlig produktion och kontroll i det ekonomiska livetò (s 70), nämligen òplanhushållningsideologinò.

Målet för socialdemokratisk politik från 1930-talet och framöver var att skapa en krisfri kapitalism med hjälp av statsinterventionism. Ett led i denna politik var att främja ett högre utnyttjande av produktionsresurserna, att med statens hjälp åstadkomma det som

marknadskrafterna inte förmådde. Socialdemokraterna försökte uppnå det målet på ett för 30-talet odogmatiskt sätt:

> ò För den revisionistiska socialismen i Sverige var den ledande näringspolitiska principen att utan dogmatisk bundenhet beträffande företagets produktionsform stödja och effektivisera näringslivet.ó (Lewin 1970: 154)

Syftet med den politiken var att uppnå vad Lewin kallade ò makroekonomisk effektivitetó, vilket innebar att tillväxten i ekonomin i sin helhet var viktigare än själva ägandet av kapitalet och om företagarna själva förmådde ta alla produktivkrafter i bruk skulle inte heller den privata äganderätten hotas.

Lewins framställning illustrerar tydligare än Tingstens vad som menas med en rättfärdigande förändringsprocess. Den från början motsägelsefulla relationen mellan socialdemokratisk statsinterventionistisk politik och ò liberal harmoniläraó avlöses successivt av en relation där den förra blir medel och den senare mål. *När den socialdemokratiska reformismen tar upp* ***ò****den kapitalistiska utopin****ó*** *som sitt mål rättfärdigas den, samtidigt som detta blir ett kraftfullt program för förändring av den reellt existerande kapitalismen.*

För en av de senaste i raden av undersökningar av socialdemokratins ideologiska och politiska utveckling svarar Bergström (1989). Han studerar några aspekter av den socialdemokratiska ekonomiska politiken i relation till partiets programskrifter på 1920-, 30-, 50- och 80-talen. De gemensamma dragen i de olikfärgade bilder som Tingsten och Lewin målade, bekräftas i allt väsentligt och anledningen till att jag nämner framställningen här är att den följer utvecklingen ända fram till mitten av 1980-talet.

Bergström uppehåller sig en del kring en programtext från 1950-talet ð *Framstegens politik* ð och drar av den och den förda politiken följande slutsats:

> ò Jämfört med tidigare program ð från 1920 och 1944 ð har *Framstegens politik* ny karaktär. De tidigare programmen tenderade att analysera ôstatus quoô och utifrån dessa resa krav på förändringar. *Framstegens politik* har en ôdynamiskô prägel. Skriften analyserar tendenser, utvecklingens riktningar i tiden och försöker förutse vilka

> krav dessa ställer på politiken. Politiken blir mer en nödvändig anpassning än en självständig kraft för omvandling.ò (s 42)

Beträffande 1980-talets program lägger Bergström märke till en principiell uppslutning kring marknadsekonomin som inte återfinns i tidigare skrifter. Programmet *Framtid för Sverige* är därvidlag särskilt anmärkningsvärt och Bergström drar följande slutsatser:

> òTvärt emot 1920 års tankegångar om överproduktion, felinriktning av produktionen och krav på statligt ägande och planhushållning lyfts här decentralisering fram som en garanti för följsamhet till medborgarnas krav på produktionen, även om krav på kontroll av kapitalbildning och kreditgivning pekar i den gamla riktningen. Den industriella demokratin, de arbetandes medbestämmande, görs t o m beroende av att samhället organiseras som en decentraliserad marknadsekonomi.
>
> Vi kan också jämföra med 1944 års villkorade frihet. Så länge företagen förmår att fullt utnyttja produktivkrafterna, och gör det på ett effektivt sätt, dvs. enligt medborgarnas ðbehovô, kan väl privatföretagen få hålla på som förr. I *Framtid för Sverige* framställs företag i decentraliserad marknadshushållning som garant för sådan effektivitet. I sanning en stor omsvängning i tänkandet!ò (s 46)

Såväl Tingsten, Lewin som Bergström gör en poäng av den förändring av socialdemokratin som jag tidigare benämnt övergången från motstånds- till regeringsrörelse men tydligast framgår den i den sistnämndes formulering ovan. I båda fallen, men på helt olika sätt, är kapitalrationaliteten en förutsättning för socialdemokratin. En formulering ur 1975 års partiprogram åskådliggör dessa olika sätt. I programmet beskrivs kapitalismen som en motsägelsefull produktionsordning där motsättningen mellan arbete och kapital bl.a. tar sig uttryck i ò...motsättningen mellan kapitalismens förmåga att utveckla starka produktivkrafter och dess oförmåga att tygla dessa krafter och nyttja dem till människornas bästaò (*1975 års socialdemokratiska partiprogram*: 7 f). *Socialdemokratin som motståndsrörelse tar sin utgångspunkt i kapitalismens oförmåga, medan socialdemokratin som regeringsrörelse tar sin utgångspunkt i kapitalismens förmåga*. Den stora skillnaden är att socialdemokratin som motståndsrörelse mer såg staten som ett redskap för att helt undanröja kapitalismen och dess motsättningar, medan socialdemokratin som regeringsrörelse kommit att se staten som den kraft som kan tygla kapitalismens destruktiva krafter och nyttja dem till människornas bästa. Denna senare syn kommer till mycket tydligt uttryck i 1990 års socialdemokratiska partiprogram där det bl.a. heter: òSedan de breda folklagren fick inflytande på samhällsutvecklingen, har lagstiftningen på viktiga

områden formats efter deras intressen. Jämlikheten och tryggheten har ökat. Det stora flertalet medborgare har fått en ökad frihet. En allt större del av produktionsresultatet har undandragits kapitalismens fördelningsprinciper för att i stället fördelas solidariskt efter behov. Medborgarrätt har steg för steg ersatt penningens rätt.ò (*1990 års socialdemokratiska partiprogram*: 13).

Den välfärdsstatliga politik som socialdemokratin bedrivit har inneburit att en rad politikområden ð inte minst den för arbetarklassen viktiga fördelningspolitiken och full sysselsättningspolitiken ð knutits till den ekonomiska aktivitetsnivån. Fördelningspolitiken har nämligen inte byggt på omfördelning av befintliga resurser mellan olika grupper av individer, utan dels på omfördelning mellan olika skeden i individens livscykel och dels på omfördelning av nyskapade resurser (tillväxt). En konsekvens av detta har blivit att socialdemokratins välfärdspolitik blivit beroende av en hög ekonomisk aktivitetsnivå ð eller makroekonomisk effektivitet för att använda Lewins begrepp ð vilket i sin tur har haft som sin förutsättning att kapitalrationaliteten rättfärdigats. Men även full sysselsättningspolitiken har kommit att bli beroende av en hög ekonomisk aktivitetsnivå, inte minst därför att den bedrivits dels genom att dynamiken i den kapitalistiska ekonomin skärpts, t.ex. genom solidarisk lönepolitik och rörlighetspolitik, och dels genom att sysselsättning skapats och finansierats med skattemedel.

Full sysselsättningspolitiken har emellertid genom òarbete åt allaò-doktrinen också inneburit ett mera fundamentalt rättfärdigande av själva lönearbetet. Men även detta rättfärdigande är förknippat med förändring.

òArbete åt allaò och den tillämpning parollen fått inom svensk arbetsmarknads- och ekonomisk politik är en central del av den socialdemokratiska arbetarrörelsens reformpolitik och successiva förändring av det svenska samhället och arbetslivet. Arbetet intar den dominerande platsen i det socialdemokratiska projektet av främst två skäl. För det första ses den allmänna kategorin arbete ð då ungefärligen definierad som nyttig verksamhet ð som en förutsättning för ett gott individuellt och socialt liv. Människan ses som en arbetande varelse och välfärdssamhället anses vara beroende av hennes arbetsinsatser. För det andra ses arbetslivet under kapitalismen som behäftat med stora brister som måste rättas till, inte minst för att arbetet ska bli meningsfullt och kunna inta en naturlig plats i

det goda livet.

òArbete åt allaò är en tillämpning av uppfattningen att arbetet är gott för individ och samhälle, medan den successiva förändring av arbetslivet som den socialdemokratiska arbetarrörelsen åstadkommit är ett uttryck för uppfattningen att kapitalistiskt arbetsliv är behäftat med brister. *1975 års socialdemokratiska partiprogram* är ett synnerligen representativt uttryck för dessa uppfattningar. Under de allmänna grundsatsernas rubrik òarbeteò läser man följande:

> òSocialdemokratin hävdar att arbetet är grunden för all välfärd och att folkets vilja till arbete är nationens viktigaste tillgång. Varje människa har rätt att efter förmåga delta i arbetet. Varje människa har rätt till ett arbete som kan upplevas som meningsfullt. Arbetet måste ingå i ett socialt sammanhang, där arbetets frukter används för att tillfredsställa individuella och gemensamma behov. Därför måste bestämmanderätten över produktionen läggas i hela folkets händer.ò (s 6).

Dessa meningar speglar för det första speciella teoretiska inflytanden: den första meningen följer av den ricardianska arbetsvärdeteori som Marx vidarebefordrade till den moderna arbetarrörelsen. För det andra sammanfattar formuleringarna arbetarklassens erfarenheter av alienation från produktionsmedlen under kapitalismen: den andra meningen riktar blicken mot arbetslöshetshotet vilket är en aspekt av alienationen; den tredje meningen har sin grund i den utarmning arbetet genomgår under kapitalismen. För det tredje speglar programavsnittet den etatism som i allmänhet präglat svensk socialdemokrati och i synnerhet präglat regeringsrörelsen sedan 1930-talet: den fjärde meningen syftar till att rättfärdiga att arbete inte endast är en individuell utan också en social angelägenhet, medan den femte meningens formulering òi hela folkets händerò betyder òstatenò.

Att bestämmanderätten över produktionen utövas av staten betyder emellertid ingalunda att alienationen försvinner och därför följer i partiprogrammet tre meningar som tar fasta på detta: òProduktionen måste organiseras så att varje människa blir bemött med aktning och respekt för sitt arbete. Den måste organiseras så att varje människa kan känna trygghet till liv och hälsa i arbetet. Därför måste de anställda vinna bestämmande över förhållandena i företagen.ò (s 6 f). Dessa meningar rättfärdigar en strävan att förändra arbetslivet men de inför också en nivå, företagen, till vilken de anställdas òbestämmandeò hänförs. I *1990 års socialdemokratiska partiprogram* uttrycks ungefär samma uppfatt-

ningar, även om inte arbete betonas lika starkt.

Det finns emellertid en outtalad rangordning mellan de två aspekterna ð òarbete åt allaò därför att arbete i princip är gott respektive att arbetslivet bör förändras ð i socialdemokratins förhållande till arbetslivet. òArbete åt allaò är den grundläggande aspekten eftersom den i det socialdemokratiska projektet är en fråga om alla människors delaktighet i samhället. Reformeringen av arbetslivet handlar därvidlag snarare om villkoren för denna delaktighet. Även om man således har ett arbete som t.ex. medför risk för liv och hälsa ð vilket enligt socialdemokratin är ett exempel på bristerna i kapitalistiskt arbetsliv ð innebär dock själva innehavet av detta arbete, enligt òarbete åt allaò-doktrinen, att man är delaktig i samhället. Rangordningen mellan de två aspekterna kan uttryckas så här: det är i alla lägen bättre att ha ett arbete än att vara arbetslös. Å andra sidan är den konkreta reformeringen av arbetslivet och löftet om ytterligare förändringar en förutsättning för att òarbete åt allaò-doktrinen skall kunna hävdas med den kraft som socialdemokratin de facto gjort.

Vad är det egentligen för form av arbete socialdemokratin vill att alla skall ha? Arbete är ju en allmän kategori som innesluter många olika verksamhetsformer, men socialdemokratin gör ingen explicit bestämning av vilken arbetsform som avses. Som har framgått och ytterligare kommer att betonas i den följande framställningen önskar socialdemokratin inte längre återförena arbetskrafts- och kapitalägande, utan tycks acceptera kapitalismen under förutsättning att den kan regleras och fås att generera sociala vinster. Därmed kan man sluta sig till att med arbete avses i praktiken främst lönearbete. Till detta kan fogas att i de socialdemokratiska programskrifter som nämnts tidigare benämns den arbetande individen òlöntagareò, òlöneanställdò och òanställdò och i arbetsrättslig mening är anställd en beskrivning av den alienerade lönearbetaren. Man kan alltså mot den bakgrunden hävda att när socialdemokratin talar om òarbete åt allaò menar de *åtminstone lönearbete åt alla*. Som nämnts i föregående kapitel ingår i detta arbetsbegrepp också arbete i olika sysselsättningsåtgärder under lönearbetslika förhållanden.

òArbete åt allaò, full sysselsättningspolitik, arbetslinjen, utbudspolitik på arbetsmarknaden och andra beskrivningar av strävan att hålla hela den arbetsföra befolkningen i arbete/ lönearbete/sysselsättning har varit själva livsnerven i det hittillsvarande socialdemo-

kratiska reformprojektet. Arbetslöshetens spöke ð förkroppsligat under 20-, 30- och 70-talen i form av massarbetslöshet ð har kommit att bli detta projekts ständige följeslagare. Det har ständigt frammanats för att rättfärdiga strävan mot òarbete åt allaò på individplanet.

Men òarbete åt allaò är också en välfärdsstatlig angelägenhet som rättfärdigas i termer av rationellt resursutnyttjande. I sysselsättningsutredningen förenades det individuella och välfärdsstatliga intresset av òarbete åt allaò på ett symptomatiskt och oproblematiskt sätt, vilket t.ex. framgår av följande rader: òSysselsättningspolitiken syftar ytterst till att bättre ta tillvara arbetsförmågan hos varje enskild individ. En sådan politik ökar de gemensamma tillgångarna och välfärden i samhället.ò (*Sysselsättningspolitik för arbete åt alla* 1979: 15). Förutsättningen för att det välfärdsstatliga intresset av òarbete åt allaò skall kunna realiseras är en hög ekonomisk aktivitet ð òen stabil kapitalism att reformera iò för att citera Lönnroth (1989) ð varför det socialdemokratiska reformprojektet får en säregen karaktär där rättfärdigandet av kapitalrationaliteten går hand i hand med en successiv förändring av kapitalismen, där med andra ord det socialdemokratiska motståndet mot kapitalrationaliteten bl.a. leder till att socialdemokratin disciplineras under densamma men också moderniserar det kapitalistiska samhället.

Detta ska jag nu försöka illustrera genom att söka mig till den arena där en hel del skeenden som är symptomatiska för reformismen som rättfärdigande förändringsprocess utspelats, närmare bestämt den arena som utgörs av kollektivavtal, § 32 och arbetslivets demokratisering.

Kollektivavtal, § 32 och arbetslivets demokratisering

Under 1900-talet har det i det svenska samhället utspelats en strid om makten i arbetslivet. Denna strid har gällt hur relationen mellan arbete och kapital på olika nivåer av samhälle och arbetsliv ska vara beskaffad och kommit till tydligt uttryck i striderna kring kollektivavtal, § 32 och en eventuell demokratisering av arbetslivet. Samtidigt har svenskt arbetsliv från åtminstone 1930-talet framställts som och/eller faktiskt varit präglat av samförstånd. *På detta fält av konflikt och samförstånd bör vi, om någonstans, kunna pröva reformismen som just en rättfärdigande förändringsprocess*. Det ska jag göra i

det följande och börjar med att undersöka den samtidiga spridningen av kollektivavtalet och institutionaliseringen av § 32 för att därefter ta upp frågan om òarbetslivets demokratisering".

Kollektivavtalet och § 32

Kollektivavtal uppträdde för första gången i Sverige omkring 1870. De blev allt vanligare på 1890-talet och vid sekelskiftet hade ungefär hälften av delägarna i Svenska Arbetsgivareföreningen tecknat kollektivavtal. Omkring 1930 omfattades mer än 80 % av industriarbetarna av kollektivavtal (Söderpalm 1980) och i slutet av 1930-talet kan kollektivavtal sägas vara en etablerad och av båda sidor helt accepterad form för reglering av arbetsvillkoren.

Fortfarande finns det ett marginellt motstånd mot kollektivavtal, huvudsakligen i mindre företag där den patriarkaliska uppfattningen om att ingen mellanhand behövs mellan företagaren och òhansò arbetare, har förutsättningar att fortleva t.ex. pga. svag facklig organisering. Vid sekelskiftet var emellertid denna uppfattning utbredd även inom storföretagen. I synnerhet fanns ett starkt motstånd mot kollektivavtal inom industrin (Schiller 1967).

Det fanns dock vid denna tid även arbetskraftsköpare som förespråkade kollektivavtal, främst pga. att de innebar enhetliga löner och arbetsvillkor. För dessa arbetskraftsköpare framstod det danska septemberforliget av 1899 som en eftersträvansvärd förebild (Schmidt 1975: 34). Nämnda uppgörelse mellan de danska motsvarigheterna till LO och SAF innebar att arbetskraftsköparna accepterade kollektivavtal i utbyte mot att den fackliga organisationen godtog arbetskraftsköparnas rätt att leda arbetet och att antaga och avskeda personal. Septemberforliget föregicks av òden store lockoutò och har beskrivits som en kamp om makten på arbetsmarknaden och ett preventivkrig innan fackföreningsrörelsen blev alltför stark (Schiller 1967).

Den gängse formen för reglering av arbetsvillkoren var att arbetskraftsköparen ställde upp regler som de anställda hade att följa, ett förfarande som benämns òarbetsgivarregleringò (Adlercreutz 1954). Denna regleringsform uppfattades i det närmaste som en naturlig ordning fram till slutet av 1800-talet och betecknade det allmänna utgångsläget

vid tiden för de första kollektivavtalen.

När arbetskraftsköparna ingick kollektivavtal tvingades de således göra avkall på sin traditionella ställning (Adlercreutz 1954). Det gjorde de emellertid inte utan strid och försökte på olika sätt slå vakt om sina tidigare privilegier (Karlbom 1969). Gentemot det kollektiva avtalet hävdade arbetskraftsköparna det individuella arbetsavtalet och ideologin om òarbetets frihetò (Adlercreutz 1979; Eklund 1974).

Att lyckas få till stånd ett kollektivt avtal var mot denna bakgrund i sig självt en seger för lönearbetarna och fackföreningarna. Det innebar att arbetskraftsköparens traditionella ställning bröts och en seger över den godtyckliga formen av maktutövning. Det innebar också att fackföreningen accepterades som motpart, vilket var en seger för föreningsrätten. Motivet för lönearbetarna och fackföreningarna att få till stånd kollektivavtal och därmed föreningsrätt, var mycket starkt. I början av 1900-talet hade som sagt närmare hälften av SAF:s delägare tvingats ge avkall på sin möjlighet att ensidigt reglera arbetsvillkoren. Vid samma tid träffades verkstadsavtalet som oavsett innehåll kan ses som en seger för kollektivavtalsidéen (Schiller 1967).

Det snabba framsteget för den kollektiva regleringen av arbetsvillkoren innebar ð mot bakgrunden av den ensidiga òarbetsgivarregleringenò ð ett ifrågasättande av òarbetets frihetò och arbetskraftsköparnas rätt att leda arbetet och välja personal (se t.ex. Lindgren 1938; Lohse 1963). Arbetskraftsköparkollektivet befann sig således i en bekymmersam situation: på många företag hade träffats kollektivavtal ð vilket inspirerade lönearbetarna och fackföreningarna att försöka träffa ännu flera ð och avtalen innebar en utmaning mot arbetskraftsköparens rätt att leda arbetet och antaga och avskeda personal. Men, som kommer att framgå, den försvarslinje arbetskraftsköparkollektivet sedermera valde var inte principiellt avståndstagande från det kollektiva avtalet: òNågon motvilja mot kollektivavtal visade arbetsköparorganisationerna inte om blott avtalen var gynnsamma för dem själva.ò (Hultén 1978: 65).

Svenska Arbetsgivareföreningen bildades 1902 och i 23. paragrafen i dess stadgar hette det från 1905 att medlemmar i SAF i varje kollektivavtal ovillkorligen skulle ta in bestämmelsen ò...att arbetsgivaren har rätt att antaga och avskeda arbetare, att leda och

fördela arbetet och att begagna arbetare från vilken förening som helst eller arbetare, stående utanför föreningò[1]. Det är nog befogat att påstå att detta krav innebar en upptrappning av òmaktkampenò på arbetsmarknaden och kravet resulterade också i lokala konflikter. § 32 innebar att SAF delvis ändrade sin inställning till kollektivavtal. I stället för att försöka hindra upprättandet av sådana avtal, gällde det nu att på ett speciellt sätt försöka styra avtalens innehåll, vilket för övrigt bekräftas av ett cirkulär från SAF där det konstateras att kollektivavtal kommer att bli vanligare och att sådana såväl har för- som nackdelar samt att om delägarna tänkte sluta avtal måste de se till att § 32 skrivs in i avtalet (Schiller 1974).

I december 1906 gjorde SAF en framställning till LO om förhandling med anledning av åtta lokala konflikter. Förhandlingar inleddes och efter en vecka presenterades ett avtalsförslag. Innan LOs landssekretariat hade tagit ställning sammanträdde SAF:s styrelse och beslutade att arbetarna i samtliga anslutna företag skulle lockoutas om inte LO före den 28 januari 1907 accepterade avtalsförslaget och såg till att de pågående lokala stridsåtgärderna upphörde. LO-ledningen bedömde läget så att en konflikt inte kunde vinnas ð vilket ju utfallet av den s k storstrejken 1909 senare skulle visa var en riktig bedömning ð och accepterade en tvångsfred där òdet var makten, som dikterade vad som var rättò (Casparsson 1947: 269). Det framtvingade avtalet innebar att LO förband sig att förmå berörda fackföreningar att i avtal med SAF:s delägare ta in den s k föreningsrättsbestämmelsen, lydande:

> òMed iakttagande av avtalets bestämmelser i övrigt äger arbetsgivaren rätt att leda och fördela arbetet, att fritt antaga och avskeda arbetare samt att använda arbetare, oavsett om dessa äro organiserade eller ej.
>
> Föreningsrätten skall å ömse sidor lämnas okränkt.
>
> Anse arbetarna, att avskedande ägt rum under omständigheter, som kunna tolkas såsom angrepp på föreningsrätten, äga de att, innan andra åtgärder vidtagas, genom sin organisation påkalla undersökning för vinnande av rättelse.ò (citerat efter Schmidt 1975: 35)

Decemberkompromissen, som uppgörelsen kom att kallas, innebar att SAF accepterade LO och dess anslutna fackföreningar som motpart i utbyte mot att LO godkände arbetskraftsköparens rätt att leda arbetet och välja personal. Fackföreningen fick dessutom rätt

att påkalla utredning av avskedanden som kunde misstänkas innebära kränkning av föreningsrätten.

Men var decemberkompromissen egentligen en kompromiss? *Till sin form ja, men knappast till sitt innehåll.* LO vann SAF:s samtycke till förhållanden som de lokala fackföreningarna hade tvingat fram bland hälften av SAF:s delägare. SAF vann LOs godkännande av en befälsrätt som de lokala fackföreningarnas framsteg hotade.

Ovanstående värdering grundar sig på det faktum att nästan hälften av SAF:s delägare, vid tiden för decemberkompromissen redan hade ingått kollektivavtal och därmed både i praktiken accepterat föreningsrätten och i vissa fall frångått sin ensidiga rätt att reglera arbetsvillkoren. Samtidigt ökade antalet kollektivavtal och tendensen var närmast att kollektiva avtal sakta men säkert skulle utbreda sig till en stor del av arbetsmarknaden, dock utan att arbetskraftsköparnas befälsrätt generellt sett fanns inskriven i avtalen. Befälsrätten skulle således bli en fråga om lokala styrkeförhållanden. Kollektivavtalsundersökningen 1908 visade att 48 % av avtalen inom SAF:s område den 1/1 1908 innehöll § 32, den andra hälften saknade således bestämmelsen (Schiller 1967: 56). Den slutsats man kan dra av detta är att kollektivavtal och föreningsrätt i hög grad kommit till utan decemberkompromissen, men att det faktum att § 32 togs in i avtalen efter 1906 var en följd av decemberkompromissen.

Poängen är alltså att decemberkompromissen bekräftar en tendens ð kollektivavtalets och föreningsrättens utbredning ð och sätter, åtminstone temporär punkt för en annan tendens ð den sig utbredande utmaningen mot arbetskraftsköparnas befälsrätt.

Uppfattningarna om hur det faktum att § 32 efter 1906 togs in i avtalen ska bedömas, går isär. Lohse (1963) menar att decemberkompromissen innebar ò...en förstärkt ställning för arbetsgivarnas valspråk och främsta programpunkt att den blivit erkänd av arbetarparten i ett uppmärksammat sammanhangò (s 88). Hultén (1978) ser decemberkompromissen som SAF:s sätt att garantera arbetskraftsköparnas befälsrätt i företagen och på arbetsmarknaden. En del tillmäter inte förhållandet så stor betydelse och hänvisar då till verkstadsavtalet 1905 som inte innehöll § 32 (t.ex. Schiller 1974 och Kjellberg 1984).

Till del blir det således en fråga om hur verkstadsavtalet ska bedömas. Hultén (1978) gör t.ex. en helt annan bedömning av avtalet än de båda ovan nämnda. Han menar att det inte hade så stor betydelse att § 32 inte fanns i verkstadsavtalet eftersom det *i stället* innehöll en förhandlingsordning som gjorde varje normal strejk till ett avtalsbrott:

> ò Någon bestämmelse som motsvarade SAF:s § 23 återfanns inte i verkstadsavtalet. Å andra sidan kunde arbetarna ändå knappast gå till motåtgärder vid avskedanden och andra tvångsåtgärder sedan reglerna om strejkförbud införts i avtalet. Därför utgjorde själva förhandlingsordningen en garanti för arbetsköparens oinskränkta makt.ò (s 61)

Hur nu än verkstadsavtalet ska bedömas är man överens om att § 32 blev gällande även för Verkstadsföreningens avtalsområde i och med Arbetsdomstolens dom 100 1932, i vilken § 32 sades vara en allmän rättsgrundsats på arbetsmarknaden. Det finns emellertid en omständighet, som framkommer i AD:s dom 1933:159, som utsår visst tvivel i fråga om att § 32 skulle ha fått giltighet inom nämnda avtalsområde först så sent som 1932.

Dom 1933:159 föranleddes av en konflikt mellan Götaverken och Metallindustriarbetareförbundet. Företaget hade avskedat åtta arbetare, vilket Metall ansåg var felaktigt varför förbundet utfärdade nyanställningsblockad mot Götaverken. Tvisten gick till AD som gav Götaverken rätt att fritt avskeda och antaga trots att denna rättighet inte fanns inskriven i verkstadsavtalet ð med hänvisning till dom 1932:100. Det fastslogs således än en gång att § 32 var en allmän rättsgrundsats på den svenska arbetsmarknaden och att undantag från denna endast medges om avtalet innehåller en uttrycklig inskränkning av § 32.

Vad som i detta sammanhang är intressant i dom 159 är snarare Verkstadsföreningens talan, i korthet följande: Verkstadsföreningen anslöt sig först 1917 till SAF. Den senare organisationen fordrade då att § 32 skulle tas in i verkstadsavtalet. Mot detta gjorde emellertid Metalls representanter visst motstånd:

> ò Representanterna för arbetarna hade hemställt att detta krav icke måtte vidhållas; mot § 23 hade nämligen förts en mycket intensiv agitation, och med hänsyn till stämningen bland arbetarna skulle stora svårigheter yppas att åstadkomma en avtalsuppgörelse. Samtidigt hade emellertid arbetarnas delegerade betonat, att man ingalunda bestrede de befogenheter för arbetsgivaren, som kommit till uttryck i § 23; dessa regler låge i sakens natur och skulle därför alltid komma att gälla, även om en uttrycklig be-

> stämmelse icke upptoges. Med anledning härav hade verkstadsföreningen hos arbetsgivareföreningen anhållit om tillstånd att icke behöva genomdriva en uttrycklig bestämmelse i ämnet, och denna framställning hade bifallits.ò (referat av Verkstadsföreningens talan återgivet i *Arbetsdomstolens domar* 1933: 727)

Vad som här framkommer är anmärkningsvärt: Verkstadsföreningen gjorde, vid sitt inträde i SAF 1917, en *symbolisk eftergift* till Metall eftersom den organisationens representanter betonat att de tog § 32 för given. Den symboliska eftergiften skulle tysta agitationen mot § 32 inom Metall, men paragrafen skulle trots allt gälla som en *dold* klausul till följd av en *tyst* överenskommelse mellan parterna[2].

Resultatet av decemberkompromissen 1906ï 07 är märkligt. Det innebär att vid varje tillfälle som en till LO ansluten fackförening lyckas upprätta ett kollektivavtal, så bekräftar och sprider den en viss föreställning om vem som äger rätt att utöva makt i företagen i fråga om personalrekrytering och arbetsledning. Decemberkompromissen upprättar därmed ett paradoxalt förhållande: ju mer framgångsrik fackföreningsrörelsen är vad gäller att òavtalsbeläggaò arbetsmarknaden, desto vidsträcktare formellt samtycke får arbetskraftsköparnas till kapitalägandet knutna rätt att leda och fördela arbetet samt fritt anta ga och avskeda personal. § 32 tränger in i minsta skrymsle av arbetsmarknaden när kollektivavtalet genom fackföreningarnas försorg sprids.

Kollektivavtalet har också en annan egenhet: det innebär att de avtalsslutande parterna garanterar arbetsfredens upprätthållande under avtalstiden. Det intresse som staten visat för rättslig reglering av kollektivavtalet har främst gällt denna aspekt.

Arbetskraftsköparnas vinstmaximeringssyfte har normalt som förutsättning att verksamheten i företaget kan hållas igång. Poängen med att köpa arbetskraft är att kunna sysselsätta den. Teoretiskt kan det därför hävdas att arbetskraftsköparens vinstmaximeringssyfte i normalfallet tar sig uttryck i ett intresse att begränsa de anställdas möjligheter att avbryta arbete som de har kontrakterats för. Att få anställda att omfattas av fredsplikt är därför en viktig förutsättning för vinstmaximering[3]. Strejken är, å andra sidan, ett av lönearbetarnas mest verkningsfulla vapen vad gäller att få till stånd förändringar av arbetsvillkoren. Att underkasta sig fredsplikt under viss tid, blir mot den bakgrunden ett tungt vägande argument i en förhandling om kollektivavtal.

Staten har intresse av arbetsfred därför att social ordning bedöms vara bra för samhällets ekonomiska aktivitetsnivå och att uttaget av skattemedel varierar med den. I lagstiftningen betraktas arbetsfreden som ett òsamhällsintresseò, varför generellt sett arbetskraftsköparna och staten i detta fall har ett gemensamt intresse av att begränsa lönearbetarnas möjlighet att vidta stridsåtgärder respektive av att främja arbetsfreden. Staten har givetvis också ett intresse ð som den delar med fackföreningsrörelsen ð av att få arbetskraftsköparna att respektera fredsplikten och vid behov begränsa deras möjligheter att tillgripa stridsåtgärder.

Den arbetsrättsliga lagstiftningen har speglat bl.a. det statliga intresset av arbetsfred. På 1920- och 30-talen syftade nämnda lagstiftning främst till att främja arbetsfreden (Adlercreutz 1979; *Demokrati på arbetsplatsen* 1975). Kollektivavtal främjar i sig arbetsfreden och lagar stiftas i anslutning till dem för att utsträcka deras giltighet och för att begränsa möjligheten att tillgripa stridsåtgärd under avtalsperioden. Den arbetsrättsliga lagstiftning som kulminerade 1928 med kollektivavtalslagen och lagen om arbetsdomstol, uppvisar denna strävan att utsträcka fredspliktens giltighet. I det enskilda anställningsavtalet betraktades individen som rättssubjekt. Sedan 1910 betraktades också fackföreningen som rättssubjekt. Såväl individen som organisationen kunde således hållas ansvarig för avtalsbrott.

I och med 1928 års lagstiftning ð som socialdemokratin för övrigt till en början fördömde som en klasslagstiftning men sedermera accepterade ð blev stridsåtgärd i princip förbjuden under avtalsperioden. Såväl den enskilde som organisationen kunde ställas till svars för brott mot fredsplikten. En situation där organisationsledningar kunde tvingas vända sig mot de egna medlemmarna hade därigenom framkallats. Hydén (1980) har beskrivit denna utveckling så, att staten å ena sidan önskade ett skydd mot det individuella avtalsbrottet, å andra sidan ett skydd mot det kollektiva genom att fackföreningsrörelsen pacificerades. De fackliga organisationerna ò...ålades ett ansvar för arbetsfredens upprätthållande och ett ansvar för medlemmarnas agerande. Fackföreningarna skulle fungera som ett slags övervakningsorgan.ò (s 144)

Sunesson (1974) kallar de direkta och indirekta statsingripanden som det här är tal om,

för anvisning av en klasspraktik. På det hela taget skulle denna klasspraktik, som vissa arbetskraftsköpare och staten ville framkalla, innebära ett fackligt organiseringsarbete som bar prägeln av samhällsansvar. Det gällde således inte att krossa facket, utan att leda in dess verksamhet på för samhället acceptabla banor. Eklund (1974) har försökt förklara hur det kan komma sig att arbetskraftsköparna intagit en över tid allt mer positiv hållning till det fackliga organiseringsarbetet och kollektivavtalsinstitutionen, med hänvisning just till tesen om anvisning av en samhällsansvarstagande klasspraktik: òDet gällde då enligt dessa mera klarsynta arbetsgivare att med egen kraft och lagstiftarens hjälp se till att fackföreningsrörelsen inlemmades i samhället på ett sådant sätt att den bestående ordningen inte hotades...ò (s 239).[4]

Institutionaliseringen av § 32

Numera finns inte § 32 längre i SAF:s stadgar. En del förefaller ta detta till intäkt för att § 32 också har försvunnit (t.ex. von Otter 1982). I det följande ska jag argumentera för att § 32 snarare institutionaliserats och socialiserats.

Arbetskraftsköparnas rätt att leda och fördela arbetet samt att fritt antaga och avskeda personal, har kommit att bli en institution på den svenska arbetsmarknaden. Institutionaliseringsprocessen inleds med att § 32 uppträder i SAF:s stadgar vid sekelskiftet. Den utgör en kärnfull sammanfattning av äganderättsprincipen och ideologin om näringsfrihet. Rätten att leda och fördela arbetet är en omskrivning av rätten att äga och rätten att förfoga över det ägda. När arbetskraftsköparen leder och fördelar arbetet råder han nämligen över någonting vars ägande- eller förfoganderätt han förvärvat: produktionsmedel, råvaror, arbetskraft. Rätten att fritt antaga och avskeda personal anknyter till näringsfriheten och motsvaras, åtminstone juridiskt, av lönearbetarens rätt att fritt ingå respektive avbryta anställningsförhållandet.

Anledningen till att dessa rättigheter ð vilka ju de facto existerade i sekelskiftessamhället och alltjämt fortlever ð blev till en konkret och påtaglig paragraf i SAF:s stadgar, var förmodligen att arbetskraftsköparkollektivet upplevde rättigheterna som hotade av den snabbt framskridande fackliga regleringen av arbetsmarknaden vid sekelskiftet.

Kollektivavtalen representerade därmed en ny ordning på arbetsmarknaden. Som sådan

undanröjde kollektivavtalen den s k ensidiga arbetsgivarregleringen samtidigt som den spred § 32-rättigheterna, genom LO-fackföreningarnas försorg, till i det närmaste hela arbetsmarknaden. När Arbetsdomstolen 1932, i sin dom 100, upphöjde § 32 till allmän rättsgrundsats på den svenska arbetsmarknaden, var detta ytterligare ett led i institutionaliseringen.

AD-domen innebar i och för sig att § 32 kodifierades, vilket innebär att göra lag av något som redan har en lags verkningar, som § 32 hade då den var accepterad av arbetsmarknadsparterna. Vidare hade § 32 stöd i näringsfriheten vilken AD i dom 100 också knöt an till: òArbetsgivaren har, liksom arbetaren, rätt att själv bestämma, huruvida han genom uppsägning vill göra sig fri från anställningsförhållandet.ò (*Arbetsdomstolens domar* 1932: 443). Men samtidigt innebar ju det faktum att den paragraf som AD då ansåg var en allmän rättsgrundsats, de facto genom just AD:s dom blev en allmän rättsgrundsats.[5]

Efter 1932 har fackföreningsrörelsen vid olika tillfällen försökt åstadkomma modifieringar av paragrafens verkningar. Vad gäller rätten att fritt antaga och avskeda, innebar Saltsjöbadsavtalet mellan LO och SAF 1938 att uppsägningar blev förhandlingsbara. 1964 infördes i Saltsjöbadsavtalet regler om saklig grund vid uppsägning. Riksdagen har dessutom inskränkt arbetskraftsköparnas rätt att fritt antaga och avskeda: 1939 förbjöds uppsägningar med anledning av värnpliktstjänstgöring, äktenskap och graviditet; 1971 infördes bl.a. längre uppsägningstider för anställda över 45 år i och med de s k äldrelagarna. (*Lagen om anställningsskydd* 1976; Flodgren m.fl. 1981) Vad gäller rätten att leda och fördela arbetet har denna främst uppmärksammats vid tre tidpunkter, 1920-, 40- och 70-talen, vilket jag ska återkomma till i nästa avsnitt.

På 1970-talet samlade sig fackföreningsrörelsen och socialdemokratin till ett slags offensiv mot § 32. Resultatet av denna offensiv blev att riksdagen vid mitten av 1970-talet beslutade om två lagar som berör de båda aspekterna av § 32: lagarna om anställningsskydd och medbestämmande. Lagen om anställningsskydd modifierar arbetskraftsköparens rätt att fritt antaga och avskeda personal. Medbestämmandelagen möjliggör för fackföreningsrörelsen att tvinga fram förhandlingar kring en annan ordning vad gäller rätten att leda och fördela arbetet.

Lagen om anställningsskydd, som trädde i kraft 1974, innebär att arbetskraftsköparens rätt att fritt antaga och avskeda personal blir villkorlig. Lagen ställer upp bestämda villkor för uppsägning och avskedande. Såväl den förra som den senare måste vila på saklig grund. Med saklig grund kan menas arbetsbrist, oanmäld frånvaro, samarbetssvårigheter, onykterhet i arbetet, deltagande i vild strejk och annat. Lagen innebär framför allt att godtyckliga uppsägningar och avskedanden försvåras, medan den tillerkänner arbetskraftsköparen rätt att säga upp och avskeda på företagsekonomiska grunder. Utrymmet för godtycklighet begränsas, men kapitalrationaliteten tillåts verka i princip orörd. Enligt Flodgren m.fl. (1981) begränsar nämligen inte LAS avsevärt arbetskraftsköparens beslutsutrymme i de fall besluten vilar på òaffärsmässiga grunderò (s 214). Man skulle kunna uttrycka det så att den kapitalistiska ekonomins rationalitet i princip är förenlig med saklig grund enligt LAS.

MBL ger de fackliga organisationerna möjlighet att förhandla innan arbetskraftsköparen fattar viktiga beslut. Vidare ger MBL facket möjlighet att få medbestämmande genom avtal. Lagen undantar frågan om medbestämmandeavtal från fredsplikt och ger på det viset fackliga organisationer möjlighet att vidta stridsåtgärd även när de är bundna av fredsplikt i kollektivavtal, men endast i syfte att få till stånd medbestämmandeavtal.

När således § 32 *avskaffas*[6] på sjuttiotalet genom en rad lagar, främst lagarna om anställningsskydd och medbestämmande, kan man säga att institutionaliseringen av § 32 når sin höjdpunkt. Lagen om anställningsskydd innebär att avskedanden får ske på kapitalrationella grunder. Lagen om medbestämmande innebär på motsvarande sätt att maktutövningen i arbetslivet rationaliseras. Det är *det godtyckliga avskedandet och den godtyckliga maktutövningen som trängs tillbaka*, inte de rättigheter som § 32 var ett uttryck för. I stället legaliseras företagsledningens rätt att på företagsekonomiska grunder avskeda och fatta beslut. På samma sätt som § 32 uppstår när dessa rättigheter upplevs som hotade, försvinner den som konkret och påtaglig stadgeparagraf när dess innehåll slutgiltigt institutionaliserats genom lagstiftning.

Man kan nog dessutom säga att § 32 socialiserats i begreppets dubbla bemärkelse. För det första har generationer av företagsledare, anställda och fackliga representanter blivit

socialiserade i den anda som § 32 innebär. För det andra har § 32 *församhälleligats* genom att den blivit en institution och sedermera *förstatligats* genom att dess institutionskaraktär sedan 1970-talet uppbärs av lagar. Att § 32 inte längre finns i SAF:s stadgar behöver således alls inte betyda att § 32 inte längre existerar, utan kan innebära att den fortlever som en institution vilande på sin existens i arbetslivsaktörernas medvetanden och i den arbetsrättsliga lagstiftningen.

Arbetslivets demokratisering

Med demokrati i arbetslivet kan avses en rad olika saker: att den enskilde har inflytande över sitt arbete; att de anställda har inflytande i företaget; att folket kan styra produktionen; att ägandet av kapital utjämnas m.m. Oberoende av vilken definition av demokrati i arbetslivet man tar som utgångspunkt när man studerar rörelsen för òarbetslivets demokratiseringò i Sverige, finner man att den står i ett motsägelsefullt förhållande till kapitalrationaliteten. I en översikt över arbetslivets demokratisering i Västeuropa kan man därför läsa följande: òDemokratins problem gäller hur inflytande ð eller rättare möjligheterna till inflytande ð fördelas mellan människor. Problemets kärna är att den jämna fördelning av inflytande som av de flesta betraktas som den mest demokratiska nästan alltid tycks avvika avsevärt från den fördelning av inflytande som ger största möjliga produktion och inkomster. I valet mellan ômesta möjliga demokratiô och ôhögsta möjliga inkomsterô kan vi inte finna något land ð åtminstone inte i Västeuropa ð där demokratimålet tillåtits dominera inkomstmålet.ò (Eidem & Skog 1980: 3).

Denna iakttagelse äger sin riktighet i den meningen att den visar på spänningen mellan en viss organisation av arbetslivet och demokrati i arbetslivet. Problemet med den är emellertid att den också gör gällande att òde flestaò någon gång verkligen träffat ett val mellan òstörsta möjliga produktion och inkomsterò respektive demokrati. Författarna menar väl att det teoretiskt sett träffats ett val, genom de aggregerade effekter som en rad individuella val på marknaden får.

En blick på den svenska kapitalismens och arbetarrörelsens historia visar dock att krav på högre inkomster och krav på förändringar av maktförhållanden (òdemokratiseringò) går hand i hand snarare än är varandra motsatta. Till och med en mycket moderat analys av hur kraven på demokratisering i arbetslivet uppstått, visar att de är jämgamla med ka-

pitalismen och arbetarklassen (Näslund & Sellstedt 1977). Detta beror naturligtvis på att förhållandena i arbetslivet främst till följd av alienationen ð delningen i kapital- och arbetskraftsägare med olika rättigheter, arbetsdelning och funktionsuppdelning ð är odemokratiska, inte på att òdemokratimåletò ständigt valts bort.

Att arbetslivet kunnat förbli odemokratiskt beror på en rad olika förhållanden. I det följande ska jag beskriva de misslyckade försöken att demokratisera det svenska arbetslivet med utgångspunkt i två förhållanden: att demokrati i arbetslivet är svårt att förena med kapitalrationalitet; samt att den socialdemokratiska arbetarrörelsen successivt kommit att acceptera att kapitalrationalitet är viktigare än demokrati i arbetslivet eller, annorlunda uttryckt, att demokrati i arbetslivet är viktigt men bara under förutsättning att den inte hämmar ð utan helst befrämjar ð kapitalrationaliteten. Samtidigt med detta reformismens rättfärdigande av kapitalrationaliteten har emellertid arbetslivet förändrats, inte minst tack vare att reformismen just med utgångspunkt i kapitalrationaliteten moderniserat maktutövningen i lönearbetet.

Frågan om arbetslivets demokratisering har i Sverige vid tre tidpunkter hamnat på den socialdemokratiska arbetarrörelsens dagordning. Efter första världskriget diskuterades och drevs frågorna om socialisering och industriell demokrati, vilket 1923 resulterade i lagförslaget om driftsnämnder i företagen, som dock inte antogs av riksdagen. Socialiseringsfrågan blev föremål för statligt utredande, ò...den begravdes i en utredning för 16 år framåtò (Bergström 1989: 22). Efter andra världskriget aktualiserades återigen frågan och resultatet blev att LO och SAF tecknade företagsnämndsavtalet 1946. Under 1970-talet väcktes åter frågan om arbetslivets demokratisering till liv, resulterande i medbestämmandelagen 1976 och löntagarfonderna 1983.

Det finns en rad likheter mellan de tre tidsperioderna. De kännetecknas av arbetslöshet och snabb rationaliseringstakt, vilket enligt Schiller (1974) är anledningen till kraven på ökat inflytande. Han kopplar samman de båda aspekterna av § 32 med demokratikraven och menar att industriella förändringar drivit fram kraven på anställningstrygghet, medan en samtidig politisk radikalisering medfört krav på förändringar i arbetsledningsrätten. Andra har påpekat att det är arbetarklassens radikalisering som förklarar att fackföreningsrörelsens och socialdemokratins ledningar aktualiserat frågan om arbetslivets de-

mokratisering. Lundh (1982) talar om två radikala perioder, efter krigsslutet 1918 och på 70-talet, då den socialdemokratiska arbetarrörelsen ifrågasatt kapitalägarnas makt i företagen. Kjellberg (1981) för fram en liknande uppfattning och menar att en viktig förklaring till att den socialdemokratiska arbetarrörelsen började intressera sig för industriell demokrati 1919ï 20 bl.a. var utmaningen från vänster. Schiller (1974) framhåller också arbetarklassens radikalisering som bakgrund och menar att även företagsnämndsavtalet 1946 föregicks av krav på genomgripande samhällsförändringar. Hultén (1978) menar att frågan om arbetslivets demokratisering är en kuliss som tagits fram i perioder av skärpta klassmotsättningar, i syfte att dölja maktförhållandena och dämpa motsättningarna. Björkman (1974) framhåller en helt annan likhet mellan de tre perioderna: att socialdemokratin utövat ett modererande inflytande på demokratirörelsen från 1917 och framöver.

Det finns också skillnader mellan demokratiseringsförsöken under de tre perioderna men det finns dessutom åtminstone en slående likhet, nämligen att demokrati i arbetslivet blir villkorlig under kapitalrationalitet ð och detta oberoende av hur demokrati definieras. Det finns därvidlag ett mönster som reproduceras i alla försöken att demokratisera arbetslivet, vilket kan åskådliggöras med hjälp av nedanstående figur:

Figur 1: *Arbetslivets demokratisering*

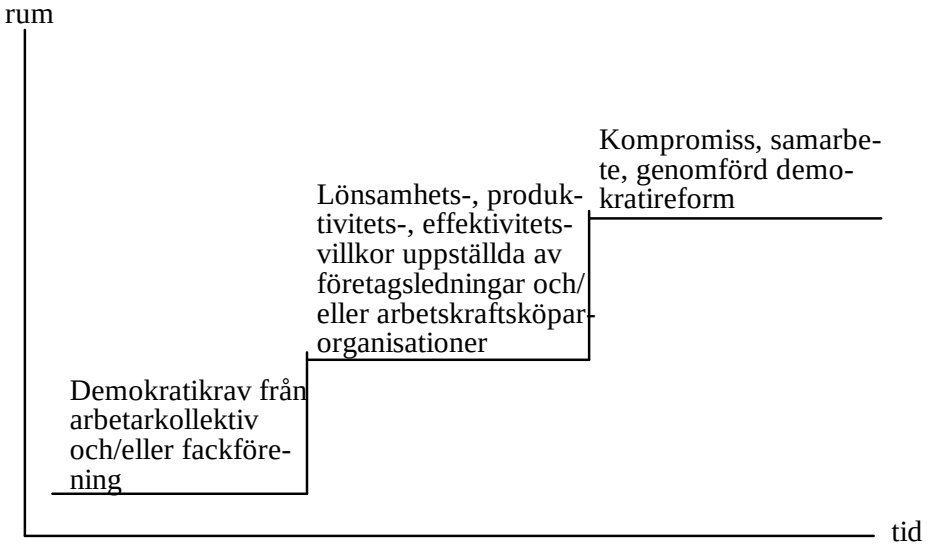

Tidsaxeln ska illustrera den process där demokratikravet väcks, villkoras och genomförs.

Det är en process som i allmänhet ð under förutsättning att någon demokratireform överhuvudtaget blir till ð tar sin början i motsättningen mellan arbete och kapital och slutar i topporganisationernas samförståndsförslag. Rumsaxeln ska illustrera hur demokratifrågan vandrar uppför den hierarkiska trappan. I det här fallet rör det sig om en trippelhierarki: såväl kapitalets som den socialdemokratiska arbetarrörelsens och den statliga hierarkin. Från golvet i företaget till den lokala fackföreningen, eventuellt över företagsledningen och fackliga mellaninstanser och slutligen till topporganisationernas ledningar; samtidigt från de lokala socialdemokratiska organisationerna uppåt mot partiets topp; eventuellt till riksdagen och via utredningsväsendet till regeringen.

I det följande ska jag illustrera det nämnda mönstret genom att ta upp 1920- , 40- och 70-talens demokratiseringsförsök.

Redan i direktiven till 1920 års utredning om industriell demokrati slog den då socialdemokratiska regeringen fast att den industriella demokratin inte fick hämma produktionen. Enligt Schiller (1974) kan diskussionen om och förslaget till industriell demokrati ses som ett dilemma mellan reformistisk taktik och marxistisk ideologi. Hela 20-talsdiskussionen om industriell demokrati präglades av att demokratisering sågs som ett steg på vägen mot socialism samtidigt som den uppfattades som ò...en praktisk åtgärd för effektivare företagsförvaltningò (s 49 och 38). Införandet av industriell demokrati framställdes vidare av LO:s representantskap som en byteshandel: òI utbyte mot ökat inflytande över företagens organisation, administration och ekonomi, förklarade sig fackföreningsrörelsen villig att medverka till lägre produktionskostnader och arbetsfred.ò (Lundh 1982: 20). Kopplingen mellan industriell demokrati och höjd effektivitet går, menar Lundh vidare, som en röd tråd genom företagsdemokratins historia ð ò...som ett oeftergivligt krav från arbetsgivarna, som ett löfte från arbetarrörelsenò (s 27).

Det förhållandet att den socialdemokratiska arbetarrörelsen, åtminstone på lednings- och regeringsnivå, gjorde kraven på demokratisering villkorliga under effektiviteten kan förklaras på många sätt. En förklaring är att arbetskraftsköparnas och deras organisationers opposition mot varje förslag som kunde tänkas hota deras position, i samtliga fall haft en tendens att anta karaktären av inbördeskrig utan krut och kanoner.

En försvarslinje för den kapitalistiska ordningen i arbetslivet blev påståendet att demokratiska beslutsformer är oförenliga med effektiv företagsförvaltning. Den har sedermera blivit allmän i diskussionen om arbetslivets demokratisering, även om den stundtals har förfinats och specificerats. Den har på sätt och vis också bestämt argumenten för arbetslivets demokratisering. Ett sätt att argumentera för demokrati har nämligen varit att påstå att den inte kommer att hota, utan rentav höja effektiviteten.

När frågan om industriell demokrati ð efter ekonomisk kris, massarbetslöshet och restaurationspolitik ð ånyo aktualiserades omedelbart efter andra världskriget, resulterade det i att LO och SAF tecknade avtal om företagsnämnder. Även i detta fall blev från början relativt radikala krav ð vilka speglas i arbetarrörelsens efterkrigsprogram ð urvattnade, denna gång till en produktionsökningspolitik. Transformationen var bl.a. ett resultat av arbetskraftsköparorganisationernas och borgerlighetens hårda opposition ð planhushållningsmotståndet ð och socialdemokratins vilja att samarbeta med näringslivet för att öka den ekonomiska tillväxten efter kriget.

Överensstämmelsen mellan förslaget till driftsnämnder 1923 ð vilket aldrig genomfördes ð och företagsnämndsavtalet var så stor att Schiller (1974) menar att det 1946 på det hela taget var 1923 års förslag som genomfördes (s 69). Enligt honom hade de båda förslagen samma målsättningar, innehåll och föreskrev samma organisatoriska uppbyggnad av drifts- /företagsnämnder. En väsentlig skillnad var dock att driftsnämnderna avsågs införas med hjälp av lagstiftning, medan företagsnämnderna var ett resultat av förhandlingar mellan LO och SAF. Detta kan tillskrivas òsaltsjöbadsandanò ð òviljan till samarbete mellan arbetsgivare och arbetareò (s 65).

Åtminstone LO-ledningens vilja till samarbete med motparten är nog en viktig bakgrund och förklarar kanske att 40-talsförsöket att demokratisera arbetslivet, till skillnad från 20-talets, fick något litet resultat. Enligt LO var den industriella demokratins genomförande ò...en fråga om att via avtalsfriheten få till stånd ett samarbete mellan arbetsgivare och arbetareò (Johansson 1989: 257). Samarbetet skulle grundas på det gemensamma intresset av ökad produktion och rationalisering. Mot den bakgrunden är det nog riktigt att 1946 års företagsnämndsavtal innebar ò...att samarbetspolitikens villkor kodifierades, och att parterna manifesterade det ömsesidiga intresset av effektivisering, ökad produk-

tion och tillväxtò (Johansson 1989: 309).

I slutet av 1960-talet inföll ånyo en period av försök att demokratisera arbetslivet, vilken inleddes på arbetsplatsnivån med de självstyrande grupperna, fortsatte med företagsledningsnivån och medbestämmandelagen samt slutade på nationell ekonomisk nivå med löntagarfonderna på 1980-talet. I samtliga tre fall reproducerades mönstret av krav, villkor och kompromiss, möjligen med undantag för de självstyrande grupperna, vilka för övrigt är marginella demokratireformer både i teori och praktik.

De självstyrande grupperna har inte primärt sitt ursprung i direkta krav från anställda och fackföreningar, utan är ett led i de sociotekniska reformer som genomfördes under 60- och 70-talen i företag där problemen att rekrytera och behålla personal kunde återföras på produktionssystemens utformning. Tendensen att ställa effektivitet mot demokrati kommer emellertid till tydligt uttryck i den långa raden av försök med självstyrande grupper. Grupperna medför nämligen i normalfallet inte arbetsplatsdemokrati, utan kan i vissa fall snarare ses som alternativ till sådan. Däremot tycks i många fall försök med självstyrande grupper ha resulterat i ökad arbetstrivsel, vilken i sin tur har antagits minska personalomsättning och frånvaro. Vidare tycks i många fall självstyrande grupper leda till ett ökat engagemang i arbetet, vilket antas leda till att de anställda kläcker lönsamma idéer, lämnar förslag till förbättringar, blir mer sparsamma och kvalitetsmedvetna. Av den genomgång Svensson (1984) gjort av en rad försök med självstyrande grupper, framgår att bland de privata företagen var de vanligaste anledningarna till att dessa grupper infördes problem med lönsamheten, hög personalomsättning och försämrad kvalitet. Svensson konstaterar att den horisontella arbetsdelningen minskade till följd av självstyrande grupper och andra sociotekniska reformer, men knappast den vertikala. Med andra ord: den hårda uppdelningen av arbeten motverkades men maktförhållandena påverkades knappast.

Två tendenser, båda härrörande ur radikaliseringen av arbetarklassen och strejkvågen under slutet av 1960-talet och början av 70-talet, löper samman i medbestämmandelagen, vilken jag nu ska behandla, nämligen: kraven på demokratisering av arbetslivet respektive kampen mot de olovliga strejkerna. Detta speglas bl.a. i att medbestämmandelagen består av två grupper av regler: arbetsfredslagstiftningen (innehållet i lagarna om

medling i arbetstvister 1920, om kollektivavtal 1928 och om förenings- och förhandlingsrätt 1936) samt medbestämmandet. MBL kan sägas utgöra en kompromiss mellan statens och arbetskraftsköparnas intresse av arbetsfred och fackföreningsrörelsens intresse av inflytande. Genom att MBL dels ger de fackliga organisationerna möjlighet att åstadkomma medbestämmandeavtal och dels skärper antistrejklagstiftningen ð genom att vidga definitionen av olovlig strejk till att gälla även sådana strejker som är oauktoriserade av fackförbundsledning ð skapas förutsättningar för kamp mot den gemensamma fienden: de olovligt strejkande arbetarna. En sammansvetsande faktor var också att en rad olovliga strejker vid slutet av 60- och början av 70-talet hade udden riktad inte enbart mot arbetskraftsköparna, utan också mot det fackliga ledarskapet. (Flera har beskrivit MBL som en inskränkning av strejkrätten, t.ex. Adlercreutz 1979; FIB-juristerna 1976; Sandkull 1982.)

MBL gäller från och med 1977 genom ett beslut i den s k jämviktsriksdagen 1976. I de fall borgare respektive socialdemokrater och kommunister hade olika uppfattning fick lotten avgöra. På en rad punkter drog de borgerliga vinstlotter som innebar förändringar av MBL-förslaget, t.ex. blev resultatet av en lottdragning att aktiebolagslagen gäller före MBL. Det innebär att:

> òI privata aktiebolag är aktieinnehavarna, dvs. ägarna, huvudmän. Ägarnas befogenheter regleras i aktiebolagslagen, ABL, som är överordnad MBL. En del av befogenheterna utövas på bolagsstämma och andra delegeras till bolagsstyrelse och företagsledning... Ett formellt inflytande för de anställda på huvudmannafrågor strider mot ABL och är därför per definition omöjligt. Ett faktiskt inflytande utan rättslig grund är teoretiskt tänkbart och förutsätter då tillmötesgående ägare och företagsledare.ó (Blomqvist 1981: 4)[7]

MBL ger i sig själv inte medbestämmande, den ger genom sin § 32 ð som synes en utstuderat retorisk symbolik ð möjlighet till tecknande av medbestämmandeavtal. MBL i sig ger de fackliga organisationerna möjlighet att i någon mån påverka företagsledningsbeslut genom den s k primära förhandlingsskyldigheten. Företagsledningen är enligt lagen skyldig att begära förhandling innan beslut fattas. MBL ger således de fackliga organisationerna en möjlighet att få information respektive att lämna synpunkter innan företagsledningen fattar beslut. En statlig utredning som utvärderat MBL och medbestämmandeavtalen gjorde 1982 följande beskrivning av dessa förhållanden: òLagen bygger i

dessa delar på att arbetsgivarna har kvar sin rätt att besluta i frågor om företagets ledning samt om ledningen och fördelningen av arbetet och att det är genom kollektivavtal om medbestämmande som den befogenheten kan inskränkas.ò (*MBL i utveckling* 1982: 11)

En bedömning av MBLs effekt på medbestämmandet kan således inte vila på lagen som sådan, utan på de medbestämmandeavtal som träffats till följd av lagen.

Relativt snabbt efter lagens ikraftträdande träffades centrala medbestämmandeavtal på de statliga och kommunala områdena. Även på den kooperativa delen av arbetsmarknaden träffades medbestämmandeavtal kort tid efter att MBL trätt i kraft. Betydligt längre dröjde det på den privata sidan, där SAF/LO/PTK först i april 1982 tecknade det s k utvecklingsavtalet. Den nämnda statliga utredningen gör följande värdering av de centrala medbestämmandeavtalen, med undantag för det kooperativa:

> òSamtliga centrala medbestämmandeavtal bygger på de i lagen reglerade inflytandeformerna, dvs. i första hand rätten till förhandling och till information... Avsikten är bl.a. att områdena för förhandling och information skall kunna utvidgas och preciseras i lokala kollektivavtal. Därutöver kan avtalen knappast sägas vidga arbetstagarnas rätt till inflytande enligt lagen. Sålunda behåller arbetsgivaren i allt väsentligt sin beslutanderätt, när parterna inte kan komma överens lokalt eller centralt.ò (*MBL i utveckling* 1982: 44)

I MBL finns en viss uppluckring av fredsplikten för att underlätta tillkomsten av medbestämmandeavtal: k kvardröjande stridsrätt som innebär att stridsåtgärd kan vidtas under löpande avtalsperiod för att uppnå medbestämmandeavtal. Tillkomsten av och innehållet i medbestämmandeavtalet är således i allt väsentligt beroende av styrkeförhållandet mellan arbete och kapital. MBL stärker inte fackföreningarnas position på arbetskraftsköparnas bekostnad, utan ger viss möjlighet att vidta stridsåtgärd för att uppnå avtal.

Mönstret av krav, villkor och kompromiss framträder också inför MBLs genomförande. På villkorssidan är det emellertid inte rationalisering eller produktionsökning som står i centrum, utan fredsplikt. MBL kan därför sägas vara en kompromiss mellan de fackliga organisationernas intresse av information och medinflytande respektive arbetskraftsköparnas intresse av utsträckt fredsplikt för lönearbetarna. I utvecklingsavtalet ð medbe-

stämmandeavtalet mellan SAF, LO och PTK ð kopplas emellertid de från 20- och 40-talen välkända effektivitetsvillkoren till medbestämmandet.

Utvecklingsavtalet inleds med vissa gemensamma värderingar: utveckling och effektivisering av företagen, tryggad sysselsättning, trygghet och utveckling i arbetet etc. Det ska understrykas att dessa olika värderingar har *en inbördes rangordning*. Följaktligen betraktas òhög effektivitetò som avgörande för anställningstrygghet och sysselsättning.

Utvecklingsavtalet ska enligt parterna ses som en påbyggnad och utveckling av MBL och òett praktiskt och smidigt samarbeteò eftersträvas. Denna strävan ses som en utvecklingsinsats och avtalet koncentreras mot den bakgrunden till tre s k utvecklingsområden: arbetsorganisation, teknisk utveckling samt företagets ekonomi och resursfrågor. När det gäller arbetsorganisationen heter det att den ska utformas så att de anställdas erfarenheter och kunskaper kan tas tillvara, att omväxlande och utvecklande arbetsformer ska eftersträvas samt att medbestämmandet utformas så att inflytandet för de anställda ökas i arbetet. Avtalet slår vidare fast att en utveckling av arbetsorganisationen kan omfatta produktivitetsbefrämjande åtgärder, införande av lagarbete, grupporganisation, arbetsväxling eller arbetsutvidgning. Beträffande den tekniska utvecklingen påpekas att den fackliga organisationen ska medverka vid planering av viktigare tekniska förändringar och att òett gott arbetsinnehållò ska eftersträvas vid sådana förändringar. Om företagets ekonomi sägs att information och insyn är viktig för att kunna nyttiggöra de anställdas erfarenheter och kunskaper. (*Utvecklingsavtal SAF-LO-PTK* 1982)

Utvecklingsavtalet kan säkerligen tolkas på många olika sätt. På basis av avtalstexten tycks det emellertid stå klart att SAF fått LOs och PTKs stöd för sin definition av demokrati i arbetslivet, nämligen att demokrati i arbetslivet är detsamma som att den enskilde anställde har inflytande över sitt arbete och trivs. Vidare har SAF återigen fått bekräftelse på att de fackliga topporganisationerna delar dess instrumentella principuppfattning : demokrati i arbetslivet har inget värde i sig, utan får värde endast om den resulterar eller kan förmodas resultera i att kapitalrationaliteten befrämjas. Denna i grunden odemokratiska uppfattning har styrt utfallet av försöken att demokratisera arbetslivet i Sverige.

På det hela taget råder det ingen tvekan om att de fackliga organisationernas lagfästa rätt

till information och avtalade medbestämmande underordnats effektiviteten. Den möjlighet att påverka som MBL/MBA ger facket, är underordnad kapitalets rationalitet. Hydén (1980) har beskrivit det förhållandet på följande sätt: òMöjligheten att införa förhandlingar som beslutsform i företagens löpande beslutsprocess styrker ... att besluten i sin huvudsakliga inriktning redan är givna genom det kapitalistiska produktionssättets autonoma ekonomiska rörelselagar. Även om man förhandlar om betydelsefulla frågor för arbetarklassen är utrymmet för påverkan på besluten marginellt. Den fackföreningsfunktionär som inte inser detta förhållande gräver med hänsyn till den rådande samhällsstrukturen sitt ôegetô företags grav.ò (s 160).

För att nu till sist ta upp löntagarfonderna styrker deras utveckling tesen om att demokratin i arbetslivet gjorts villkorlig under kapitalrationaliteten. När löntagarfonderna infördes av riksdagen 1983 betecknade detta nämligen slutpunkten på dels en tillväxtprocess vad gällde löntagarfondssystemets målsättningar och dels en successiv urvattningsprocess av jämförelsevis radikala krav. Sammantaget innebar dessa processer en utveckling från löntagarfondsförslag med jämförelsevis stark till svag betoning av demokrati i arbetslivet.

De ursprungliga målsättningarna i Meidners ð sedermera LOs ð löntagarfondsförslag var tre: att komplettera den solidariska lönepolitiken, att bryta maktkoncentrationen i det privata näringslivet samt att genom aktieägande tillförsäkra de anställda inflytande i företagen (Meidner m.fl. 1975; *Kollektiv kapitalbildning genom löntagarfonder* 1976).

Målsättningar tog dels fasta på behovet av kapitalbildning i ekonomin ð och därigenom på den solidariska lönepolitikens legitimitetsproblematik. Dels tog de fasta på kraven att demokratisera arbetslivet.

Den solidariska lönepolitiken kan förstås mot bakgrund av den s k Rehn-Meidnermodellen, vilken utarbetades av de båda LO-ekonomerna på 1950-talet och som fram till 70-talet blev ett viktigt inslag i regeringars òstabiliseringspolitikò (se t.ex. Meidner 1984; Rehn 1988). Modellen gick ut på att hålla tillbaka efterfrågan på konsumtionsvaror genom statlig beskattning, i syfte att hålla nere prisstegringar och kompensatoriska lönekrav. Efterfrågedämpningen antogs resultera i viss arbetslöshet, varför en aktiv ar-

betsmarknadspolitik blev en förutsättning. Sammantaget skulle emellertid dessa åtgärder dämpa aktiviteten i ekonomin, varför ett kompenserande tillväxtelement också fördes in. Det blev den solidariska lönepolitiken. Den följde inte bärkraftsprincipen: lönenivåerna skulle således vara lika, oberoende av skillnader i företagens lönebetalningsförmåga. Detta resulterade i att mindre lönsamma företag slogs ut och därmed stimulerades òstrukturrationaliseringarò i ekonomin. Samtidigt resulterade utslagningen av lågvinstföretag i arbetslöshet varför även den solidariska lönepolitiken förutsatte en aktiv arbetsmarknadspolitik, vilken skulle stimulera arbetskraftsrörlighet från låg- till högvinstföretag.

Löntagarfonderna tog således fasta på förhållandet att den solidariska lönepolitiken skapar högre vinster i högvinstföretagen: k övervinster eller ett outnyttjat löneutrymme. Löntagarfonderna skulle omfördela övervinsterna och därmed rädda lönepolitikens legitimitet.

1978 lade det socialdemokratiska partiets kongress ett mål ð eller rättare: gjorde en starkare betoning av ett tidigare mål ð till de tidigare: fonderna skulle bidra till ökat kollektivt sparande för produktiva investeringar i industrin. 1981 tillfördes en femte målsättning: att hjälpa Sverige ur den ekonomiska krisen.

De utökade målsättningarna från 1975ï 81 har en klar tendens: de betonar kapitalbildningsaspekten på bekostnad av demokratiaspekten. Tendensen fullföljs vid mitten av 80-talet när löntagarfonderna framställs som ett sätt att dämpa löneökningstakten[8].

Den successivt starkare betoningen av kapitalbildningsaspekten är en del av fondernas urvattningsprocess som medel för att demokratisera arbetslivet. Några andra viktiga drag i den är övergången från obligatoriska nyemissioner av aktier ð som fanns i de ursprungliga förslagen ð till kontantöverföring och arbetsgivaravgift som huvudsaklig källa för fondernas kapital. Det faktum att fonderna slutade växa 1990 och att ingen av de fem fonderna får äga mer än 8 % av ett företags aktiekapital är ett led i samma process.

Löntagarfonderna har inte inneburit och kommer inte i sin nuvarande form att innebära en demokratisering av arbetslivet. Däremot har de inneburit en förbättring av kapitalför-

sörjningen och givit legitimitet åt löneåterhållsamhet. Även i detta fall har kapitalrationaliteten överordnats demokrati i arbetslivet.

Vad jag, för att sammanfatta, velat visa med den här översikten av försöken att demokratisera arbetslivet, är att *samtliga försök stöter på och stannar vid en gräns*. Gränsen framträder i flera olika skepnader. Demokratin stoppas t.ex. vid den gräns som det privata ägandet av kapital konstituerar, vilket MBL illustrerar och som så tydligt ð delvis genom slumpens försorg ð framgår av att aktiebolagslagen är överordnad MBL. Demokratin stoppas ð vilket de självstyrande grupperna och utvecklingsavtalet illustrerar ð vid den individuella arbetsupplevelsen. Demokratin stoppas ð vilket löntagarfonderna illustrerar ð vid 8 % av aktiekapitalet.

Såväl den ännu ej realiserade, som den förment existerande, demokratin i arbetslivet har kommit att kringgärdas av en mängd villkor ð demokratin skall medverka till ökning av produktionen, produktiviteten, effektiviteten, kvaliteten, vinsten; och medverka till minskning av lönen, personalomsättningen, frånvaron; samt befrämja arbetsfred, ansvarstagande, samtycke till rationalisering ð vilka jag sett som olika uttryck för kapitalrationalitet. Villkoren bygger, kan man säga, en mur kring vad som har kallats företagets ultimärmål[9] eller yttersta syften. Det kapitalistiska företagets yttersta syfte tycks därmed inte vara förenligt med demokrati i arbetslivet, endast en viss òdemokratiseringò kan accepteras av arbetskraftsköparna så länge den inte inkräktar på ultimärmålen ð därmed blir det ju inte längre fråga om demokrati, utan om legitimering av odemokratiska förhållanden. Man kan därför säga att försöken att göra demokratin villkorlig i förhållande till kapitalrationaliteten är ett retoriskt sätt att försvara de odemokratiska förhållanden som det kapitalistiska företaget vilar på.

Detta är inte märkligare än ð eller lika märkligt som ð att riksdagsvalen skulle organiseras så, att vi som väljare fick klart för oss att vi kan rösta på vilket parti som helst under förutsättning att vi inte röstar på det eller det partiet med den eller den uppfattningen.

När jag talar om en motsägelsefull relation mellan demokrati och kapitalrationalitet eller att demokratin blir villkorlig under kapitalrationaliteten, menar jag inget annat än *att vis-*

sa ultimärmål i företaget eller i ekonomin per definition är undantagna från den förmodat demokratiska processen. Självstyrande grupper ger t.ex. inte lönearbetarna rätt att sluta arbeta och trots det uppbära lön; de ska tvärtom få dem att arbeta hårdare helst under utvecklande av trivsel. Medbestämmandeavtalen ger inte den fackliga organisationen rätt att försöka stoppa profitmaximeringen; de bygger snarare på föreställningen att den ska befrämjas. Löntagarfonderna kan inte investera sitt kapital oberoende av vinstförväntningar i t.ex. företag som producerar miljövänliga produkter; förutsättningen för fondernas verksamhet är i stället att de ska gå med vinst. Om läsaren nu anser att dessa exempel är *absurda*, bevisar det att det inte endast är reformismen och den officiella rörelsen för arbetslivets demokratisering som är fångade i den kapitalrationella logikens fängelse.

Disciplinering och modernisering

Jag ska nu avsluta kapitlet med att dra några slutsatser om reformismen som rättfärdigande förändringsprocess.

En viktig aspekt av att socialdemokratin utvecklas från motstånds- till regeringsrörelse är att den disciplineras under kapitalrationaliteten. Den utvecklingen är självfallet komplex och mitt syfte har inte varit att beskriva alla tänkbara aspekter av den. Av framställningen har dock framgått att i kraftmätningen med kapitalets organisationer tvingades fackföreningsrörelsen, om inte acceptera så åtminstone sprida § 32 och därmed föreställningen om att arbetskraftsköparen äger rätt att utöva makt i produktionen. Som regeringsrörelse har socialdemokratin vidare disciplinerats av sin egen politik, eftersom den i så hög grad gjorts avhängig aktivitetsnivån i ekonomin.

När jag talar om socialdemokratins disciplinering under kapitalrationaliteten menar jag således en process som börjar under dess tid som motståndsrörelse och accentueras under perioderna som regeringsrörelse. Men man kan också föreställa sig motstånds- och regeringsrörelsen, inte enbart som en *periodisering* av socialdemokratins utveckling, utan också som en *permanent skiktning* av socialdemokatin. Varken motstånds- eller regeringsrörelsen är enhetlig, utan består av olika fraktioner. Man kan väl anta att kärntruppen i regeringsrörelsen hämtas från socialdemokratins elit. Samtidigt dröjer draget

av motståndsrörelse kvar inom vissa av socialdemokratins fraktioner även under perioder i regeringsställning. För att anknyta till Olofsson (1979) kan man då säga att motståndsrörelsen är närmare arbetarklassen och regeringsrörelsen närmare staten. Vidare torde klyftan mellan parti och klass samt mellan ledning och medlemsbas vidgas när socialdemokratin blir en regeringsrörelse. Om man kopplar samman dessa aspekter av motstånds- och regeringsrörelsen ð periodisering respektive permanent skiktning ð kan man föreställa sig att regeringsrörelsen kan inta en uppfostrande hållning till motståndsrörelsen och att den hållningen accentueras när partiet befinner sig i regeringsställning.

Flera har för övrigt gjort gällande att socialdemokratin har en uppfostrande hållning till arbetarklassen. Tingsten (1967b) menade t.ex. att socialdemokratin i sin ungdom såg sig kallad ò...att uppfostra den svenska arbetarklassen till det maktövertagande och den socialisering, som ansågs med nödvändighet följa av det liberala och kapitalistiska samhällets egen utvecklingò (s 353). Therborn (1988) menar att de svenska folkrörelserna ð bl.a. arbetarrörelsen ð hade det gemensamt att de strävade efter òatt väcka, organisera och omdana människor och ändra deras sätt att levaò. I denna strävan söker Therborn rötterna till den ò...socialreformatoriska och socialt uppfostrande politikenò (s 43). Millbourn (1990) har gjort den uppfostrande hållningen till föremål för ett detaljerat studium. Hon beskriver därvidlag två synsätt som står mot varandra inom socialdemokratin. Det ena synsättet går ut på att arbetarna är kapabla att tänka och handla själv. Det andra synsättet är ett uppfostringsideal där socialdemokratins elit ser sin uppgift som pedagogisk på flera olika plan och därför bl.a. försöker vinna òmassornaò och forma dem under en av ledningen fastställd politik.

Det vore emellertid ensidigt att föreställa sig disciplineringen under *kapitalrationaliteten* som generellt kommande uppifrån ð samt ibland ursprungligen från yttre krafter som staten eller arbetskraftsköparkollektivet ð och riktande sig nedåt mot socialdemokratins medlemsbas och arbetarklassen. Disciplineringen har i och för sig stundtals ett mönster som kan åskådliggöras med ramsan òkatten på råttan, råttan på repet...ò. Decemberkompromissen 1906 mellan SAF och LO och den därav följande spridningen av § 32 hade den karaktären, liksom den statliga anvisningen av en samhällsansvarstagande klasspraktik under t.ex. 1930-talet. Kapitalrationaliteten är emellertid också en handlingsdirigent för individer som handlar på marknader, varför disciplineringen under kapitalrationalite-

ten inte nödvändigtvis behöver upplevas som något som påtvingas individerna av yttre krafter. I det perspektivet kan den socialdemokratiska regeringsrörelsens politik uppfattas som en nödvändig anpassning till en existerande ekonomisk verklighet.

Som motståndsrörelse vill socialdemokratin befria samhället från kapitalrationaliteten, som regeringsrörelse försöker den tygla och dra nytta av den och blir dess fånge. Men det är inte endast socialdemokratin som förändras under sitt försök att reformera samhället. Samhället, arbetslivet och inte minst maktutövningen där förändras också. Den skapelse som vi kallar det svenska välfärdssamhället är ett kapitalistiskt samhälle som är avsevärt annorlunda än det klassiska konkurrenskapitalistiska samhället. Marx & Engels´ påstående (1986: 15) att proletärerna ingenting annat än sina bojor har att förlora, men en värld att vinna, synes främst äga giltighet för den senare typen av samhälle. Det moderna svenska välfärdssamhället är en framgångsrik produkt av bl.a. socialdemokratisk reformism såtillvida som att det här sker en viss omfördelning av ekonomiska resurser till de fattigas fördel, att medborgarna har politisk rösträtt och att det finns sociala välfärdsprogram som garanterar rätten att leva. I ett historiskt perspektiv förefaller således den svenska arbetarklassen idag ha mer än sina bojor att förlora: arbetarklassen har nu sin avsevärt förbättrade ställning i ett kapitalistiskt välfärdssamhälle att förlora. Men eftersom den de facto fortfarande är en arbetarklass har den förmodligen också fortfarande en värld att vinna.

Skillnaden mellan arbetarklassens ställning idag och den värld den har att vinna har med andra ord i några avseenden minskat. Denna minskade skillnad kan återföras på socialdemokratins strävan att göra arbetet till en med kapitalet jämbördig partner. Denna strävan har i några avseenden varit framgångsrik, då arbetarna ekonomiskt sett gynnats, politiskt sett fått mer inflytande och socialt sett blivit medborgare i samhället. Men dessa vinster har arbetarna gjort i sin egenskap av lönearbetare. Reformismens framgång har inte inneburit en socialism i termer av lönearbetets avskaffande, utan en kapitalism som till följd av statlig dirigering genererar en ð i och för sig orättvist finansierad och fördelad ð materiell välfärd, en ð i och för sig av de ekonomiska förhållandena i många fall kringskuren ð politisk demokrati samt ett ð i och för sig ojämlikt ð socialt medborgarskap. Reformismens förändring av samhället har knappast inneburit att arbetarklassen vunnit en värld, men möjligen ett samhälle att reproducera.

Denna samhällsförändring har heller inte inneburit att arbetarklassen förlorat sina ekonomiska bojor. Den ekonomiska underordningen av arbetarklassen består, vilket bl.a. illustreras av att lönearbetet ständigt försörjs med individer.

Det är den samtidiga förekomsten av en avsevärt förbättrad ställning i samhället och ett ekonomiskt lönearbetsberoendet, som ger förutsättningar för en integration av arbetarklassen i det kapitalistiska samhället. Redan 1920 skrev för övrigt sociologen och socialdemokratiske riksdagsmannen Steffen om behovet av òavproletariseringò av arbetarna. Denna till synes motsägelsefulla formulering härrörde ur Steffens uppfattning att avsaknaden av frihet, delaktighet och ansvar var viktigare för arbetaren än avsaknaden av kapitalägande. Socialisering framstod därför för Steffen som òsammanfattningen av metoderna för hans (arbetarens) frigörelse ur proletärtillståndets ekonomiska och sociala omyndighetò (citerat efter Tilton 1989: 370). En annan illustration av detta synsätt har jag funnit i en bok av verkställande direktören G. S. Walpole (1948), som skrev om nödvändigheten av samarbete på arbetsplatserna ur ett företagsledningsperspektiv.

Walpole menar att tiden efter andra världskriget skulle komma att innebära ett helt nytt skede i kapitalismens utveckling. Detta berodde väsentligen på att de arbetare som var anställda inom industrin och de organisationer de hade bildat var av ett helt annat slag än tidigare. Detta nya läge krävde ett nytt sätt att utöva makt, om kapitalet skulle kunna bibehålla eller i stort sett bibehålla sin position:

> òMed allt detta i minnet är det rena dårskapen att föreställa sig att arbetsgivarnas traditionella övermakt inom industrin kan bestå obestridd. Ofta hör man från enstaka håll att *status quo* i allt väsentligt kan bibehållas, förutsatt att vissa ôgodbitarô erbjudas arbetarpartiet, och förutsatt att de anställda ges möjlighet att på något sätt få utlopp för sina känslor. Denna uppfattning är emellertid ungefär lika välbetänkt som om man tror sig kunna mätta en hungrig tiger med några brödbitar.ò (s 19)

Medan Walpole låter denna tigerliknelse arbeta i läsarens medvetande, fortsätter han med att förutsäga att under den kommande epoken kommer arbete och kapital att bli fullt jämställda och att industrin kan òliknas vid en trebent stol, uppburen av tre fullt jämbördiga och likvärdiga faktorer: kapital, företagsledning och arbeteò. Det är nämligen just på tanken att arbetet är jämställt ð inte mindervärdigt ð som den nya härskartek-

niken måste baseras. Att härska som òen välvillig despotò som ger de anställda goda löner och villkor fungerar inte, eftersom goda löner och villkor förväntas vara förknippade med all anställning. Att härska med hjälp av òen politik av kallblodigt ackorderande (ôvi äro beredda att medgiva Eder *denna rättighet*, under förutsättning att Ni lämnar oss *denna*)ò faller, menar Walpole, på att majoriteten inte erkänner òbefogenheten för ôäganderättenô (i dess betydelse av finansiell kontroll) att vara envåldsherreò (s 29).

Vad som krävs, skriver Walpole, är i stället ett samförstånd mellan arbete och kapital fullt jämförbart med det som kriget lyckades skapa. Det krävs ò...ett förhållande mellan arbetsledning och anställda som tillfredsställer den mest djuprotade av alla mänskliga önskningar, nämligen erkännandet av den arbetande människans fulla människovärde. Detta förhållande måste vara så beskaffat att den anställde, i verklig mening, kan känna sig som *likställd delägare* i industrin, och icke som en för ett visst antal timmar betald *tjänare* till arbetsgivaren.ò (s 24)

Jag vill hävda att vad reformismen strävat efter, och delvis också lyckats med, är just det som Steffen och Walpole efterlyser, nämligen: *att myndigförklara lönearbetaren i hans/hennes egenskap av lönearbetare*.[10]

I en propagandaskrift från LO kan följande rader få illustrera vad jag menar:

> òDen som gör jämförelser mellan förr och nu, och enbart utgår från hur stor del av företagen och produktionsmedlen som ägs av privata kapitalägare, kan gott komma till slutsatsen, att ingenting förändrats.
>
> Men i verkligheten har mycket förändrats. Arbetarrörelsens samlade ansträngningar har inneburit att en kapitalägare inte kan bestämma lika ensidigt som förr. På punkt efter punkt har hans möjligheter att ensidigt styra och ställa blivit inskränkt, försetts med mer eller mindre stränga villkor, eller upphävts.ò (*LOs röda bok* 1973: 113)

Denna förändring avspeglar en reformistisk strategi som givits flera olika beteckningar: planhushållning (Lewin 1970); funktionssocialism (Adler-Karlsson 1970); konsumtionssocialism (Lindhagen 1974); statsinterventionism och välfärdsstat (Dahlkvist 1977); och välfärdskapitalism (Korpi 1978). Tingsten (1967a) beskriver för sin del strategin som en välfärdsideologi. Vidare säger han att den socialdemokratiska välfärdstanke som succes-

sivt ersätter socialismen som ideologi ò...blir en symbol för viljan att bevara en stat eller en politisk regim eller en social ordningò (s 348).

Såväl citatet från *LOs röda bok* som det från Tingsten, antyder en förändrad maktutövning: den reformistiska arbetarrörelsen har fråntagit kapitalägarna vissa befogenheter och antingen överfört dem till staten, sig själv eller partsgemensamma organ och avtal. Arbetarrörelsen har med andra ord blivit delaktig i maktutövningen i det kapitalistiska välfärdssamhället. Kapitalrationaliteten lever emellertid vidare och arbetskraftsköpare och lönearbetare återskapas ständigt som medlemmar av åtskilda sociala klasser. Denna förändring kan beskrivas som ett *maktutövningsskifte snarare än ett maktskifte* och Meidner (1984) har gjort en formulering som får illustrera skillnaden mellan dem:

> òPå samma sätt som fackföreningarna kämpade för en omfördelning av produktionsresultatet till låginkomsttagarnas förmån, utan att därvid ifrågasätta arbetsgivarnas självbestämmanderätt över företaget, kämpade den socialdemokratiska regeringen för en omfördelning av nationalinkomsten till de svaga gruppernas fördel utan att därvid röra vid de kapitalistiska produktionsförhållandena.ò (s 429)

Samtidigt som reformismen disciplinerats under kapitalrationaliteten har den således förmått förändra maktutövningen i lönearbetet. Förändringen kan beskrivas som en *modernisering* och i det begreppet innesluter jag tre aspekter: 1. rationalisering; 2. demokratisering; och 3. byråkratisering.

Med *rationalisering* menar jag att en godtycklig eller potentiellt godtycklig maktutövning ersätts med en rationell. Det betyder att makten måste utövas i förhållande till en rationalitet som delas av Ego och Alter. Den gemensamma rationaliteten medför att Ego kan argumentera för sitt handlande och få Alter att samtycka till dess nödvändighet just under hänvisning till den gemensamma rationaliteten. I lönearbetet är det kapitalrationaliteten som har kommit att inta denna plats.

Rationaliseringen av maktutövningen inom lönearbetet kommer tydligast till uttryck i den successiva fackliga och statliga regleringen av § 32, med lagarna om anställningsskydd och medbestämmande som höjdpunkter. LAS innebär ju att det godtyckliga avskedandet motarbetas och att endast avskedanden som vilar på saklig grund ð vilket be-

tyder att de är företagsekonomiskt motiverade ð accepteras. MBL är en lag som i realiteten ger anvisning om en moderniserad maktutövning: från en maktutövning som försöker hålla de anställda och deras organisationer ovetande, till en maktutövning som verkar genom distribution av kunskaper till och upplysning av de anställda och deras organisationer. MBL tvingar ju företagsledningar att informera de anställda om hur de avser utöva makt. Eftersom denna upplysning ofta blir en fråga om att visa att företagsledningshandlandet väl svarar mot konkurrensförhållandena på marknaderna, innebär MBL i realiteten ett krav på företagsledningen att synliggöra och betona det system av nödvändigheter som det är dess uppgift att hantera. MBL transformerar genom sitt krav på information och upplysning, kan man säga, kapitalmakten till en kunskapsmakt i det att den försöker få företagsledningar att bevisa sin professionalitet.

Med *demokratisering* menar jag myndigförklarandet av Alter till följd av reformer som givit medborgarna politisk rösträtt, rätt att leva och utvidgade rättigheter förknippade med medborgarskapet. Denna allmänna demokratisering har betydelse för maktutövningen i lönearbetet, men parallellt med den sker också en förändring av lönearbetet som innebär att rättigheter förknippade med anställningen utvidgas och arbetare och tjänstemän får ett större inflytande i arbetslivet.

Med *byråkratisering* avses att rationalisering och demokratisering i stor utsträckning genomförs genom mobilisering av byråkratiska apparater, antingen befintliga sådana såsom statliga organ och lagar eller ð i synnerhet på arbetsmarknaden ð nya sådana såsom samarbetsavtal och -organ mellan t.ex. SAF och LO.

På det hela taget har den socialdemokratiska reformismens förändring av lönearbetet och modernisering av maktutövningen, inneburit ett *försök att ge upprättelse åt lönearbetet*. Det är genom upprättelsen av lönearbetet som òarbete åt allaò kunnat rättfärdigas. På samma sätt har arbetskraftsköparnas bibehållna, men moderniserade rätt att leda och fördela arbetet och rekrytera personal samt demokratins villkorlighet under kapitalrationaliteten, kunnat rättfärdigas. Socialdemokratins disciplinering under kapitalrationaliteten likväl som arbetarklassens integration i det kapitalistiska samhället har dessutom kunnat rättfärdigas med hänvisning till att de är nödvändiga för att åstadkomma upprättelse av lönearbetet.

Det är genom detta *fundamentala rättfärdigande av lönearbetet* som reformismen kan sägas medverka till rättfärdigandet av såväl lönearbetets försörjningspraktik som av maktutövningen inom lönearbetets maktrelation. Reformismens ansträngning har formats till en rättfärdigande förändringsprocess som kommit att innebära att såväl arbetarrörelsen som kapitalägarna disciplinerats under kapitalrationaliteten. Socialdemokratin har som regeringsrörelse frångått målsättningen att avskaffa lönearbetet och i stället kommit att bedriva en politik som vilar på kapitalrationaliteten och därmed i realiteten på ett bibehållet lönearbete. Men samtidigt har socialdemokratin åstadkommit en rationalisering av maktutövningen, vilken inneburit att en godtycklig maktutövning successivt ersatts med en rationell.

8 Yt- och djupfostran i lönearbetets maktrelation

Kapitlets syfte är att analysera maktutövningen i lönearbetets maktrelation i ljuset av relationen mellan yt- och djupfostran. Som studieobjekt använder jag olika praktikinriktade teorier om organisering och ledning av andras arbete. Teorierna kommer jag att tolka med hjälp av begreppen yt- och djupfostran och relationen mellan dem.

Jag inleder kapitlet med att beskriva lönearbetets maktrelation som en ekonomisk relation och en anställningsrelation i vilken lönearbetarnas alienation och därav följande motivationsproblem har en speciell status. Detta får konsekvenser för det sätt varpå de lönearbetandes arbete organiseras och leds, närmare bestämt kommer företagsledningen både att eftersträva profit- och kontrollmaximering. Mot den bakgrunden tar jag upp två skilda sätt att maximera profit och kontroll vilka kan kallas marknads- respektive organisationslösningen.

Slutligen aktualiserar jag yt- och djupfostran med hjälp av några allmänna teorier om organisering och ledning av andras arbete och gör en tolkning av scientific management, human relations-skolan, sociotekniken och den s k nya managementfilosofin.

Lönearbetets maktrelation

Hur lönearbetets maktrelation i princip är beskaffad framgår redan vid en ytlig jämförelse med den pedagogiska maktrelationen. De skiljer sig åt i bl.a. två avseenden. Den första skillnaden har att göra med relationens varaktighet. I den pedagogiska maktrelationen är Ego och Alter bundna vid varandra under lång tid. I princip kan inte någondera parten avbryta relationen förrän efter en på förhand fastställd tid. Lönearbetets maktrelation saknar denna bundenhet och varaktighet. Den andra skillnaden är att den makt som utövas i de olika relationerna har olika syften. Syftena med den pedagogiska maktrelationen kan vara flera: socialisation, kvalificering, sortering, förvaring. Det primära syftet

med lönearbetets maktrelation är produktivt och ekonomiskt eftersom anledningen till att lönearbetarens arbetsförmåga efterfrågas, är att någon vill använda sig av den som ett bruksvärde.

Lönearbetet kan ur den aspekten beskrivas som en ekonomisk maktrelation. Maktutövningen får därmed sin speciella prägel av att den underordnas en ekonomisk rationalitet, vilket innebär att den blir ett led i en hushållning med knappa resurser i syfte att nå vissa fastställda mål. Arbetskraften betraktas som en knapp resurs därför att den utgör en kostnad för arbetskraftsköparen. Att försöka minimera denna kostnad är en aspekt av hushållningen, en annan att försöka få ut så mycket arbetskraft som möjligt ur de lönearbetare som kontrakterats.

Arbetskraftssäljarens relation till arbetskraftsköparen kan också beskrivas som en anställningsrelation, vilken inom arbetsrätten ibland framställs så att den per definition framstår som en maktrelation. Flodgren m.fl. (1981) beskriver t.ex. anställningsrelationen på följande sätt: òUtgångspunkten för det arbetsrättsliga regelsystemet är, ..., arbetsgivarens förvärv av arbetskraft. Arbetsgivaren köper en arbetsprestation, vars omfattning, innehåll och innebörd han själv förfogar över. Det betraktas som *en allmän rättsgrundsats* att arbetsgivaren äger att själv besluta om de villkor under vilka arbetet bedrivs och under vilken tid anställningen skall vara.ò (s 19). Det kan också nämnas att när Flodgren & Hydén (1985) berör skillnaden mellan anställnings- och uppdragsavtal, båda är att betrakta som personliga arbetsavtal, ställer de upp ett antal kriterier på ett anställningsförhållande. Bland dessa kan nämnas att òden arbetspresterande partenò i anställningsrelationen òstår under den andra partens omedelbara kontroll och arbetsledning och alltså inte utför arbetet fritt efter egen bedömningò (s 17).

Att lönearbetets maktrelation är en anställningsrelation betyder att den vilar på den separering av arbete och kapital som tidigare behandlats. Anställning innebär återförening av arbete och kapital i enlighet med ett syfte som arbetskraftsköparen formulerat. Föreningen mellan arbetskraftsköpare och lönearbetare regleras av ett anställningskontrakt, vilket kan beskrivas som i ett avseende slutet och i ett annat öppet. Det är slutet genom att det stadgar vilka ömsesidiga villkor som är förknippade med anställningen. Det är öppet vad gäller arbetskraftens bruksvärde. Arbetskraftsköparen köper således arbetskraft av en

specificerad kvantitet men av variabel kvalitet. I det avseendet är arbetskraften ett variabelt kapital för arbetskraftsköparen. Variabiliteten ger möjlighet för en produktivitetshöjande maktutövning i syfte att maximera arbetskraftens bruksvärde. Ett drag hos anställningsrelationen är således att företagsledningen försöker få den kontrakterade lönearbetaren att arbeta.

Anställningens återförening av arbete och kapital är inte fullödig, den innebär med andra ord inte att arbete och kapital sammansmälts till en enhet. Anställning innebär i stället att lönearbetaren kontrakteras för att utföra vissa av arbetskraftsköparen bestämda uppgifter. Som jag sagt tidigare är ett viktigt inslag i lönearbetets försörjningspraktik att det finns människor som saknar andra möjligheter att säkra sin existens än att sälja sin arbetsförmåga. Anställning innebär mot den bakgrunden att lönearbetaren blir Alter i lönearbetets maktrelation, inte delägare av kapitalet. Lönearbetaren kan alltså beskrivas som en alienerad part i maktrelationen.

Alienerat lönearbete är en arbetsform som förekommer i kapitalistiska företag. Den representerar dock ett sätt att organisera arbete som överskridit det kapitalistiska företaget och som blivit utbredd i statliga och kommunala förvaltningar samt i företagsformer där ägandet av kapital församhälleligats, t.ex. konsumentkooperativa företag. Kännetecknande för lönearbetet i alla dessa sammanhang är att lönearbetaren är alienerad från produktions- och verksamhetsmedel, vilket betyder att det existerar en delning mellan å ena sidan dem som äger och förvaltar kapitalet och leder och kontrollerar arbetet samt å andra sidan dem som äger arbetskraften och kontrakterats för att utföra arbete. I fortsättningen kommer jag dock att inskränka framställningen till förhållanden i det kapitalistiska företaget.

Orsaken till att lönearbetets maktrelation försörjs med individer i Alter-position är alienationen, vilken framträder som ett lönearbetsberoende. Det är pga. att det existerar människor som inte kan försörja sig på annat sätt än genom försäljning av den egna arbetskraften, som det uppstår lönearbete. Men samtidigt skapar alienationen ett motivationsproblem[1]. Motivationsproblemet tar sig uttryck som frånvaro, personalomsättning, samarbetsovilja, bristande engagemang, ovilja att bidra med òen full dags arbeteò, sabotage, maskning. Dessa uttryck ser jag som former av motstånd mot det alienerade arbe-

tet. Till dessa former kan fogas det organiserade kollektiva motståndet, t.ex. facklig organisering, strejker, maskningsaktioner.

Alienationen utgör således på en och samma gång en förutsättning för lönearbetets maktrelation och en formbestämning av motståndet och maktutövningen inom den. Mot bakgrund av att alienationen både är en förutsättning och en restriktion, framstår den makt som företagsledningen utövar som en ständigt provisorisk organisering av motsättningsfulla produktionsprocesser.

Mot bakgrund av denna beskrivning av lönearbetets maktrelation kan nu sägas att den både har en ekonomisk och en politisk karaktär. Syftet med maktutövningen är ekonomiskt, att maximera profit men också politiskt, nämligen att maximera kontroll inte minst eftersom de lönearbetande till följd av alienationen är motsträviga. Kontrollaspekten av lönearbetets maktrelation accentuerar dessutom maktrelationens motsättningsfulla karaktär. I det följande ska jag något utveckla relationen mellan profit och kontroll för att därefter diskutera två olika sätt att reglera denna relation, vilka kan kallas marknads- respektive organisationslösningen.

Det kapitalistiska företaget kan definieras som en sammanslutning som syftar till att maximera profit på en marknad, således i konkurrens med andra profitmaximerande sammanslutningar. Detta betyder inte att företagsledningen nödvändigtvis lyckas med att maximera profit, men att den försöker göra det. Man kan mot den bakgrunden säga att profitmaximering i praktiken betyder att företagsledningen strävar efter att få företaget att överleva på marknaden på de ständigt förändrade villkor som konkurrensen ger upphov till.

Men ett lika viktigt kännetecken på den kapitalistiska företagsledningen är att den, på samma gång som den är profitmaximerande, är kontrollmaximerande. Detta betyder inte, i linje med vad som sagts tidigare, att den de facto förmår maximera kontroll utan snarare att den strävar efter att kontrollera de faktorer som har betydelse för dess ekonomiska resultat såsom t.ex. de kontrakterade lönearbetarna och deras arbetsförmåga, marknaden där företaget utbjuder sina varor eller tjänster, marknaderna där företaget köper råvaror, produktionsmedel, kapital och arbetskraft samt andra relevanta omgivningsfaktorer.

Sammantaget betyder detta att företagsledningen strävar efter att överleva ð behålla kontrollen ð i dels en företagsintern miljö som bl.a. präglas av kamp mellan personal och ledning samt dels en omgivning som präglas av konkurrens mellan företag. Konflikterna inom organisationen tar sig i princip uttryck i en kamp där òvar och en försöker påtvinga den andre sin lagò, medan de på marknaden i princip tar sig uttryck i en konkurrens där òvar och en får sin lag av den andreò (definitionerna av kamp och konkurrens är hämtade från Sartre 1976).

Sammantaget vill jag alltså påstå att två viktiga drivkrafter för det kapitalistiska företaget är profitmaximering och kontrollmaximering. Profit och kontroll är relaterade till varandra: den ena kan vara en förutsättning för den andra men den ena kan också vara ett hinder för den andra. Det som är profiteffektivt är inte alltid kontrolleffektivt och vice versa. När det gäller förhållandena inom företaget så är det framför allt de arbetandes motstånd ð individuellt och kollektivt, medvetet och omedvetet, spontant och organiserat ð som bestämmer relationen mellan kontroll och profit.

I det följande ska jag försöka visa att en aspekt av företagsledandets utveckling är att skillnaden mellan den inre kampen och den yttre konkurrensen tenderar att minska genom att marknaden och konkurrensen blir ett inslag i det inre företagsledandet. Man kan säga att relationen mellan marknad och organisation förändras till marknadens fördel. Från dagens utsiktspunkt synes det hela börja och sluta med en marknadslösning och därvidlag kan man beskriva relationen mellan marknad och organisation som en U-kurva (kanske får den med tiden formen av ett liggande S):

Figur 1: *Marknads- och organisationslösning*

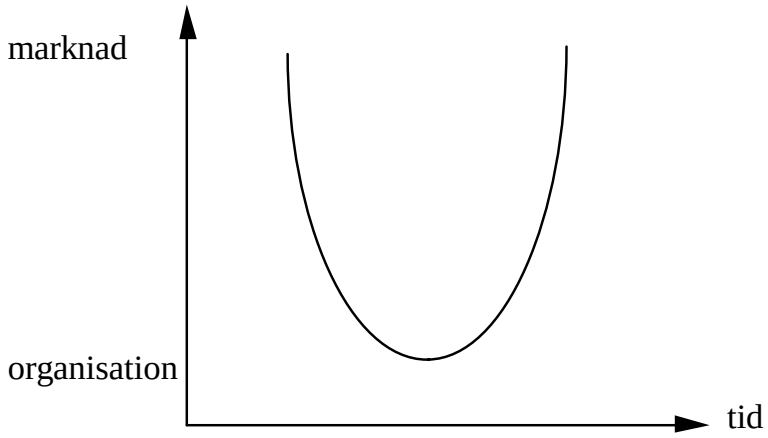

I återstoden av detta avsnitt ska jag återge några illustrationer av övergången från marknads- till organisationslösning, för att i nästa avsnitt koncentrera mig på den organisationslösning som scientific management utgör och sedan beskriva några alternativa teorier om organisering och ledning av andras arbete som får illustrera den successiva övergången från organisations- till marknadslösning.

Det hela börjar med marknadslösningen, den representerar i ett visst historiskt skede i det kapitalistiska företagsledandets historia en innovation i förhållande till förkapitalistisk traditionalism, ömsesidig bundenhet mm. Närmare bestämt kan man säga att förlagssystemet ð med sin förläggare som är distanserad från själva produktionen och som integrerar råvaruinnehav, produktion och efterfrågan på marknaden ð representerar en tidig marknadslösning i företagsledandets utveckling. Poängen är att förlagskapitalisten inte kontrollerar produktionen. Marglin (1978) har påpekat att kapitalisten inte hade någon särskild roll i förlagssystemets produktionsprocess, han var endast ett i stort sett överflödigt led mellan de direkta producenterna och marknaden, han sörjde för integrationen dem emellan. Denna roll var inte absolut nödvändig och Marglin menar att det förelåg en risk för att producenterna skulle upptäcka att så var fallet. Marglins slutsats av att så i realiteten inte skedde blir då:

> ò...utvecklingen av ett industriellt system beroende av kapitalistens integration, bevisar inte att den kapitalistiska arbetsdelningen var teknologiskt överlägsen den direkta producentens egna integration. Förlagskapitalistens märkliga bidrag till produktionen

> gav vinst inte på grund av någon verklig brist på integrationsförmåga, denna brist skapades på konstgjord väg för att bevara kapitalistens roll.ò (s 21)

Den kapitalist vi finner i förlagssystemet är den som Marx (1974) menade formellt hade underordnat arbetsprocessen under värdeförökningsprocessen. Kapitalistens monopolisering av integrationsuppgifter har nämligen inget att göra med den reella underordningen av arbetsprocessen under värdeförökningsprocessen, utan Marglin menar att först den minutiösa arbetsdelningen ð som börjar utvecklas i manufakturen ð och fabrikssystemet ger kapitalisten möjlighet att mer i detalj kontrollera arbetsprocessen. Ganska fritt tolkat kan man påstå att den marknadslösning i fråga om företagsledning som förlagssystemet var ett exempel på, ersattes av kapitalistens organisering av arbetet ð arbetsdelningen och fabrikssystemet ð vilka får sitt kanske mest extrema uttryck i scientific management.

Övergången från marknadslösning till organisationslösning tycks börja när förlagskapitalisten finner att marknadslösningen inte tillfredsställer behovet av kontroll av arbetsintensitet och varukvalitet. Uttryckt på ett annat sätt kan man säga att marknadslösningen i detta skede inte innebär en lösning på det ospecificerade anställningskontraktets problem. Organisationslösningen tycks växa fram som ett försök att bearbeta detta problem.

Alchian & Demsetz (1972) uppmärksammar de problem marknadslösningen innebar för arbetskraftsköparen och beskriver det kapitalistiska företagets uppkomst som ett speciellt sätt att organisera relationen mellan marknad och organisation. De försöker visa att företag uppkommer därför att produktionsfaktorernas ömsesidiga specialisering kräver organiserat samarbete. Lagarbete blir därmed en vanlig form av arbete. Problemet med lagarbete, som Alchian & Demsetz ser det, är emellertid att värdet av de respektive produktionsfaktorernas insatser inte kan mätas pga. icke-separerbarhet, det går med andra ord inte att se vem som bidrar med vad. Detta medför att de s k lagmedlemmarna får större möjlighet att smita undan sina kontraktsenliga skyldigheter. För att komma tillrätta med dessa problem växer en organisationsform fram som kännetecknas av att en part får rollen att övervaka övriga parter. Denne har kontroll över samtliga kontrakt i företaget och har särskilda incitament i form av tillgång till företagets nettoförtjänst, som gör att han strävar efter att mäta värdet av övriga s k lagmedlemmars insatser och hindra

dem från att smita från sina skyldigheter. Alchian & Demsetz sätter likhetstecken mellan företaget och vilka andra kontraktsrelationer som helst. Företagsledningen har inte mer makt att styra än ð eller lika mycket makt som ð òen liten konsumentò på marknaden. Det finns dock, menar de, en viktig skillnad mellan marknaden och företaget, nämligen att i företaget har någon part en centraliserad ställning i förhållande till övriga parter. Kontraktsarrangemanget mellan ledningen och arbetslaget har dessutom en överordnad ställning i förhållande till alla andra kontraktsarrangemang inom företaget. Alchian & Demsetz beskriver för övrigt företaget som en kontraktsstruktur eller ò...ett specialiserat surrogat för en marknad i syfte att gemensamt använda resurserò (s 794, not 18). Relationen mellan ägaren och respektive lagmedlem beskrivs som en bytesrelation.[2]

Ett annat exempel på hur en marknadslösning ersätts med en organisationslösning finner jag i Stones (1977) framställning av arbetsprocessens förändring i den amerikanska stålindustrin 1890ï 1920. Före 1890-talet organiserades arbetet i stålindustrin så att arbetarna skrev kontrakt med stålbolagen om att producera stål. Arbetskraftsköparna hade relativt liten kontroll över arbetsprocessen och arbetstakten bestämdes av arbetarna själva. Lönen varierade med marknadspriset på järn och stål enligt en glidande skala. Lönesystemet ò...utgick från principen att arbetarna skulle vara med och dela på produktionens risker och frukter: vinna när priserna var höga och offra sig när de var lågaò (s 5).

Under 1880-talet inträffade viktiga förändringar på stålmarknaden: marknaden expanderade till följd av bl.a. järnvägsbyggena, varför konkurrensen hårdnade. Företagen försökte i det läget öka sin produktion och minska sina kostnader genom att t.ex. öka arbetarnas produktivitet. Eftersom arbetskraftsköparna inte hade kontroll över arbetsprocessen kunde de dock inte förändra arbetarnas villkor. I det uppkomna läget hade arbetskraftsköparna behövt kunna kontrollera arbetsprocessen för att omedelbart kunna anpassa produktionen till det förändrade marknadsläget.

Yrkesarbetarna var organiserade i ett starkt fackförbund som ställvis hade så stark kontroll att förhållandena där kunde beskrivas i termer av arbetarkontroll (s 7). När marknadsläget förändrades beslöt sig stålbolagen för att knäcka fackförbundet, skriver Stone, och slaget mellan arbete och kapital utkämpades vid Homesteadverken, fackförbundets starkaste fäste. 1892 provocerade ledningen för Homesteadverken fram en konflikt, ar-

betarna lockoutades och svarade med strejk, strejkbrytare hyrdes in, polis och milis engagerades och till slut hade företagsledningen lyckats besegra arbetarna. Slaget om Homestead blev, enligt Stone, en vändpunkt som medförde att även andra företag gick till offensiv mot facket. 1910 var stålindustrin helt fri från fackföreningar.

När arbetskraftsköparna tagit kontrollen över produktionen påbörjades en snabb förändringsprocess ð innovationer, rationaliseringar och mekanisering ð som inte hade varit möjlig tidigare. Enligt Stone började också arbetskraftsköparna skapa ett system för att vidmakthålla sin överlägsenhet. Systemet ð eller kanske organisationen ð hade tre separata uppgifter: 1. att anpassa arbetena till den nya tekniken; 2. att motivera arbetarna för arbetet; och 3. att upprätta en stabil kontroll över produktionsprocessen.

Övergången från marknads- till organisationslösning i fråga om ledningen av arbetet kan ses som en spegling av övergången från formell till reell underordning av arbetsprocessen under värdeförökningsprocessen. Organisationslösningen når en höjdpunkt med scientific management, men kan därmed också sägas att arbetsprocessens reella underordning under värdeförökningsprocessen når en höjdpunkt? Knappast, eftersom scientific management tenderar att maximera kontroll men inte profit. Scientific management underordnar de arbetande i den meningen att den disciplinerar deras rörelser i arbetsplatsens tid och rum men på ett så minutiöst sätt att arbetets utförande påverkas negativt och på ett så kasernmässigt sätt att det genererar motstånd. Man kan alltså i princip säga att det är en kostnad i form av utebliven produktivitetsökning förknippad med upprätthållandet av en sådan minutiös form av kontroll. *Scientific management tenderar alltså leda till att arbetsprocessen blir underordnad företagsledningen snarare än värdeförökningsprocessen*. Den rad av alternativa teorier som utvecklats i scientific managements efterföljd kan ses som avvikande i just detta avseende: i stället för att förespråka ett underordnande av de arbetande under företagsledningen, tenderar konsekvensen av dem bli att de arbetande underordnas värdeförökningsprocessen. I det följande ska jag utveckla denna skillnad mellan scientific management och dess alternativ och analysera den som en skillnad mellan yt- och djupfostran. En väsentlig konsekvens av scientific management är nämligen att den tenderar att framkalla en ytfostran av Alter. De alternativa teorierna ser jag som en successiv framväxt av en maktutövning som syftar till att framkalla djupfostran. Först ska jag dock nämna några teorier om organisering och ledning av andras

arbete, vilka på ett allmänt plan speglar skillnaden mellan yt- och djupfostran.

Yt- och djupfostran

En rad olika författare har skilt mellan olika sätt att organisera och leda andras arbete. Burns & Stalker (1961) och Woodward (1965) skiljer mellan mekaniskt och organiskt managementsystem. Det mekaniska systemet innebär en sträng uppdelning i funktionella specialiseringar, exakt definition av plikter, ansvar och makt, orderhierarki: informationer uppåt, beslut nedåt. Det organiska systemet är mera flexibelt. Arbetsuppgifterna saknar formella definitioner och arbetet leds genom rådslag snarare än genom en orderhierarki.

McGregor (1966) skiljer mellan teori X och Y. Teori X gör gällande att människans motvilja mot arbete och ansvar, hennes begränsade ambitioner och trygghetsbehov gör att hon måste tvingas, kontrolleras, dirigeras och straffas för att arbeta. Teori Y antar i stället att människan har ett naturligt behov av arbete och att hon arbetar för att uppnå angelägna mål och i det sammanhanget är hon både beredd att ta ansvar och använda sin fantasi.

Friedman (1979) skiljer mellan direktkontroll och självstyre under ansvar. Direktkontroll innebär: ò...att man för arbetarnas stora flertal gör klyftan så stor som möjligt mellan arbetsuppgifternas planering och utförande, centraliserar planeringsaktiviteterna till några få personer som är nära knutna till ledningen samt vidmakthåller dennas auktoritet genom noggrann övervakning och ekonomiska stimulanser...ò. Självstyre under ansvar innebär att ò... man ger enskilda eller grupper av arbetare stort avgörande när det gäller att sköta sina arbetsuppgifter. Företagsledningens auktoritet vidmakthålles genom att få arbetarna att identifiera sig med företagets mål i den allmänna konkurrensen. Därmed handlar de ôansvarsfulltô med ett minimum av övervakning.ò (s 8)

Burawoy (1985) skiljer mellan despotisk och hegemonisk fabriksregim. En despotisk fabriksregim innebär att företagsledningens tvång mot arbetarna är överordnat strävan att vinna deras samtycke samtidigt som marknaden är viktigare än staten för produktionens organisering. Den hegemoniska fabriksregimen innebär å andra sidan att företagsledning-

en försöker vinna arbetarnas samtycke samt att staten är viktigare än marknaden för produktionens organisering.

Dessa olika sätt att organisera och leda andras arbete ser jag, i likhet med Thompson (1983), som ändpunkter på en skala av praktiker, vilka i konkret företagsverksamhet blandas allt efter omständigheterna[3]. Renodlade kan de emellertid relateras till yt- och djupfostran.

Med ytfostran i lönearbetets maktrelation menar jag ett eller flera sätt att utöva makt som framkallar en ytlig disciplinering av Alter. I den mån dessa sätt att utöva makt är framgångsrika beror det på att Alter spelar rollen som objekt. Men eftersom just detta rollspel av Alter kräver en medveten styrning av den egna personen i förhållande till specifika yttre krav, blir sannolikt Alter medveten om underordningen som roll. Mellan denna roll och Alters verkliga jag kan det föreligga en avsevärd skillnad.[4] Just denna delning av jaget i underordnat och verkligt jag motverkar att Alters medvetande koloniseras av Ego. Beträffande de ovan uppräknade teorierna är sannolikheten större för att det mekaniska managementsystemet, maktutövning i enlighet med teori X, direktkontroll och den despotiska fabriksregimen än alternativen ska framkalla ytfostran.

Med djupfostran i lönearbetets maktrelation menar jag ett eller flera sätt att framkalla en mer djupgående disciplinering i betydelsen att Alters medvetande formas och koloniseras. Djupfostran ställer inte det omöjliga kravet att Alter ska vara ett objekt. Djupfostran innebär i denna mening en anpassning till Alter som människa[5] vilket det organiska managementsystemet, teori Y, självstyre under ansvar och den hegemoniska fabriksregimen illustrerar. Dessa sätt att utöva makt i lönearbetets maktrelation framkallar med större sannolikhet än alternativen en disciplinering av medvetandet, en djupfostran.

En konkret illustration av skillnaden mellan yt- och djupfostran utgör von Otters teser om ledarskap. De formuleras mot bakgrund av LKABs ledarskapsteser och ska uppfattas som ett alternativ till dem. Bland LKABs teser kan nämnas: En chef skall utöva sitt ledarskap så att icke-chef endast behöver följa givna order; En chef måste intaga förarplatsen, utöva sina befogenheter, tillämpa fast ledarskap och ha kontroll över underställda; Den enskildes värde för företaget bestäms av hans bidrag till hela organisationens fram-

gång (efter von Otter 1982: 2). I motsats till LKABs utgår von Otters ledarskapsteser från uppfattningen att människan är mångsidig och omöjlig att programmera i detalj. Människan är kort sagt ingen maskin och ledarskapet måste utövas mot den bakgrunden. De alternativa teserna påstås vara mer demokratiska och mer effektiva än LKABs. Här följer några av teserna:

> ò*Människan är mångsidigt kunnig*. Människan har en rad färdigheter, psykiskt och fysiskt som representerar hennes förmåga att producera. Den är inte en mängd som en gång för alla är given, utan den utvecklas i en miljö som är stimulerande och utmanande. I dagens arbetsliv utnyttjas många alltför hårt och ensidigt ð mångas mångsidighet kommer inte till sin rätt.ò (s 4)
>
> ò*Arbetslivet måste kunna hävda sig mot andra aktivitetsområden.* Forskningen har visat att arbetets betydelse försvagats för många människor. ... Människorna lär inte helt fly från arbetet ð men det är risk att deras tankar och intresse gör det.ò (s 4)
>
> ò*Verksamheten är grunden för arbetsmotivationen och effektiviteten*. Var och en har rätt att få göra något viktigt. ... Det är långsiktigt förödande att predika arbetarnas ansvarslöshet på det sätt som auktoritär organisationsfilosofi och laissez-faire liberalism gör.ò (s 5)
>
> ò*Planera aktivitet i stället för konkreta mål*. Planering brukar betyda fastställande av mål och medel för en viss verksamhet. Det innebär att själva planen är begränsad till planerarnas fantasi och förmåga. Det är slöseri. Formulera krav på aktivitet istället (...). Då sätts en process igång som utnyttjar vidare erfarenheter, flera idéer och är hänsynsfull mot lokala förhållanden.ò (s 6-7)
>
> ò*Detaljstyrning och ackordstänkande är hybris*. Nedbrytning av jobbet i mekaniskt upprepade uppgifter och ackordstänkande, i meningen att varje önskvärd uppgift skall ha sin belöning vittnar om ett farligt övermod från de styrandes sida. Utgå i stället från att de flesta kan en massa om just det aktuella jobbet som inte andra kan ð den kunskapen måste utnyttjas. Stimulera arbetskamraterna att lära av varandra. Det gör man inte med färdigskrivna metodplaner och ackord.ò (s 7-8)
>
> ò*Mängden ansvarighet i organisationen är inte konstant*. Ansvar är inte en konstant mängd som kan hissas upp och ned i organisationen. Det är något som kan fås att växa eller tyna bort. Att delegera ansvar och betona kollektivt ansvar är bästa sättet att öka mängden ansvarighet, tvärtom mot hur man brukar reagera när ansvarigheten brustit.ò (s 9)

Mot denna bakgrund ska jag nu ta upp några olika praktikinriktade teorier om hur arbete bör ledas och organiseras. Scientific management ser jag därvidlag som ytfostrans idealtyp, medan human relations-skolan och sociotekniken ses som teorier som försöker föreskriva en praktik som inte drabbas av ytfostrans nackdelar. Slutligen behandlar jag den s

k nya managementfilosofin som ett exempel på djupfostran.

Ytfostrans idealtyp: scientific management

Braverman (1977) menar att scientific management bygger på tre principer: 1. òarbetsprocessens separering från arbetarens yrkesskicklighetò; 2. òskilsmässan mellan begrepp och verkställighetò; 3. företagsledningens användning av (det genom 1 och 2 ovan förvärvade) kunskapsmonopolet för styrning och kontroll av arbetsprocessen. Sammantaget leder dessa principer, om de omsätts i praktiken, till att arbetet degraderas, vilket innebär: 1. dekvalificering: kraven på yrkeskunskaper minskar när arbetet förvandlas till detaljarbete; 2. avhumanisering: tankearbetet skiljs från det manuella arbetet och den enhet av begrepp och verkställighet som kännetecknar mänskligt arbete går förlorad; 3. kontrollförlust: arbetarna går miste om möjligheten att kontrollera arbetsprocessen.

Bravermans ganska rätlinjiga och ensidiga beskrivning av lönearbetets utveckling under kapitalismen har bekräftats respektive kritiserats. Hans beskrivning av scientific management tycks emellertid vara allmänt omfattad. Scientific management:

> ò...representerar företagsledningarnas uppfattning om arbetsstyrkan som en motspänstig och svårhanterlig faktor i en antagonistisk social miljö, och den gör sig ingen möda med att undersöka orsakerna till detta förhållande utan tar det som ett obevekligt givet, ônaturligtô villkor. Den skärskådar inte ôarbeteô som allmänt begrepp utan sysslar med frågan om arbetets anpassning efter kapitalets behov.ò (s 82)

Scientific management är ingen vetenskap om arbete utan en ò...handledning i konsten att leda andras arbeteò, skriver Braverman också. Mouzelis (1975) ger en i stort sett överensstämmande bild av scientific management som managementfilosofi. Den är en maskinmodell som inte intresserar sig för samhällets maktstruktur, utan för effektivitet som praktiskt problem. Scientific management är ett slags recept för att få människor i organiserade grupper att få någonting gjort. Mouzelis betonar inte kunskapens roll lika starkt som Braverman, vilken ser kunskapen som ett instrument för maktutövning. Han menar bl.a. att det allvarligaste med scientific management är att man med dess hjälp:

> ò...samlar hela den tidigare bland arbetarna spridda yrkeskunskapen till arbetsgivarna, varifrån den sedan som allmosor återskänks till arbetaren i form av detaljföreskrifter... När den utvecklingen förts till sitt slut kommer arbetaren inte längre att vara en av sin

> vilja och sina kunskaper styrd yrkesman utan ett själlöst verktyg för ledningen.ò (s 122-23)

En liknande beskrivning finns hos Fridell (1980), där han låter David Bohm säga att industriarbetet (i sin scientific management-utformning) leder till att:

> òMan blir utsuddad som individ bland föreskrifter och maskiner. Den självständighet som kännetecknar en riktigt mänsklig varelse glider för oss bort med rationaliseringens löpande band. Disciplin och ovetenhet är den ôvanliga arbetarensô bomärke. Tillsammans kan vi uträtta något stort, men inte på egen hand. Endast om vi blir fösta framåt av en ledning kan vi uträtta någonting.ò (s 27)

I linje med framställningen i kapitel 1 kan naturligtvis detta sätt att se på scientific managements konsekvenser kritiseras: en människa kan inte vara òett själlöst verktygò ð en robot ð men hon kan *spela rollen* av själlöst verktyg. Verkligt disciplinerad är hon när hon inte behöver spela en roll, utan upplever disciplineringen som ett med sig själv, vilket förutsätter att hon inte spelar en roll.

Det har påpekats att man måste skilja mellan scientific management som teori och praxis (Friedman 1979; Thompson 1983; Burawoy 1985). Scientific management är, som Friedman (1979) påpekat, motsägelsefull och det beror på det:

> ò...omöjliga i dess slutliga vision. Slutmålet för den direkta kontrollens strategi är att befolkningens flertal arbetar som maskiner manipulerade av centraliserade planeringsavdelningar. Problemet är att människorna inte är några maskiner. De säljer kanske sin arbetskraft, men de kan inte avsöndra sin själ eller vilja. Enligt strategin måste kapitalet ständigt kuva arbetarnas självständiga vilja genom att vädja till deras ekonomiska egenintresse. Här har vi visionens andra stötesten. Arbetarnas vilja styrs inte enbart av ekonomiskt egenintresse. Pengarna har en minskande marginalnytta...ò (s 10)

Detta betyder inte att det saknas konkreta exempel på arbetsplatser som utformats i enlighet med scientific management. Garson (1982) har t.ex. beskrivit sådana arbetsplatser i en serie reportage. Men hon konstaterar också att visionen endast kan realiseras temporärt:

> òNär priset för skolk, misstag, sabotage, olycksfall i arbetet och nervsammanbrott överstiger vinsten av rationaliseringen börjar stora företag göra upp små planer för att göra jobben mer tillfredsställande.
>
> Syftet är inte att göra jobben trevliga, utan bara att återföra dem till det stadium där de över huvud taget är möjliga att utföra.ò (s 174)

I det sammanhanget kan också nämnas att Cooley (1990) behandlar samspelet mellan människa och maskin från utgångspunkten att maskinen bör vara människans redskap, inte tvärtom. Han kritiserar dessutom mekanistiska uppfattningar om och beskrivningar av människan eller, som det ju ibland heter, òdet mänskliga materialetò. Förhållandet att människan inte kan vara en maskin, en robot eller òett själlöst verktygò tycks inte vara ett hinder för att hon betraktas och behandlas *som om* hon skulle kunna vara det.

En slutsats av det hittills sagda är att scientific management skiljer arbetets utförande från den arbetande människans medvetande. Den disciplinerar kroppen men lämnar praktiskt taget medvetandet därhän. Detta leder till åtminstone tre saker. För det första resulterar scientific management i, vad som kan kallas, ett icke avsett motstånd i form av vantrivsel, leda och psykiska påfrestningar. Det gör den därför att arbetet lämnar medvetandet oberört: en förutsättning för att överhuvudtaget kunna utföra många av de arbeten som utformats i enlighet med scientific management, är ju att sluta tänka på och i arbetet. För det andra står många människor ut med sådana arbeten endast därför att de sysselsätter sina hjärnor med saker som överhuvudtaget inte berör arbetet. Burawoy (1985) talar t.ex. om de spel som människor finner på för att stå ut i arbetet. Spelen är anpassningssätt, källor till lättnad i ledan. Garson (1982) beskriver lekar som människor med tempojobb sysselsätter sig med för att stå ut. För det tredje innebär bortkopplingen av medvetandet från arbetet att den kunskap, kreativitet, fantasi och uppfinningsrikedom som varje människa förfogar över ägnas annat än arbetet. Arbetskraftsköparen går således miste om dessa mänskliga kapaciteter när han eller hon organiserar en arbetsprocess i enlighet med scientific management. Här vill jag påminna om vad F W Taylor en gång sade, nämligen att: òI mitt system får arbetaren veta exakt vad han ska göra och hur han ska göra det, och varje förbättring som han själv inför i de instruktioner han har fått är ett dödligt hot mot ett lyckat resultat.ò (efter Cooley 1990: 47).

Scientific management är en form av maktutövning som tenderar att framkalla en ytfost-

ran eftersom den inte involverar Alters medvetande. Det lämnas oberört ð för att må dåligt eller finna en mening i arbetet som inte finns. Scientific management är en maskinmodell men människor är inte maskiner. Deras kroppsrörelser kan möjligen robotiseras men bara till priset av att medvetandet kopplas bort.

Om man skiljer mellan scientific management som ideologi respektive som praktik kan detta managementsystem ses som ett representativt uttryck för företagsledningens intresse att maximera kontrollen av arbetets utförande. I praktiken har emellertid scientific management visat sig vara negativ för profitmaximeringen därför att den befordrar motstånd. Varför stimulerar då scientific management motstånd?, frågar Burawoy (1985) och svarar att det har att göra med mervärdeproduktionens speciella karaktär under kapitalismen.

Feodalismens produktionsrelationer kännetecknas av utsugning genom ränta och dess relationer i produktionen av att de direkta producenterna kontrollerar det egna arbetet. Exploateringen är genomskinlig under feodalismen, konkluderar Burawoy (s 30). Med kapitalismen döljs mervärdeproduktionen och därmed exploateringsrelationen mellan arbetskraftsköpare och arbetare ð för alla aktörer, inte enbart för de senare utan också för de förra. Döljandet av mervärdeproduktionen blir en viktig legitimitetsbetingelse för kapitalismen men kapitalisten försätts därmed också i ett dilemma: han/hon måste såväl dölja som säkra mervärdeproduktionen.

Nu menar Burawoy att produktionen kan ses som sammansatt av dels en ekonomisk aspekt, vars syfte är att säkra mervärdeproduktionen, och dels en politisk och ideologisk aspekt som syftar till att dölja den. Arbetsmiljöer innehåller på motsvarande sätt tre dimensioner: en ekonomisk dimension som svarar mot produktionen av ting; en politisk dimension som definieras som produktion av sociala relationer; och en ideologisk dimension som motsvarar produktionen av erfarenheter av de sociala relationerna. Scientific management befordrar motstånd och är ineffektiv därför att den innebär en överbetoning av produktionens ekonomiska aspekt, vilket medför att mervärdeproduktionen synliggörs. Syftet med scientific management är ju att säkra mervärdeproduktionen i allmänhet men i synnerhet att utröna respektive individs bidrag till den och om möjligt höja detta bidrag.

Man kan alltså säga att den icke avsedda konsekvensen av att betona och synliggöra mervärdeproduktionen i så hög grad som scientific management gör, är att profitmaximeringen blir lidande. Scientific management skärper den lönearbetandes upplevelse av att vara alienerad, och accentuerar därmed motivationsproblemet och motståndet, vilket tenderar att öka företagsledningens vilja att kontrollera arbetsprocessen.

Upptäckten av ytfostrans nackdelar

Den arbetsvetenskap som uppstår från och med Hawthorne-experimenten på 1920- och 30-talen innebär en successiv upptäckt av ytfostrans nackdelar, sett från arbetskraftsköparnas synvinkel. Från och med då riktas en kritik mot scientific management och andra maskinmodeller i termer av effektivitet. Scientific management befinns vara ineffektiv därför att den inte engagerar de arbetande, vilket antas få konsekvenser för produktiviteten. Kravet på arbetarnas participation kan man se som ett krav på att arbetet ska engagera de arbetandes medvetanden. Den i förhållande till scientific management alternativa arbetsvetenskapen försöker komma till tals med de problem alienationen ställer till med, främst motivationsproblemet. Den försöker på olika sätt ersätta lönearbetarens upplevelse av att vara alienerad med en upplevd delaktighet, vilken antas resultera i höjd produktivitet etc.

Human relationsteorin sysselsätter sig främst med den informella gruppens sociala normer. På en arbetsplats organiserad i enlighet med scientific management tenderar informella gruppbildningar att bli motståndskulturer som bl.a. definierar vad en rimlig arbetsprestation är. I stället för att som scientific management försöka slå sönder de informella grupperna förespråkar human relations-teoretiker att företagsledningen ska ta kontroll över deras normer och därmed få de informella grupperna att medverka till uppfyllandet av företagets mål. Bergman (1988) talar om scientific managements òförintelsestrategiò och human relations-teorins òintegrationsstrategiò vis-a-vis arbetsplatsens informella grupper. I en situation där det t.ex. på grund av lagstiftning inte är möjligt att förinta arbetarkollektivet ð som i USA under New Deal eller i Sverige under òden svenska modellensò dominansperiod på 1950ï 70-talen ð framstår human relations-teorins budskap som ett ò...plausibelt svar på hur man nu skulle kunna forma företagslojala arbetareò (s 58).

Konkret innebär human relations en betoning av människan som social varelse – i motsats till den ekonomiska människa som scientific management förutsätter – och därmed ett intresse för arbetarens beteende. Detta synsätt innebar en kritik av ekonomiska belöningar som enda källa till arbetsmotivation. Arbetarens motivation var också social, menade human relations-teoretikerna. I linje med detta betonades också ledningsstilen. Human relations-teorin kan framställas som manipulativ eftersom den utan några avgörande förändringar av arbetsprocessen kan användas för att anpassa – med hjälp av t.ex. psykologer – missnöjda arbetare till arbetet (se t.ex. Etzioni 1966). Flera författare menar att den utan vidare kan kombineras med scientific management (t.ex. Braverman 1977; Karlsson 1986; Bergman 1988).

Human relations-teoretikerna menade att fabrikens sociala system bestod av den tekniska respektive mänskliga organisationen. Scientific management innebär en ensidig betoning av den tekniska, medan human relations uppmärksammar den mänskliga organisationen. Sociotekniken betecknar därvidlag ett försök att kombinera det tekniska och det mänskliga. Den sociotekniska skolan har sin grund i Tavistock-institutets studier på 1950-talet. Trist (1981) beskriver institutets gruvstudier vid den tiden mot bakgrund av en gruvindustri utan produktivitetsökning, hög personalomsättning, frånvaro och konfliktnivå. Det fanns emellertid undantag även inom gruvindustrin. I en gruva hade grupper av arbetare återgått till en arbetsorganisation som var vanlig före mekaniseringen. I grupperna var engagemanget högt, frånvaron låg, olyckorna slumpmässiga och produktiviteten hög. Den ònyaò organisationen bestod av ett antal relativt autonoma arbetsgrupper, vilka skötte sina uppgifter med ett minimum av yttre övervakning.

Under 1960- och 70-talen initierades sociotekniska projekt i nästan alla västländer (Trist 1981: 20). De konkreta òreformerò som förknippas med dessa projekt är förutom självstyrande grupper även arbetsberikning, arbetsutvidgning och arbetsrotation. Syftet med dessa òreformerò var att öka vinsten *och* arbetstillfredsställelsen[6]. Även scientific management gör en koppling mellan insats och belöning, men uteslutande ekonomisk. I en mening kan arbetaren därför välja hur stor arbetsinsats/belöning han vill göra/ha. Dessutom har ju, som Friedman påpekade, pengarna en sjunkande marginalnytta i takt med att man får mer av dem. Sociotekniken gör en mer fundamental koppling mellan arbete

och ekonomi: vinsten ökar om arbetstillfredsställelsen ökar och om företagets vinst ökar kan arbetarens lön öka.

Engagemang och participation kom att bli slagord i sociotekniska försök. Som jag tidigare påpekade kan man se òengagemangò som en vilja att engagera mer än arbetarens kropp. Participation kan ses som en strävan att göra arbetarens medvetande delaktigt i arbetsprocessen. Detta illustreras utomordentligt väl av de svenska sociotekniska försök som av Svenska Arbetsgivareföreningen gavs beteckningen ònya arbetsformerò. Bakgrunden angavs vara svårigheter att rekrytera personal, krav på inflytande från de anställda, beteendevetenskapens utveckling och strävan att öka produktivitet och lönsamhet (*Nya arbetsformer* 1978: 8-9). Effektiviteten påstods vara överordnad men samarbetet på arbetsplatsen betonades mest. Anledningen till att samarbetet behövde förbättras var dels att var och en skulle få inflytande och dels att företagsledningen ville utnyttja det kunnande som finns i arbetsorganisationen. De ògamla arbetsformernaò förmådde således inte utnyttja de anställdas kunnande, inte göra deras medvetanden delaktiga och engagerade. Det var det problemet de ònya arbetsformernaò ville lösa. Skillnaden mellan Taylors beskrivning av den för vissa effektivt organiserade arbetsuppgifter lämpade arbetaren som òdum som en oxeò och socioteknikens betoning av arbetarnas kunnande är slående.

Det faktum att scientific management befrämjar atomism, som är en viktig betingelse för dess sätt att fungera, blir ett hinder för det som ovan kallas samarbete. De ònya arbetsformernaò utformas som en kompromiss: mot visst personligt inflytande förväntas de anställda ställa sina kunskaper, sin fantasi och uppfinningsrikedom till företagsledningens förfogande. Om kroppen och dess krafter var scientific managements exploateringsområde, är medvetandet det område som ska exploateras med hjälp av de ònya arbetsformernaò.

Djupfostran:
marknadsorientering och fostran i kapitalrationalitet

I förlängningen av human relationsteoretikernas upptäckt av arbetsplatsens informella gruppbildningar, vilka företagsledningen antas kunna ta kontroll över, och av sociotek-

nikens betoning av engagemang och participation ligger en uppfattning om att företagsledningen kan fostra de arbetande. Men det är inte en lojalitetsfostran som förespråkas ð sådan har förekommit tidigare ð utan en produktivitetsfostran som i modern managementfilosofi byggs ut till en fostran i kapitalrationalitet (med fostran i kapitalrationalitet menar jag här olika sätt att skapa förståelse för de sociala, ekonomiska och institutionella förhållanden som bildar den kapitalistiska marknadsekonomin). Inom scientific management intog företagsledningens monopolisering av kunskap en central position när det gällde att leda arbetet. Inom det moderna företagsledandet intar företagsledningens spridning av kunskap ð om marknadsekonomins funktionssätt och nödvändighet ð motsvarande centrala position.

Man behöver inte se denna fostran som en öppen kamp mellan arbetarkollektivet och företagsledningen där den senare infiltrerar arbetarkollektivet (Lysgaard 1976), även om detta naturligtvis är en aspekt av försöken att fostra. En förmodligen viktigare aspekt är att företagsledningens fostrande ambition sätter sin prägel på själva mikroorganiseringen av företagets verksamhet. När organisationslösningen efterträds av en ny marknadslösning blir decentralisering det centrala. När en verksamhet decentraliseras kan det ske i syfte att ta tillvara de anställdas kunnande, men genom att de anställda därigenom också får ett större inflytande över det egna arbetet kan en konsekvens därav bli att de också får större förståelse för kapitalrationalitetens villkor för företaget. Men decentraliseringen innebär inte att företaget demokratiseras eftersom företagsledningen behåller kontrollen av vissa strategiska resurser[7]. Modernt företagsledande representerar ett successivt uppbrott från scientific managements axiom att kontroll är lika med organisation. Genom en ny mikroorganisering av företaget, vilken kan kallas marknadsorientering, blir marknaden ett kontrollmedium inom företaget. Modernt företagsledande representerar en övergång från kontroll genom organisationens restriktioner, påbud och förbud till kontroll genom systemet av nödvändigheter.

Denna organisering av företagets verksamhet demokratiserar valet av medel men inte formulerandet av mål. Denna tendens finns inom såväl human relations-teorin som sociotekniken, men är själva poängen med 1980-talets ònyaò managementfilosofi[8]. En viktig inspirationskälla för denna filosofi har varit framgångsrik japansk företagsledning, vilken bl.a. betonar nödvändigheten av fostran av de anställda i syfte att åstadkomma gemen-

samma värderingar. Men detta är endast en aspekt av den japanska företagsledningsmodellen. Grundvalen för den är att engagerade arbetare anses vara nyckeln till höjd produktivitet. I japanska storföretag stimuleras detta engagemang genom ett system som kombinerar trygghet och lojalitet. Livstidsanställningen som omfattar ca 35 % av totala antalet anställda i Japan, företagsbaserade (social)försäkringssystem, långsam utvärdering och befordran, ospecialiserade karriärvägar samt att lönesystemen är kopplade till företagens fram- och motgångar på marknaden genom att en stor del av lönen har formen av bonus är några framträdande drag i detta system, allt enligt Ouchi (1982).

Förekomsten av gemensamma grundläggande värderingar möjliggör medbestämmande i de japanska storföretagen, menar Ouchi. Eftersom alla i företaget har fostrats till att sträva efter samma mål, blir de inte föremål för medbestämmande, endast vägarna dit. Om de japanska företagen ska definieras som demokratiska, rör det sig i så fall om en på förhand begränsad demokrati. Men detta är trots allt grundvalen: konsensus ð som skapats genom fostran ð kring företagets mål; medbestämmande kring medlen.

Alla de exempelföretag ð japanska företag och amerikanska som arbetar i enlighet med denna ledningsfilosofi ð som Ouchi nämner har lönsamhet som mål. Frågan är om företag i en kapitalistisk ekonomi skulle kunna ha någon annan (ultimär)målsättning. Vinst är en nödvändighet i en kapitalistisk ekonomi, inget som man kan välja att ha eller inte ha. Mot den bakgrunden kan man påstå att dessa företag gör en dygd av nödvändigheten. Samtidigt ges denna nödvändighet en ideologisk inramning i det att vinstmålet jämställs med en rad mindre nödvändiga mål, vilka man kan ha eller mista.

På basis av orubbliga ultimärmål, i vilkas anda de anställda fostrats, kan en rad sekundära förhållanden göras till föremål för medbestämmande. Dessutom kan företagsledningarna ð om de investerar i denna form av fostran ð minska på övervakningen av de anställda. De kan låta de anställda utvecklas och vara òoberoendeò. På det viset ökar arbetsmotivationen. Enligt Ouchi har den japanska modellen mycket gemensamt med McGregors teori Y, vilken Ouchi framställer på ett i sammanhanget mycket intressant sätt. Enligt den teorin: ò...går det bara att undvara övervakningen när de överordnade litar på att arbetarna använder sitt omdöme på ett sätt som överensstämmer med organisationens mål.ò (s 85).

Mot denna bakgrund blir det förståeligt att styrmekanismerna i japanska företag på en och samma gång är å ena sidan subtila, underförstådda och inbyggda och å andra sidan genomgripande, grundliga och krävande (s 47). Det förhållandet är själva essensen i systemet.

Japansk företagsledning var således en viktig inspirationskälla när den ònyaò managementfilosofin introducerades på 1980-talet. Björkman & Sandberg (1988) har i sex punkter beskrivit dessa 80-talets uppfattningar om hur företag bör styras: 1. plattare organisation innebärande samtidig centralisering av kontrollen över produktionsmålens uppnående och decentralisering i frågor som rör utförandet; 2. resultatenheter skapas inom företag; 3. ekonomistyrning innebärande att verkligt resultat jämförs med budgeterat; 4. individuell och prestationsorienterad lönesättning; 5. ideologisk styrning genom bl.a. karismatiskt ledarskap, kvalitetscirklar, utvecklingsgrupper och intern marknadsföring i syfte att forma en gemensam företagskultur; 6. uppluckring av anställningsförhållandet (s 231-33).

Tendenserna i dessa uppfattningar är tämligen tydliga. För det första handlar det om en marknadsorientering, vilken för övrigt knyter an till 80-talets ònyliberalaò ideologiska klimat[9]. Det är fråga om att luckra upp det fasta och organiserade genom att minska antalet hierarkiska nivåer, göra organisationen mer flexibel, möjliggöra att marknadsfluktuationer direkt formar företagets verksamhet genom ekonomistyrning, prestationslön och lösligare anställningsförhållanden.[10] För det andra handlar det om att ta ett fast grepp om företagets målformuleringsprocess och fostra de anställda att bejaka målsättningarna. Den ideologiska styrningen syftar till det och det karismatiska ledarskapet har därvidlag en viktig roll både vad gäller att påverka de anställda men framför allt för att legitimera att målformuleringsmonopolet stannar hos företagsledningen i en tid av stundtals till anarkism angränsande liberalism. Olsen (1990) fångar den här problematiken när han skriver:

> òProblemet i ett modernt, liberalt samhälle är hur man skall kunna tillåta individerna att själva välja sina värderingar och göra individuella val, samtidigt som man skall socialisera individen och lära honom vad som är samhälleligt gott och godtagbart. Medan den weberska byråkratin syftade till att styra människors beteende och inte deras

> intellekt har den moderna ledningsfilosofin, i synnerhet inom det privata näringslivet, ofta som sin uttalade målsättning att förändra människors sätt att tänka, deras attityder och motivation, i syfte att skapa en tankens homogenitet och en kultur som befrämjar produktiviteten. Detta görs utan någon livligare diskussion om de principer som man handlar efter.ò (not 11: 69 f)

Ett framträdande drag i den ònyaò managementfilosofin är fostran i kapitalrationalitet. Därvidlag försöker företagsledningar förändra de arbetandes sätt att tänka beträffande den egna insatsen och relationen till det ègnaò företaget.

Malm (1988) har jämfört det ògamlaò och det ònyaò managementsystemet. Det gamla kallar han konserverande och slutet och det kännetecknas av: hierarki, centraliserad makt, detaljstyrning och kontroll, uniformitet, överordnad auktoritet samt òkomplettaò chefer. Det nya managementsystemet beskrivs som förändrande, nylärande och öppet och kännetecknas av: federation, väl sammanhållen decentraliserad makt, delegerade befogenheter, lokalt handlingsutrymme, målorienterande auktoritet samt kompletterande kompetens (s 87). Det öppna managementsystemet innebär att företaget blir ett öppet system gentemot marknaden. Malm sätter praktiskt taget likhetstecken mellan òmarknadsorienteringò och òdialogò: öppna företag för en dialog såväl på den externa som den interna marknaden (s 21).

När det gäller det, åtminstone i mitt tycke, centrala i managementvågen ð marknadsorientering och karismatiskt ledarskap ð tycks det finnas ett slags motsättning dem emellan. Hos Weber (1983) ð men nödvändigtvis inte hos managementkonsulterna ð representerar den karismatiska en av tre auktoritetstyper där de övriga utgörs av traditionell och rationell auktoritet. De tre representerar olika former av legitim auktoritet, vilket innebär att de anger tre olika skäl till varför de underordnade accepterar auktoritetsutövningen. I sin idealtypiska form baseras legitimiteten hos: 1. den rationella auktoriteten på rationella skäl, vilket ger ordningen snarare än den eller de personer som utövar auktoritet legitimitet; 2. den traditionella auktoriteten på traditioner som ger en auktoritetsperson legitimitet; 3. den karismatiska auktoriteten på auktoritetspersonens egenskaper (s 146). Den rationella auktoritetstypen innehåller, kan man kanske säga, ett mått av trolöshet mot person. Det är ordningen och dess legalitet som står i centrum. Denna trolöshet präglar också Webers byråkratiska idealtyp, vilken är ett exempel på rationell aukto-

ritet. Endast organisationens ledare eller huvudman, för vilken byråkratin är ett administrativt instrument, har tillsatts på annat sätt än som en följd av ordningen. Byråkratin ð den idealtypiska ð befrämjar i övrigt ordningen, vilken den nu än är.

Marknaden driver s a s. trolösheten ett steg längre, åtminstone i sin idealtypiska form. Trolöshet mot såväl person som huvudman är en teoretiskt möjlig följd av marknaden. Trohet mot ordningen ð själva marknaden och förutsättningarna för dess funktion ð är den enda troheten på marknaden. Marknaden tycks, åtminstone i sin perfekt fungerande form, endast gynna förvärvade egenskaper. På marknaden, fortfarande i sin teoretiska form, är det helt oväsentligt vem jag är eller vad jag representerar, blott min köpkraft eller min förmåga räknas mig tillgodo. Marknaden är lika opersonlig som pengarna, värdet, arbetskraften. Troheten mot personer som haft uppenbarelser, varit heroiska eller har föredömliga egenskaper tycks i vilket fall som helst inte befrämjas i marknadssammanhanget, de saknar helt enkelt betydelse.

Den karismatiska auktoritetstypen är bunden till en speciell person och när personen ifråga dör, dör också auktoriteten förutsatt att personen förmått behålla undersåtarna i sitt grepp livet ut. Med den karismatiska auktoritetstypen är därför förknippat ett successionsproblem. Weber tar upp en rad tänkbara lösningar på problemet att få fram en karismatisk ledare som efterträder den avlidne: 1. en ny ledare kan utses på basis av vissa kännetecken som en karismatisk ledare anses ha; 2. ledaren kan utses genom uppenbarelse såsom orakeluttalande eller lottdragning; 3. den gamle ledaren kan ha utsett en efterträdare; 4. det kan ske genom ett val som dock inte är demokratiskt utan òsträngt pliktmässigt regleratò och begränsat till ett fåtal personer, vilka t.ex. stod den avlidne nära; 5. arv; 6. genom förtingligande av karisman, vilket betyder att den nye ledaren genom òrituella medelò förvärvar den gamles egenskaper (s 170 f). I samtliga fall innebär successionsproblemets lösning en utveckling bort från karismatisk auktoritet, mot traditionell eller rationell. Alter samtycker till den nya ledarens ställning antingen på grund av att det uppstår en tradition eller på grund av urvalets legitimitet (rationalitet).

1980-talets betoning av ledarskap bär drag såväl av idealtypen för karismatisk auktoritet som av den traditionalisering eller rationalisering som successionsproblemet medför. Det tycks gå att förena marknadens opersonlighet och trolöshet med karismans personliga

ledarskap och trohet på ett speciellt sätt, vilket jag ska redogöra för i det följande.

80-talets karismatiska (företags)ledare påstås vinna sina underordnades samtycke därför att de anses besitta exceptionella kvaliteter att leda. Men dessa kvaliteter har de inte fått av Gud etc., utan förvärvat i konkurrens med andra. Med Webers språkbruk kan man kalla detta ämbetskarisma: ò...i detta fall gäller tron på legitimitet inte längre individen utan de förvärvade kvaliteterna och den rituella aktens effektivitet.ò (s 171). Den rituella akt som avses är den som givit ledaren hans karisma. I vårt fall handlar det om en utbildningsgång, som innehåller mer självupplevda erfarenheter än formell utbildning.

Ledarna har styrkt sina kvaliteter genom òmirakelò, vilket förklarar de underordnades samtycke. I 1980-talets företagsamhet tycks dessa òmirakelò alltid vara av ett och samma slag: vändning av ett företag i kris till framgång. òMirakletò behöver i realiteten inte alls bero på ledarens åtgärder, utan kan vara ð och är nog mest ð en följd av propaganda. Under början av 1980-talet förelåg nämligen ett ekonomiskt klimat som gav förutsättningar för en sådan propaganda. En lång period av ekonomisk kris höll genom framförallt löneåterhållsamhet, arbetslöshet, tidigare enorma statliga stödåtgärder, börskursernas uppgång till följd av ett tillflöde av nya köpare genom aktiespar- och löntagarfonder, devalvering etc. på att övergå i en ny uppgångsperiod. I denna situation kunde en ideologi om det karismatiska ledarskapet som förklaring till krisåterhämtningen växa fram.

På det hela taget ges det karismatiska ledarskapet under 80-talet karaktär av òmeritokratiò. En indikation på detta är det enorma utbildnings-, kurs- och konferensutbud som bl.a. Björkman & Sandberg (1988) nämner. Ledaren har förvärvat sina kvaliteter i konkurrens med andra och löst sina uppgifter framgångsrikt i konkurrens med andra. Ledaren har professionaliserats och monopoliserat ledaregenskaper som han inte endast använder för att göra òmirakelò utan också, mot ersättning erbjuder andra.[11]

Det är genom denna transformering av kapitalmakt till kunskapsmakt som det karismatiska ledarskapet, vilket på sätt och vis står i motsättning till marknadsordningens trolöshet, legitimerar företagsledningens målformuleringsmonopol. Problemet är, teoretiskt formulerat, att om allt fast förflyktigas varför ska då den gamla företagsledningen ha rätt att formulera de mål, som de anställda skall underordnas. Varför ska företagsledningen

ha en särställning när marknaden ska råda? Det problemet löses också på ett beprövat sätt: företagsledning görs till ett slags profession. Företagsledaren påstås besitta expertis att leda och inte nog med det ð han påstås t o m kunna tämja marknaden, vilket direkt motsäger marknadsorienteringen. Karisman tycks dessutom enbart vara initialskedet i en successiv utveckling av ett personligt ledarskap.

1980-talets managementfilosofi skiljer sig alltså från scientific management genom att den tror på möjligheten att fostra de underordnades medvetanden. Men det är inte fråga om fostran till blind lydnad, utan en fostran i kapitalrationalitet. Det handlar om att skapa förståelse för marknadens sätt att fungera: behovet av vinst, konkurrensens trolöshet, nödvändigheten av företagsekonomisk effektivitet. Denna förståelse resonerar man sig inte endast fram till, utan genom manipulationer i företagets mikroorganisering öppnar man organisationen mot marknaden och låter därmed de anställda uppleva marknadens fluktuationer, konkurrensen och effektivitetens och profitmaximeringens krav direkt i verksamheten. I detta sammanhang kan nämnas att när Pignon & Querzola (1978) studerade två amerikanska fall av produktionsreformering fann de att det nya sättet att organisera arbetet innebar en större individuell autonomi och ett visst medinflytande för de anställda. Men i det nya systemet inskränktes den arbetandes frihet av marknadens behov: òDet är kundens efterfrågan som styr arbetstakten. Därmed kan den hierarkiska kontrollen begränsas.ò (s 78).

Den ònyaò managementfilosofin innebär marknadsorientering av företagets interna förhållanden och den förväntas resultera i att de anställda fostras i kapitalrationalitet. Resultatansvar innebär att det utkrävs förklaringar, förändringar och ansvar av förlorare samt utdelas beröm till vinnare. Bonuslön innebär att individen tjänar pengar om det går bra för företaget, förutsatt att han/hon själv givit ett bidrag till framgången. Detta innebär också att individernas bidrag måste synliggöras. Lösligare anställningsförhållanden innebär att man efterfrågas endast om man behövs, blir utslagen om man är överflödig. Till detta kan läggas satsningen på aktieägande och delägarskap i det òegnaò företaget. Allt detta är naturligtvis i princip inget nytt. Det nya är att företagsledningar numera tror sig kunna lita på att även de underordnade anställda ð efter fostran ð förstår koden. Om de förstår koden förväntas de bli delaktiga i arbetet och företaget inom kapitalrationalitetens ram.

Öppenheten mot marknaden bygger egentligen på en beprövad maktutövningsteknik: frammanandet av den yttre fienden. Åttiotalets managementfilosofi tecknar bilden av ett krig ð ett marknadskrig på liv och död ð där alla företagets aktörer är offer. Ingen i företaget är under- eller överordnad, alla är delar av ett lag i färd med att vinna serien. Går det dåligt får alla lida och en eller annan får vara beredd att byta lag. Går det bra tjänar alla på det. Fienden är òdom däruteò: de andra företagen ð nationellt men helst internationellt ð som glupskt slukar marknadsandelar. Varje företag kan på detta sätt få sin lag av de andra, också i fråga om ledningen av arbetet eftersom företagsledningen kan organisera företaget på ett sådant sätt att de andras lag blir ett villkor för arbetsledningen.

Skillnader mellan yt- och djupfostran

Avslutningsvis ska jag nu renodla skillnaderna mellan yt- och djupfostran i lönearbetets maktrelation.

Ytfostran betecknar ett sätt att försöka höja arbetskraftens produktivitet genom uppbyggnaden av ett *kontrollsystem* i händerna på företagsledningen. När det t.ex. gäller arbetsmotivation eller, rättare sagt, antagandena om varför en människa vill arbeta och sätten att framkalla arbetsmotivation, skapar ytfostran ett system för belöning och bestraffning. Arbetet i sig behöver således inte vara motiverande, utan människor fås att utföra arbetet genom tilltalande stimulanser och/eller avskräckande alternativ. Vidare eftersträvar företagsledningen direktkontroll, vilken innebär en strävan att kontrollera varje mått och steg med relevans för arbetets utförande och därför lämnas mycket litet utrymme åt Alters eget omdöme. En aspekt av denna kontrollform är själva organiseringen av synlighetsfältet, vilken kan beskrivas som en observationsritual genom vilken Alters arbetsförmåga undersöks, mäts och värderas i förhållande till en på förhand fastställd ändamålsenlighet. Konsekvensen av detta blir att synlighetsfältet separeras från arbetets utförande och det bildas rum där och tidpunkter när Alter är synlig respektive osynlig. Synlighetsfältets beskaffenhet blir då begränsat och separerat.

När maktutövningen i lönearbetets maktrelation utformas på det sättet kan den beskrivas

som auktoritär, eftersom den lämnar mycket litet utrymme åt Alters beslut och avgöranden. Allting framstår som bestämt på förhand, företagsledningen kommunicerar genom order som Alter har att verkställa. Maktutövningen av detta slag resulterar i en disciplinering av kroppen, men medvetandet lämnas praktiskt taget därhän. Av Alter krävs i realiteten endast instrumentell och synlig anpassning, t.ex. att utföra ett helt och hållet förprogrammerat arbete. Vad individen sysselsätter sitt medvetande med under tiden arbetet utförs blir ointressant för maktutövaren, så länge inte själva det förprogrammerade arbetsutförandet blir lidande därav. Medvetandet tenderar att bli en fri zon.

Ytfostran verkar således genom organisation. Den icke avsedda konsekvensen av dess betoning av kontroll blir att motståndet tenderar att öka, vilket i sin tur kan få konsekvensen att profitmaximeringen blir lidande. Ytfostran tenderar resultera i att Alter underordnas företagsledningen och att hans alienationsupplevelse skärps.

Djupfostran betecknar i stället ett sätt att höja arbetskraftens produktivitet genom utveckling av ett engagemangs- och motivationssystem. Företagsledningen försöker skapa självmotiverande arbeten. Arbetstillfredsställelse och trivsel blir viktigt, liksom ett arbetsinnehåll som möjliggör personlig utveckling. Kontrollformen kan beskrivas som självstyre under ansvar, vilket innebär att Alter ges viss frihet att fatta beslut om hur arbetet ska utföras inom ramen för målsättningar som fastställs av företagsledningen. Detta tenderar att förändra synlighetsfältets beskaffenhet. I och med det ansvarsinramade självstyret synliggörs inte enbart arbetsprestationer utan också avsikter, men framför allt tenderar synlighetsfältet att bli konstant och gränslöst. Genom att Alter föreläggs uppgifter som hon förväntas lösa, antar arbetet delvis experimentell karaktär. Men eftersom arbetets utförande på ett omedelbart sätt kopplas till marknadssituationen, hålls det inom kapitalrationalitetens ram.

När maktutövningen utformas så kan den beskrivas som icke-auktoritär eller demokratisk. Alter engageras i lösandet av en uppgift vars lösning inte är fastställd på förhand, utan som står i omedelbar relation till marknadssituationen. Detta förväntas skapa arbetstillfredsställelse och frigöra Alters kreativitet. Maktutövningen har förutsättningar att resultera i en disciplinering av medvetandet eftersom organiseringen av arbetet kan leda till en förståelse för profitmaximeringens krav. Av Alter förväntas ju en ändamålsenlig

anpassning för att hon ska kunna lösa de uppgifter som föreläggs henne. Någon gräns för hennes prestationer sätts inte ð åtminstone inte någon övre gräns. Medvetandet blir genom djupfostran en helt eller delvis koloniserad zon.

Djupfostran innebär således en reaktion mot kontrollsystemets negativa konsekvens för arbetsmotivation och engagemang och därmed för profitmaximeringen. Djupfostran utgör därmed också ett försök att anpassa maktutövningen till motståndet. Dess tendens är marknadsorientering och underordning av Alter under värdeförökningsprocessen.

I den föregående framställningen har utgångspunkten varit att kapitalistiska företagsledningar försöker optimera relationen mellan profit och kontroll. Kontrollen har en, i förhållande till företaget, inre och yttre aspekt. Vad gäller den inre kontrollen syftar den bl.a. till att kontrollera de anställda och deras arbetsförmåga. De arbetandes motstånd blir därvidlag viktig för optimeringen av relationen mellan profit och kontroll. Som framgått varierar sätten att bearbeta detta motstånd.

Ytfostran innebär ett försök att nedkämpa motståndet genom att förstöra lönearbetarnas såväl formella som informella gruppbildningar inom företaget i syfte att bibehålla de anställdas atomism. Med utgångspunkt i de betingelser för arbetarkollektivet som Lysgaard (1976) beskriver ð likhet och närhet ð skulle man då kunna säga att denna destruktiva maktutövning kännetecknas av företagsledningens försök att splittra arbetarkollektivet genom att manipulera likhetsbetingelserna och hindra kommunikation mellan arbetarna genom att ändra närhetsbetingelserna. Maktutövningen bär drag av tvångsmakt då den verkar genom ett system av påbud och förbud som reglerar de arbetandes rörelser i tid och rum. I den meningen stiliserar den Alters ofrihet. Ytfostran försöker således minska motsättningarna genom att skärpa dem.

Djupfostran verkar i stället genom försök till påverkan av de arbetandes medvetanden, via deras grupper och direkt som individer, i syfte att integrera dem (för ett exempel se Nichols & Beynon 1977). Här handlar det inte så mycket om att splittra som om att ena alla i företaget mot en gemensam yttre fiende. Det handlar inte heller om att hindra kommunikation, utan om att ständigt kommunicera ett budskap om marknadens och kapitalrationalitetens krav till de anställda. I förhållande till kapitalrationalitetens system av

nödvändigheter, försöker företagsledningen därvidlag anvisa det nödvändiga handlandet och detta ger då form åt lönearbetarnas frihet. Djupfostran försöker minska motsättningarna genom att bland de anställda skapa samtycke till de villkor som gäller för företag i en kapitalistisk marknadsekonomi.

Avdelning IV

Avslutning

För sin hand genom skägg och hår,
skakar huvud och hätta -
'nej, den gåtan är alltför svår,
nej, jag gissar ej detta' -
slår, som han plägar, inom kort
slika spörjande tankar bort,
går att ordna och pyssla,
går att sköta sin syssla.

Viktor Rydberg (1953)

9 Sammanfattning, slutsatser och diskussion

I detta avslutande kapitel ska jag sammanfatta avhandlingen, formulera dess viktigaste slutsatser samt diskutera vissa tendenser som jag tycker mig se beträffande maktutövningen i det moderna kapitalistiska samhället.

Sammanfattning

Avhandlingens *syfte* är att *undersöka maktutövningens interna dynamik i skola och lönearbete*. I den *första avdelningen* förklarar jag bl.a. vad jag menar med makt, intern dynamik samt skola och lönearbete. Denna avdelning utgör samtidigt en tolkningsram där jag anger förutsättningar för tolkningen av mitt material. I *kapitel 1* koncentrerar jag mig på att underbygga och klargöra avhandlingens syfte. Jag återger ett urval resultat inom maktforskningen och hänför några av de där förekommande kontroverserna till olika uppfattningar om när, var och hur makt utövas. Min definition av makt ð en individuell eller kollektiv aktörs förmåga att framkalla, förändra och hindra handlande och uppnå avsedda konsekvenser ð karakteriserar jag mot bakgrund av den maktteoretiska översikten som vid, då den inte resulterar i en bestämning av när, var och hur makt utövas.

Då mitt syfte är att studera maktutövning i skola och lönearbete behövs dock någon form av rumslig avgränsning av maktutövning, som således inte maktdefinitionen erbjuder. Det problemet löser jag genom att skilja mellan maktbegrepp och maktrelation. Skola och lönearbete definierar jag bl.a. som tröga maktrelationer: rumsligt avgränsade relationer mellan Ego (den maktutövande parten) och Alter (den part som är föremål för maktutövning) inom vilka Ego har speciella, fastställda rättigheter och sanktionsmöjligheter.

När denna rumsliga avgränsning är gjord föreställer jag mig maktutövning som struktur

respektive process. Maktutövningens struktur beskriver jag som en enhet av fyra praktiker: *försörjning* definieras som det skeende som skapar Alter sett från en speciell maktrelations synvinkel; *fostran* beskrivs som den påverkan Ego utsätter Alter för inom maktrelationen i syfte att framkalla, förändra och hindra handlande; *förvisning* motsvarar förflyttning av Alter ut ur maktrelationen; och *rättfärdigande* beskrivs som den produktion av föreställningar och fenomen vilka syftar till att framställa maktrelationen och maktpraktikerna som i någon mening förnuftiga. Maktutövning som process betecknar det skeende där de fyra praktikerna samverkar och hamnar i konflikt med varandra.

Maktutövningens interna dynamik utgör en speciell bestämning av maktutövningsprocessen som innefattar: de olika aspekterna av maktutövning ð försörjning och förvisning (människoförflyttning in i och ut ur maktrelationen), fostran (människoförändring) och rättfärdigande ð och hur de samspelar och hamnar i motsättning till varandra; hur Ego och Alter ð eller allmänt: makt och motstånd ð samspelar och hamnar i motsättning till varandra; och slutligen hur olika sätt att utöva makt, närmare bestämt tvång och samtycke, samspelar och hamnar i motsättning till varandra.

När det gäller de olika sätten att utöva makt kännetecknas tvångsmakten av att Ego är centralt subjekt och att Alter är förtingligad. Alters rättigheter är få och tvånget stiliserar hennes ofrihet. Ego producerar handlande genom restriktioner, påbud och förbud och organiserar en underrättelseverksamhet för att ta reda på vad Alter gör. Alters underkastelseform kan beskrivas som alienation och den form av antagonism som utvecklas är kamp. Tvångsmaktutövningen anvisar Alter en speciell kollektivkategori, nämligen ett kollektiv av underordnade. Samtyckesmaktutövningen saknar centralt subjekt eftersom såväl Ego som Alter är subjekt. Alter kan därvidlag betecknas som en väljande aktör som har flera rättigheter än i fallet med tvångsmakt. Dessa rättigheter har emellertid en existens i teorin och en annan i praktiken, eftersom ett system av nödvändigheter ger form åt Alters frihet. Ego producerar handlande via Alters egenintresse och genom att manipulera systemet av nödvändigheter. Synlighetsfältet består av ett informationssystem som registrerar vad Alter gjort. Alters underkastelseform kan betecknas som delaktighet och den form av antagonism som utvecklas är konkurrens. Den kollektivkategori som anvisas Alter är serien eller atomsamvaron.

På basis av dessa renodlingar framställer jag två renodlade maktutövningsprocesser. Tvångets maktutövningsprocess vilar på Egos möjlighet att rekvirera Alter, att oberoende av Alters vilja enrollera henne i maktrelationen. Tvångsmakt i maktrelationen kallar jag ytfostran därför att den utformas som om Alter vore ett objekt, men eftersom Alter inte kan *vara* ett objekt måste hon spela rollen som objekt. Därmed uppstår en klyvning av Alters jag i underordnat jag, som framställs genom rollspel, och ett annat jag. Alters jag blir alltså aldrig helt taget i Egos våld, kan inte bli det eftersom kravet att vara ett objekt är omöjligt att uppfylla annat än genom rollspel. Resultatet blir en ytlig form av disciplinering. Förvisningen i sin tvångsmässiga form kallar jag avslutning därför att den ofta är obönhörlig och fastställd på förhand. Samtyckets maktutövningsprocess har sin grund i att Alter kan välja och därför måste Ego rekrytera Alter, ofta i konkurrens med andra som också önskar rekrytera Alter. Alters samtycke ð i någon mening, mer eller mindre beroende på förekomsten av alternativ ð är alltså ett villkor för upprättandet av maktrelationen. I densamma utövar inte Ego makt genom att behandla Alter som objekt, utan som ett subjekt vars samtycke måste vinnas. Detta kan ske genom en mer djupgående fostran av Alters medvetande, djupfostran. Förvisningspraktiken kan beskrivas som omsättning av Alter då hon befinner sig i en cirkulation mellan olika maktrelationer.

Från denna teoretiska utsiktspunkt beskrivs och tolkas maktutövningen i den obligatoriska skolan och i lönearbetet. I *kapitel 2* avgränsar jag dock undersökningen till de tre praktikerna försörjning, rättfärdigande och fostran, vilka jag systematiskt försöker betrakta från den maktutövande partens synvinkel. Vidare tillämpar jag min förståelse av tvång och samtycke på försörjning och fostran. Mot den bakgrunden formulerar jag *avhandlingens problem: Hur påverkas maktutövningen i skola och lönearbete av samspelet och motsättningarna mellan försörjning, rättfärdigande och fostran samt mellan tvång och samtycke?*

I den *andra avdelningen* undersöker jag maktutövningen i den obligatoriska skolan. I *kapitel 3* definierar jag skolplikten som dess försörjningspraktik. Skolplikten är ett exempel på rekvirering eftersom individen saknar möjlighet att välja huruvida hon ska fullgöra den eller ej. Den är tvingande i sitt krav på närvaro i skolan och detta sätter sin prägel på såväl maktutövningen som motståndet där. För att begripa vad skolplikten egentligen betyder skiljer jag mellan skola och utbildning: medan skola avser en institution,

avser utbildning något som sker med individen. Av detta följer att skolinstitutionen kan upprätthållas med tvång, medan utbildning kräver individens samtycke i någon form. Skolplikten förser således skolan med fysiskt men inte nödvändigtvis mentalt närvarande elever. Detta betyder att skolplikten av sig själv endast kan lyckas uppnå sådana syften med skolan som inte kräver mental närvaro från elevens sida, såsom sortering och i synnerhet förvaring av barn och ungdomar.

När det emellertid gäller andra syften, vilka kräver elevens mentala närvaro såsom t.ex. socialisation och kvalificering eller för övrigt det i skollagen formulerade syftet med skolplikten nämligen att *alla* barn och ungdomar skall tillgodogöra sig den grundläggande utbildningen, blir skolplikten en nödvändig men inte tillräcklig förutsättning för framgång. Skolplikten ð eller närmare bestämt elevens fysiska närvaro i skolan ð tycks nämligen vara lätt att upprätthålla och svår för eleven att motstå. Elevernas motstånd mot skolplikten förmedlas därför av densamma in i skolan och tar sig uttryck i motivations- och engagemangsproblem som antingen visar sig som aktivt motstånd, skolproblem av olika slag eller likgiltighet från elevens sida. Om alltså skolplikten ska medföra någonting utöver elevförvaring, måste den kompletteras med rättfärdiganden av skolgång och/eller en fostran som får eleven att samtycka till utbildning.

I *kapitel 4* urskiljer jag en speciell form av rättfärdigande av skolgång, nämligen det som tar fasta på individens behov av utbildning i relation till personlig utveckling, högre utbildning och inträde på arbetsmarknaden. Rättfärdigandet kallar jag *utvecklingsrationalism*. I verkligheten uppträder naturligtvis inte rättfärdigandet skilt från skolplikten eftersom t.ex. en förlängd skolplikt ofta motiveras i utvecklingsrationalistiska termer. Åtskillnaden mellan dem skapar således jag. I realiteten representerar de olika kvaliteter, då utvecklingsrationalismen inriktas mot elevens mentala närvaro ð den innebär ett försök att understryka vikten av att eleven de facto tillgodogör sig det som skolplikten kräver, men som den genom sitt blott fysiska närvarokrav inte har några förutsättningar att lyckas med. Utvecklingsrationalismen försöker således framkalla ett utbildningsberoende hos eleven och detta har två aspekter: en mental aspekt som handlar om elevens upplevda behov av utbildning och en ekonomisk aspekt som handlar om elevens behov av meriter och examina. Utvecklingsrationalismen både försöker få eleven att uppleva sig som utbildningsbehövande och innebär en strävan att organisera utbildningssystemet så att me-

riter och examina antar varukaraktär, vilket innebär att eleven blir beroende av dem.

Utvecklingsrationalismen och förändringen av skolans pedagogiska praktiker är delvis svar på samma problem ð skolpliktiga elevers bristande mentala närvaro, engagemang och motivation. Utvecklingsrationalism representerar därvidlag bl.a. en utbildningspolitisk strävan och en i högsta grad allmän betoning av utbildningens betydelse för individ och samhälle. I *kapitel 5* behandlar jag pedagogiska praktiker som exempel på fostran inom skolans pedagogiska maktrelation, en relation där det utövas en generationell makt och där Ego är den vuxne läraren och Alter den underåriga, underordnade eleven. Jag försöker visa att de praktiker som sammanfattas under beteckningen auktoritär pedagogik ganska väl svarar mot vad jag kallar ytfostran. De auktoritära metoderna objektiverar nämligen eleven och kräver hans underkastelse under och passiva anpassning till läraren och ett på förhand fastställt utbildningsinnehåll. De pedagogiska praktiker som i olika avseenden är alternativa i förhållande till auktoritär pedagogik innebär alla att de försöker engagera eleven och detta sker genom att eleven ses som subjekt. Eleven görs på olika sätt delaktig i undervisningen. Jag kallar därför dessa metoder för participativ pedagogik och de tycks falla inom djupfostrans ram.

I den *tredje avdelningen* undersöker jag maktutövningen i lönearbetet. Lönearbetets försörjningspraktik ð alienationen som i detta sammanhang framträder som arbetskraftsägarens lönearbetsberoende ð behandlas i *kapitel 6* och är ett exempel på rekrytering. Det blir tydligt när jag i kapitlet jämför med det förkapitalistiska tjänstetvånget, vilket innebar en möjlighet för Ego att exakt placera in Alter i arbetslivet oberoende av Alters vilja. Lönearbetaren är i stället fri att välja vem han vill sälja sin arbetsförmåga till, men inte fri att avstå från försäljning om han i övrigt saknar alternativa möjligheter att säkra sin existens. Denna sorts frihet innebär en otrygg existens för lönearbetaren eftersom han kan drabbas av arbetslöshet eller, rättare sagt, lönelöshet. I det moderna svenska välfärdssamhället utvecklas mot denna bakgrund en strävan att undanröja lönearbetarens otrygghet genom en ekonomisk överlevnadsgaranti som är skild från arbete samt ett försök att avskaffa arbetslösheten genom òarbete åt allaò. Överlevnadsgarantin innebär dock att en arbetsför person som inte kan eller vill få sin arbetskraft såld måste stå till arbetsmarknadens förfogande, vilket emellertid också är ett uttryck för uppfattningen inom òarbete åt allaò-doktrinen att arbete är gott för alla, i synnerhet bättre än arbetslöshet.

Att stå till arbetsmarknadens förfogande kallar jag ett arbetsmarknadstvång och det skiljer sig från tjänstetvånget genom att det inte innebär placering i arbete och från lönearbetsberoendet genom att det inte kräver att arbetskraftsägaren säljer sin arbetsförmåga för att få existensmedel. Lönearbetsberoendet och arbetsmarknadstvånget är problematiskt relaterade till varandra inom ramen för lönearbetets försörjningspraktik.

Arbetsmarknadstvångets framgång i fråga om att försörja arbetsmarknaden med arbetskraft är nämligen helt avhängig efterfrågan. Efterfrågas inte de som står till arbetsmarknadens förfogande blir arbetsmarknadstvånget något annat än ett inslag i *lönearbetets* försörjningspraktik. Finns en efterfrågan krävs det att den gäller just den arbetsförmåga som finns lagrad genom arbetsmarknadstvånget. Men eftersom denna lagrade arbetskraft ofta i ett tidigare skede slagits ut i konkurrensen på arbetsmarknaden ifrågasätter jag om arbetsmarknadstvånget ens då når framgång. I förhållande till lönearbetet tenderar det därför att bli en imaginär försörjningspraktik, som just därför skapar sina egna maktrelationer i vilka personer som inte kan eller vill sälja sin arbetskraft kan placeras. I det perspektivet framstår arbetsmarknadstvånget mer som ett sätt att kontrollera individer som inte kan eller vill få sin arbetskraft såld än ett bidrag till lönearbetets försörjningspraktik. När den lagrade arbetsförmågan emellertid matchar efterfrågan på arbetsmarknaden bidrar naturligtvis arbetsmarknadstvånget till lönearbetets försörjningspraktik, eftersom det då inte minst kan transformera överlevnadsgarantin till en ekonomisk sanktion, vilken kan träda i kraft när en person som står till arbetsmarknadens förfogande inte vill ta ett anvisat arbete.

Lönearbetets försörjningspraktik utgör således på sätt och vis en kombination av lönearbetsberoende och arbetsmarknadstvång. Dock tycks dessa två inslag i försörjningspraktiken också vara aspekter av arbetsmarknadens segmentering i två huvudkategorier av arbetskraftsägare: de lönearbetande för vilka lönearbetsberoendet utgör försörjningspraktik; samt de som hålls i beredskap ð i skapad sysselsättning eller genom att i övrigt stå till arbetsmarknadens förfogande ð för vilka arbetsmarknadstvånget är det yttersta skälet, inte till att de lönearbetar utan till att de underkastar sig denna form av sysselsättning och kontroll. Lönearbetsberoendet och arbetsmarknadstvånget situerar jag därför inom ramen för två olika rationaliteter: den första inom ramen för kapitalrationaliteten vilken jag definierar som en anonym handlingsdirigent inom ett socialt, ekonomiskt och

institutionellt system som kan kallas kapitalistisk marknadsekonomi; den andra inom ramen för en politisk rationalitet som tar sikte på bevarandet av social ordning. Lönearbetsberoendet kan sägas vara kapitalrationellt men potentiellt politiskt irrationellt, då det genererar otrygghet och går hand i hand med arbetslöshet. Arbetsmarknadstvånget är mera ett uttryck för den politiska rationaliteten.

Lönearbetet men också òarbete åt allaò-doktrinen har rättfärdigats genom att den socialdemokratiska arbetarrörelsen försökt skapa òdet goda arbetetò eller, rättare sagt, òdet goda lönearbetetò. Av bl.a. det skälet tar jag i *kapitel 7* upp reformism som en rättfärdigande förändringsprocess. Jag tar min utgångspunkt i övergången från socialdemokratin som motståndsrörelse, för vilken kapitalrationaliteten var en negativ förutsättning, till socialdemokratin som regeringsrörelse vars relation till kapitalrationaliteten successivt från 1920-talet blir alltmer positiv. Socialdemokratins disciplinering under kapitalrationaliteten kan förklaras på flera sätt: den egna välfärdspolitiken i regeringsställning som knyter politiska resultat till ett väl fungerande ònäringslivò är en sådan som jag nämner. En stor del av kapitlet ägnar jag dock åt att illustrera den socialdemokratiska reformismens disciplinering under kapitalrationaliteten genom institutionaliseringen av § 32 och försöken att demokratisera arbetslivet.

Poängen är dock att disciplineringen inte innebär en ensidig förändring av socialdemokratin från en motståndrörelse till en rörelse som aktivt verkar för att reproducera den kapitalistiska marknadsekonomin, utan att socialdemokratin samtidigt förändrar det svenska samhället och arbetslivet. Vad som sker är att socialdemokratin gör kapitalrationaliteten till en målsättning för sin reformpolitik: socialdemokratin försöker realisera den kapitalistiska utopin. Denna strävan leder bl.a. till att lönearbetaren myndigförklaras i sin egenskap av lönearbetare samt att maktutövningen i lönearbetet moderniseras. Den utvecklas från en godtycklig till en rationell form av maktutövning. Därmed rättfärdigas lönearbetet.

En aspekt av denna förändringsprocess är moderniseringen av fostran i lönearbetets ekonomiska maktrelation, vilken jag tar upp i *kapitel 8*. Min utgångspunkt är att alienationen är en förutsättning för lönearbetets maktrelation som såväl formbestämmer motståndet och den produktivitetshöjande maktutövningen genom det motivationsproblem den ger

upphov till. Företagsledandet i det kapitalistiska företaget kommer därmed att präglas av såväl profit- som kontrollmaximering. Jag beskriver därför två olika sätt att reglera förhållandet mellan profit och kontroll vilka benämns marknads- respektive organisationslösning. Scientific management betecknar organisationslösningens höjdpunkt och den leder till en överbetoning av kontroll, stundtals på profitens bekostnad, och resulterar i att *arbetsprocessen tenderar att bli underordnad företagsledningen snarare än värdeförökningsprocessen*. Scientific management skärper alienationen genom att den överbetonar kontroll i sin strävan att maximera profit.

Scientific management ser jag som ett i det närmaste idealtypiskt exempel på ytfostran. Dess målsättning är omöjlig: att skapa en robot av den arbetande människan. De i olika avseenden alternativa former av fostran i lönearbetet som förespråkas av human relations-skolan, socio-tekniken och den ònyaò managementfilosofin avviker från scientific management i en rad gemensamma avseenden, t.ex. att de betraktar den arbetande människan som ett subjekt och en kunnig varelse vars förmåga bättre kan tas tillvara i arbetslivet. Omsatta i organiserings- och ledningspraktik försöker de ersätta lönearbetarens alienationsupplevelse med upplevd delaktighet. Human relations-skolan och sociotekniken betecknar jag därför som en upptäckt av ytfostrans nackdelar. Den ònyaò managementfilosofin ser jag som ett exempel på djupfostran. Dess ambition att fostra lönearbetaren i kapitalrationalitetens krav tar sig bl.a. uttryck i försök att förändra företagets mikroorganisering genom marknadsorientering.

Slutsatser

I ett arbete av tolkande karaktär är det svårt att markera några särskilda slutsatser, framställningen är ju på sätt och vis en slutsats i sig själv. I det följande ska jag dock som en slutsats explicera de respektive interna dynamikerna i skolans respektive lönearbetets maktutövning. Därutöver ska jag dra fem slutsatser av mer generell natur.

Den interna dynamiken i skolans maktutövning

Den interna dynamiken i skolans maktutövning bestäms i hög grad av försörjningspraktiken, skolplikten. Genom att skolplikten försörjer skolan med praktiskt taget alla barn och ungdomar av en viss ålder samt ur en annan aspekt kan ses som en rättighet som

skyddar dem från förvisning, formbestäms såväl maktutövningen i skolans pedagogiska maktrelation som elevernas motstånd av skolplikten. Skolplikten är ett exempel på en människoförflyttande maktutövning som helt enkelt rekvirerar barn och ungdomar till skolan, oberoende av deras vilja. Eftersom skolplikten är relativt lätt att upprätthålla och svår att motstå, blir en av dess konsekvenser att samspelet och motsättningarna mellan makt och motstånd flyttas in i skolan. Skolplikten förflyttar nämligen såväl elever som samtycker till, är likgiltiga inför och gör motstånd mot den form av utbildning skolan erbjuder, in i den pedagogiska maktrelationen. *Skolplikten gör således barn och ungdomar till elever, den gör dem tillgängliga för en människoförändrande maktutövning, men den förser också skolan med mer eller mindre otillgängliga barn och ungdomar vilka inte vill vara elever, vars passiva och aktiva, medvetna och omedvetna motstånd får till icke avsedd konsekvens att den människoförändrande maktutövningen förändras.*

Skolplikten gör genom sitt blott fysiska närvarokrav praktiskt taget alla barn och ungdomar tillgängliga, men inte mottagliga för utbildning. Skolplikten tvingar in barn och ungdomar i skolinstitutionen, men skapar inte samtycke till utbildning. Den rättfärdigande praktik som jag undersökt, utvecklingsrationalismen, försöker emellertid göra just det: få eleverna mottagliga för människoförändrande maktutövning genom att skapa samtycke till utbildning. Genom att betrakta individen som en arbetskraftsägare och en orealiserad utvecklingspotential, vars utveckling kan komma såväl henne själv som samhället till del, rättfärdigar utvecklingsrationalismen skolgång och utbildning genom att framhålla utbildning som ett medel att realisera den i varje individ inbyggda utvecklingspotentialen. För de elever som upplever sig som utbildningsberoende verkar utvecklingsrationalismen som en bekräftelse. För de elever som upplever skolplikten som ett tvång ð de skoltvungna ð blir utvecklingsrationalismen en uppmaning att förändra orientering. Utvecklingsrationalismen försöker med andra ord *transformera kategorin skoltvungna till utbildningsberoende elever.*

Men utvecklingsrationalismen rättfärdigar inte endast passivt det bestående skoltvånget genom att framhålla det förnuftiga i skolgång och utbildning. Den bidrar också till att skapa förhållanden som gör individen sådan som utvecklingsrationalismen i och för sig redan på förhand förutsätter att hon är: utbildningsberoende. Den verkar på ett mentalt plan när den försöker få eleven att inse skolgångens förnuft i termer av realisering av en

inbyggd utvecklingspotential, men dessutom verkar den på ett ekonomiskt plan genom att medverka till en utbildningens varufieringsprocess där elevernas framtid görs till ett system av nödvändigheter. Genom en speciell organisering av såväl skolan som sambandet mellan den och högre utbildning och arbetsmarknad tvingas eleverna hushålla med knappa meriter och examina och blir beroende av dem för sitt framtida liv. Därmed bidrar utvecklingsrationalismen egentligen till att rationalisera bort behovet av skolplikt: utbildningsberoende elever samtycker till utbildning, de behöver inte tvingas att gå i skolan. Att skolplikten trots det existerar visar att skolinstitutionen har flera syften än att utbilda eleverna och att ett av dem är förvaring av barn och ungdomar.

Sambandet mellan skolplikten och fostran i skolans pedagogiska maktrelation kan också beskrivas i termer av samspel och motsättningar. Skolplikten samspelar med fostran genom att försörja maktrelationen med individer, men eftersom skolplikten drabbar alla barn och ungdomar försörjer den skolan med barn och ungdomar med varierande motivationer. Skolplikten skapar ett motivationsproblem när den förflyttar svagt eller inte alls utbildningsmotiverade barn och ungdomar in i skolan. Detta motivationsproblem sätter sin prägel på maktutövningen i skolan bl.a. genom att det blir en drivkraft till förändring av den pedagogiska praktiken.

Den auktoritära pedagogiska praktiken, vilken jag ser som ett exempel på ytfostran, lämnar i princip de svagt eller inte alls utbildningsmotiverade eleverna i fred så länge de inte stör undervisningen. Ytfostran inom skolans pedagogiska maktrelation försöker således inte transformera skoltvungna till utbildningsmotiverade elever, utan bekräftar i stället denna kategorisering som skolplikten åstadkommit genom sitt närmast totalitära krav på fysisk närvaro. Ytfostran lämnar de skoltvungna åt sitt öde och anvisar därmed en plats för motståndet som är i det närmaste uteslutande motstånd.

I den moderna skolan har det blivit i det närmaste oacceptabelt att låta de skoltvungna vara i fred: deras problem individualiseras och bearbetas numera av särskild personal; vidare luckras skolplikten upp något för att möjliggöra temporär förvisning av de skoltvungna till i synnerhet arbetslivet; de pedagogiska praktikerna förändras också för att motivera och engagera de skoltvungna. Det sistnämnda innebär att en participativ pedagogisk praktik växer fram som alternativ till den auktoritära och jag ser detta som en

framväxt av djupfostran inom skolans pedagogiska maktrelation.

Den participativa pedagogiska praktiken kännetecknas av att den försöker engagera eleverna och göra dem delaktiga i undervisningen. Den lämnar inte de skoltvungna i fred och ger dem mindre utrymme att spela rollen som enbart underordnade. Den försöker påverka elevens medvetande i syfte att få eleven att bli mottaglig för fostran.

Djupfostran i skolans pedagogiska maktrelation utvecklas således i hög grad tack vare skolplikten, men den arbetar som om skolplikten inte existerar. Då djupfostran verkar genom ökad elevaktivitet och inte accepterar elevens eventuella passivitet, eftersom just passivitet förbinds med misslyckande, blir dess uttalade eller outtalade budskap att alla elever vill vara aktiva, vilket likställs med att vilja utbilda sig. Men om alla elever verkligen vill utbilda sig, varför existerar då skolplikten? Skolpliktens outtalade budskap är nämligen det motsatta: alla elever vill inte eller inser inte värdet av att utbilda sig, varför det behövs tvångsåtgärder för att åtminstone förflytta dem in i skolan.

Den interna dynamiken i lönearbetets maktutövning

Den interna dynamiken i lönearbetets maktutövning kännetecknas också av att försörjningspraktiken formbestämmer såväl fostran som motstånd. Försörjningspraktiken vilar på alienationen, vilken för arbetskraftsägaren framträder som ett ekonomiskt lönearbetsberoende, och den skapar ett motivationsproblem som den till produktivitetshöjning syftande fostran måste bearbeta.

Men den interna dynamiken bestäms också av att fostran tillsammans med möjligheten att förvisa Alter, gör försörjningsspraktiken otillräcklig från Alters synvinkel. Syftet med fostran i lönearbetet är att utvinna högsta möjliga bruksvärde ur den variabla arbetskraften, vilken representerar en kostnad för företagsledningen som därför hushållar med den som om den vore en knapp resurs. Den mycket annat överskuggande tendensen i lönearbetets maktrelation blir därför att lönearbetaren görs överflödig och förvisas. Det är pga. att den företagsekonomiskt motiverade förvisningsmöjligheten är oreglerad och att förvisning innebär lönelöshet för lönearbetaren som den interna dynamiken kommer att präglas av förvisningspraktiken.

Man kan uttrycka det så att *fostran i lönearbetets maktrelation blir klämd mellan lönearbetsberoendet och tendensen att göra lönearbetaren överflödig*. Fostran och motståndet inom lönearbetets maktrelation formbestäms såväl av försörjnings- som förvisningspraktiken. Jag har som nämnts inte studerat förvisningspraktiken systematiskt, men pga. dess centrala inverkan på lönearbetets maktutövning vill jag trots det aktualisera den, inte minst därför att den visar på skillnaden mellan lönearbetets och skolans maktutövning. I den obligatoriska skolan är ju som nämnts förvisningsmöjligheten i princip stängd, varför försörjningspraktiken där får en central roll i den interna dynamiken.

Förvisningens avskräckningsfunktion ð vilken kan kallas arbetslöshetsrädsla ð får naturligtvis konsekvenser för fostran genom att den skapar en vilja till anpassning hos lönearbetaren. Denna konsekvens av förvisningshotet är emellertid helt avhängig förekomsten av ekonomiska alternativ för lönearbetaren. Vid brist på alternativ kommer lönearbetarens motstånd mot förvisning att ta sig det paradoxala uttrycket att han vill behålla sin Alter-position inom lönearbetets maktrelation.

Förvisningspraktiken får emellertid också konsekvenser för försörjningspraktiken genom att den visar dess otillräcklighet. Försörjningspraktikens otillräcklighet är förklaringen till att den kompletteras med både överlevnadsgarantier för dem vars arbetskraft inte efterfrågas och en strävan mot òarbete åt allaò för att sysselsätta dem. För att inte lönearbetaren ska utnyttja denna situation av relativ ekonomisk trygghet på andra än företags- och samhällsekonomiskt lönande sätt, väsentligen för att lönearbetaren inte ska använda den ekonomiska tryggheten som ett medel att befria sig från lönearbetsberoende, görs överlevnadsgarantierna villkorliga i förhållande till viljan att utbjuda arbetskraft till försäljning. Tryggheten kan således genom denna villkorlighet i vissa situationer vändas till sin egen motsats: den blir något man fått som kan gå förlorat. Den blott arbetskraftsägande individen tvingas således, genom ömsom hot om och ömsom verkställda ekonomiska sanktioner, att stå till arbetsmarknadens förfogande när han inte kan eller vill sälja sin arbetskraft. Detta arbetsmarknadstvång varierar i allt väsentligt med efterfrågan på den arbetskraft som hålls i lager.

Syftet med arbetsmarknadstvånget är att enrollera så många som möjligt i lönearbete, men eftersom många av dem som står till arbetsmarknadens förfogande blivit förvisade

genom att de inte klarar av konkurrensen etc., underbyggs tvånget av en sysselsättningsskapande politik. Av kapitalrationella skäl slås människor ut från arbetsmarknaden och av samma skäl kommer en del av dem inte in på arbetsmarknaden igen, varför arbetsmarknadstvånget i sådana fall inte kan försörja *lönearbetet* med arbetskraft. Arbetsmarknadstvånget skapar därför sina egna maktrelationer ð sysselsättning av politiska skäl ð i vilka personer som inte vill eller kan sälja sin arbetskraft placeras.

Överlevnadsgarantin och strävan att få alla arbetsföra att lönearbeta, sätter sin prägel på den interna dynamiken genom att förvisningshotet och den därmed förknippade arbetslöshetsrädslan delvis desarmeras. För en individ utan alternativ till arbetsskraftsförsäljning är det i dagens Sverige fullt möjligt att överleva utan att sälja arbetskraft just till följd av överlevnadsgarantin. Att överleva under sådana villkor är säkert ett hårt arbete förknippat med visst besvär, men inte desto mindre är det fullt möjligt.

I den situationen blir det naturligtvis viktigt att rättfärdiga lönearbetet. Enkelt uttryckt: *om lönearbetsberoendet minskar måste arbetsmoralen öka, allt annat givet*. Reformismens rättfärdigande av lönearbetet har jag betecknat som en rättfärdigande förändringsprocess: den har försökt förändra lönearbetet och maktutövningen i lönearbetets maktrelation. Försöket att skapa òdet goda lönearbetetò är naturligtvis ett svar på av lönearbetarna upplevda brister i det reellt existerande lönearbetet, men det utgör också en speciell tolkning och omformulering av de lönearbetandes vilja att befria sig från lönearbete, en omformulering som ligger inom kapitalrationalitetens ram och som kommer att dominera den socialdemokratiska reformismen samtidigt som den övergår från motstånds- till regeringsrörelse. Reformismen har försökt befria de lönearbetande från det dåliga lönearbetet och därmed har den ju också rättfärdigat lönearbetet som form för arbete.

Att det blivit svårare att förvisa - i Sverige är det otillåtet att förvisa lönearbetare av andra än företagsekonomiskt relevanta skäl - och att den existerande förvisningsmöjlighetens avskräckningskaraktär delvis desarmerats, har resulterat i en betoning av fostran. I den situationen kommer det av alienationen skapade och av försörjningspraktiken förmedlade motivationsproblemet i centrum. Den förändring av fostran som kan noteras inom lönearbetets maktrelation ð som innebär att scientific managements överbetoning av kontroll successivt överges till förmån för olika delaktighetsskapande och engageran-

de lednings- och organisationspraktiker ð är förmodligen en följd av att de lönearbetandes mångfasetterade motstånd på arbetsplatserna förser alienationen med en prislapp. Eftersom alienationen är en förutsättning för lönearbetet kommer djupfostran inom lönearbetets maktrelation att innebära en strävan att så långt möjligt avskaffa *alienationsupplevelsen*. De organisations- och ledningspraktiker som utformas som alternativ till scientific management har därför det gemensamt att de organiserar och leder arbetet som om alienationen inte existerar. I stället för att som scientific management bearbeta de alienerade människornas motvilja mot arbete genom att skärpa kontrollsystemet och därmed skärpa alienationsupplevelsen, tenderar djupfostran i lönearbetet att dölja alienationen när den tar för givet att människan älskar att lönearbeta och ovillkorligen vill göra sitt bästa.

Tvång och samtycke ð ändpunkter på en skala

Av min studie framgår att varken tvång eller samtycke existerar oberoende av varandra i skolans respektive lönearbetets maktrelation. I såväl den förra som den senare blandas tvång och samtycke till följd av maktutövningens interna dynamik.

Jag vill därför beskriva tvång och samtycke som ändpunkter på en skala av olika sätt att utöva makt, vilka Ego är hänvisad till att använda för att producera handlande. Var maktutövningen hamnar på skalan beror i allt väsentligt på styrkeförhållandet mellan Ego och Alter. Styrkeförhållandet betecknar då en relation mellan två parter som i en bestämd situation vill olika saker, har olika intressen, och vars handlande på längre sikt får konsekvenser som aktörerna möjligen inte avsett.

Om man till att börja med föreställer sig skalan av praktiker som en linje vars ändpunkter är tvång respektive samtycke men förlänger linjen förbi samtycket till en punkt som kan kallas maktrelationens upplösning, kan man också föreställa sig relationen mellan Ego och Alter som en motsättning mellan två krafter som ständigt verkar åt motsatta håll, ungefär enligt följande:

Figur 1: *Tvång och samtycke på en maktutövningsskala*

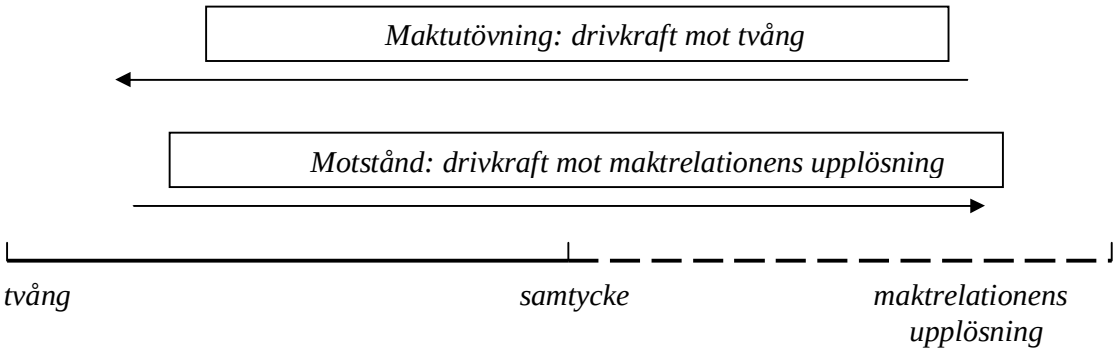

Med figuren vill jag säga följande. Det sker ingen förändring av den tvångsmässiga maktutövningen om inte Alter gör motstånd, men samtidigt består inte maktrelationen om inte Ego i någon mening genom sin maktutövning återskapar den. Extremt uttryckt kan man säga att konsekvensen av motståndet, om inte Ego som motverkande kraft existerar, blir att Ego försvinner. På motsvarande sätt resulterar en maktutövning utan motstånd i att Alter òförsvinnerò genom tvångets objektivering.

Resultatet av kraftmätningen mellan Ego och Alter tycks i många fall bli att maktutövningen förändras och antar karaktär av en maktutövning som försöker vinna Alters samtycke. Men detta är inte ett resultat av en kompromiss eller av någons vilja, utan snarare *en icke avsedd konsekvens av en ständig kraftmätning.*

Maktens trögheter och elasticiteter

Jag skiljer som sagt mellan tre maktpraktiker ð försörjning, fostran och förvisning ð och har i undersökningen av försörjning och fostran i skola och lönearbete funnit att de kan utövas på olika sätt. Det finns i dessa två fall ingen inre logik som gör att t.ex. tvångsmässig försörjning går hand i hand med tvångsmässig fostran, utan hur de båda praktikerna utformas är ett resultat av helt andra saker.

En slutsats som jag tycker mig kunna dra är att försörjningspraktiken tycks vara trögare eller, med andra ord, mindre föränderlig än fostranspraktiken. Både skolplikten och lönearbetsberoendet är förhållandevis tröga, vilket inte minst illustreras av: att skolplikten består trots att skolan och utbildningssystemet organiseras på ett sätt som både syftar till att vinna elevernas samtycke och skärpa deras beroende av utbildning; att lönearbetsbe-

roendet trots att det är otillräckligt av andra än kapitalrationella skäl kompletteras av ett arbetsmarknadstvång som endast delvis bidrar till lönearbetets försörjningspraktik men dessutom skapar nya maktrelationer som s a s. ligger utanför kapitalrationalitetens ram. Fostran tycks vara betydligt mer elastisk, såväl dess former som innehåll har förändrats avsevärt under den tid som skolplikten existerat och lönearbetet varit dominerande arbetsform.

Den generella slutsatsen av detta blir att *försörjningen* av maktrelationer med individer i Alter-position är ett *nödvändigt, men inte tillräckligt, villkor* för maktrelationens reproduktion. Ego måste på något sätt värva Alter till maktrelationen, om inte så upplöses den. Skolplikten liksom lönearbetsberoendet kan ur det perspektivet ses som en kärna, en yttersta garant för maktrelationens reproduktion, kring vilken det överlagras olika kompletterande åtgärder. Denna kärna tycks vara betydligt mindre föränderlig än de övriga aspekterna av maktutövning.

Reformism ð modernisering och samtidigt rättfärdigande

Det är för övrigt just av skälet att visst förblir oförändrat och annat förändras som jag menar att reformismen på en och samma gång innebär modernisering och rättfärdigande. Detta kommer som framgått till uttryck inom lönearbetet, men också inom skolan.

Maktutövningen i skolan har moderniserats i och med framväxten av en participativ pedagogik. Eftersom moderniseringen innebär en såväl formmässig som innehållslig förändring kan man anta att flera elever därigenom blivit mottagliga för skolans fostran. Men samtidigt tycks detta ha lett till att den form av relation mellan Ego och Alter som skolan etablerat blivit rättfärdigad. Skolplikten ifrågasätts knappast av någon, inte ens i den totalitära form den fått i Sverige, där praktiskt taget alla barn och ungdomar fullgör skolplikten i den statliga skolan. Den legitimitet som detta antyder att skolan har, vilar förmodligen på skolans elasticitet i fråga om undervisningens former och innehåll.

På motsvarande sätt tycks det förhålla sig med lönearbetet, vilket socialdemokratisk reformism inte avskaffat utan moderniserat. Moderniseringen har inneburit en anpassning till de lönearbetande i så måtto att en godtycklig maktutövning praktiskt taget fått ge vika för en rationell samt att de lönearbetandes trygghet före, i och efter anställningen

ökat. Reformismen har givit *upprättelse åt lönearbetaren, i hans egenskap av lönearbetare.* Därmed har lönearbetet kommit att framstå som mer rättfärdigt.

Rättfärdigande genom kolonisering av intet

De rättfärdigande praktikerna reformism och utvecklingsrationalism har ett gemensamt drag som jag vill framhålla: de innebär en kolonisering av intet.

Reformismens rättfärdigande av lönearbetet kommer till stånd inte därför att reformismen passivt proklamerar sin anslutning till den bestående kapitalistiska ordningen, utan därför att den *utlovar en framtida förändring* av den. Det är en avgörande skillnad mellan att acceptera något i sig respektive att acceptera något därför att man håller på att förändra det. Huruvida förändringen blir verklighet eller är ett exempel på òond troò har i mitt perspektiv egentligen ingen betydelse, eftersom löftet om förändring alltid erbjuder en möjlighet till disciplinering under varat (det nu existerande) i avvaktan på en framtida förändring. Reformismen kan sägas ha fungerat just så ð den har givit en mening åt många lönearbetandes vara i termer av vad som ska komma i framtiden. Genom att kolonisera många lönearbetares (och självfallet också andras) intet, har den medverkat till att integrera dem i varat. Dess budskap tycks något förenklat ha varit: verka i varat, lev i intet.

Utvecklingsrationalismen tycks fungera på ett snarlikt sätt när det gäller rättfärdigandet av skolgång. Utvecklingsrationalismen använder framtiden som ett instrument för disciplinering i nuet. Intet finns, enligt denna förnuftsform, redan outvecklat i individen och genom att underordna sig skolan åtminstone instrumentellt, kan individen realisera sitt inneboende intet genom utbildning. Denna form av kolonisering av skolelevens intet verkar i varat som ett rättfärdigande av skolgång.

Tvånget skapar välfärdssamhällets syndabockar

Skolplikten innebär att barn och ungdomar inte kan låta bli att gå i skolan. För barn och ungdomar som trots utvecklingsrationalism och participativ pedagogik inte upplever sig som utbildningsberoende ð t.ex. därför att de upplever skolans utbildningsinnehåll som irrelevant ð kan skoltiden bli en mördande tråkig upplevelse. Arbetsmarknadstvånget innebär att personer som inte vill eller kan sälja sin arbetsförmåga måste stå till arbets-

marknadens förfogande. I många fall bidrar inte arbetsmarknadstvånget till lönearbetets försörjningspraktik, utan det får en självständig roll och skapar nya maktrelationer som tycks syfta till att hålla de personer som står till arbetsmarknadens förfogande under uppsikt.

Varför existerar dessa två kategorier av personer ð de skol- och arbetsmarknadstvungna?

Min slutsats är att dessa personer offras för att inte moralen hos de utbildningsberoende och lönearbetande skall brytas ned. De skol- och arbetsmarknadstvungna är välfärdssamhällets syndabockar som därför att de anses missbruka systemet tvingas upprätthålla en plats i, det påstådda, meningslöshetens träsk. *De tvingas förkroppsliga principen om det mindre önskvärda*. Därmed avlockas deras verkliga eller förmenta missbruk av systemet också ett bidrag till upprätthållandet av detsamma.

Diskussion: maktutövningens anonymisering

I denna avhandling har jag försökt låta bli att hävda att det sker en generell förändring av maktutövningen i det moderna samhället, t.ex. från tvångsmakt till makt vilande på Alters samtycke. Jag har i stället försökt visa att i åtminstone skolan och lönearbetet tenderar dessa sätt att utöva makt att blandas. Den inbördes relationen mellan tvång och samtycke inom en maktrelation har jag behandlat som en aspekt av maktutövningens interna dynamik. Jag är av den uppfattningen att maktutövning är en strategisk snarare än en ideologisk, en pragmatisk snarare än en dogmatisk och en praktisk snarare än en principiell verksamhet. Den är till sin natur inriktad mot att få någonting gjort, att framkalla visst, och därför också förändra och hindra annat, handlande. Det är av det skälet som det sida vid sida kan existera en tvångsmässig skolplikt och en samtyckesskapande pedagogisk praktik i skolan. Det är av samma skäl som det sida vid sida kan existera en motivationsförstörande alienation och en motivationsskapande organisations- och ledningspraktik i lönearbetet. Det finns nämligen ingen ideologisk, dogmatisk eller principiell logik i detta, men väl en strategisk, pragmatisk och praktisk logik. Det finns ingen generell men väl en situationsbunden logik i detta.

Detta betyder emellertid inte att maktutövning är kaos, den handlar snarare om *att ständigt försöka skapa en viss handlingsbefrämjande ordning ur kaos* och i den meningen finns det en intern dynamik i maktutövningen som skapar sin egen logik: det finns ju en speciell *situationsbunden logik* i att utöva en människoförflyttande makt som ger upphov till en i princip motsatt människoförändrande maktutövning. Det är en speciell situation och tolkning av den som ger upphov till och får t.ex. skolpliktens tvång att reproduceras, men det är också den situation som skolplikten skapar som ger upphov till en maktutövning som försöker vinna elevernas samtycke.

Mot denna bakgrund vill jag säga att jag är ganska skeptisk till teorier om att makten förr utövades genom tvång medan den nu utövas genom samtycke. Min undersökning bekräftar inte den uppfattningen, däremot bekräftar den att samtycke i vissa situationer och till följd av en speciell intern dynamik kan vara *effektivare* än tvång och vice versa. Maktutövning har sin egen dynamik beroende på vad den syftar till och beroende på relationerna mellan makt och motstånd, mellan människoförflyttning och människoförändring samt mellan tvång och samtycke. Men dynamiken påverkas självfallet också av en rad förhållanden som inte är interna. Demokrati och mänskliga fri- och rättigheter i t.ex. skolans omgivning kan naturligtvis i sig bli en signal till förändring av skolans maktutövning.

Nu visar dock min undersökning att det åtminstone inom skolans och lönearbetets människoförändrande maktutövning finns en gemensam tendens till utveckling från tvång till samtycke, men detta ser jag alltså inte som en följd av ideologier, dogmer eller principer, utan som en följd av en speciell intern dynamik. Jag har kallat denna tendens modernisering därför att den tycks bekräfta ett tema inom såväl klassisk som samtida samhällsvetenskap, nämligen att makten tenderar att bli osynliggjord i det moderna samhället. I det följande ska jag diskutera det temat och börjar då med att kort återge några olika uppfattningar som alla pekar i riktning mot ett osynliggörande av makten.

Explicit finns temat formulerat hos Foucault (t.ex. 1987b). Han gör gällande att osynliggörandet av makten är ett av den moderna maktutövningens resultat och kännetecken. Temat kan också tolkas in i Elias´ (1978a; 1982) framställning av den självdisciplinerande individens framväxt i det moderna samhället, men en sådan tolkning problematiseras

möjligen av att Elias menar att självdisciplinens uppkomst går hand i hand med den moderna, våldsmonopoliserande statens uppkomst. När Durkheim (1964) talar om övergången från mekanisk till organisk solidaritet, kan det tolkas som en beskrivning av ett skifte från en maktutövning vilande på tvång till en vilande på komplementaritet och ömsesidigt beroende som kräver samtycke. När Skinner (1973) bemöter sina kritiker hävdar han att den enda skillnaden mellan hans beteendeteknologiska tvångssystem och liberalernas påstått humanistiska system, är att det senare maskerar styrningen och kontrollen.

Vidare kan Webers (1983) auktoritetstyper och idealtypiska byråkrati ses som en beskrivning av framväxten av en avpersonifierad makt och en maktutövning på delegation som osynliggör Härskaren. När Riesman (1961) talar om inifrånstyrning av individen och med det menar att ò...en drivkraft på ett tidigt stadium inplanterats i honom av de vuxna och inriktas mot generella men icke desto mindre ofrånkomligt bestämda målò (s 20) och Lasch (1983) beskriver ett òpatriarkat utan farò och menar att kapitalismen òhar skurit av det personliga beroendets band, blott för att återuppliva beroendet under den byråkratiska förnuftsmässighetens täckmantelò (s 263) kan även det ses som illustrationer av maktens osynliggörande.

Inom den klassiska nationalekonomin slutligen, kom osynlighetstemat till uttryck i Smiths (1911) formulering av òden osynliga handenò, vilken var ett argument mot statliga regleringar av marknaden och för individens möjlighet att handla i eget intresse. Smith säger bl.a. att när man strävar efter att främja sitt eget individuella intresse kan detta ofta resultera i att man också bidrar till det allmänna bästa, utan att så nödvändigtvis varit det uttalade syftet. Ur detta följer sedan en kritik av försök att åstadkomma det allmänna bästa genom statlig planering och dirigering av ekonomin och individuellt handlande, vilken kan tolkas som en kritik av den tvångsmakt som verkar genom inskränkningar av individens frihet och genom att hennes handlande dirigeras i riktning mot ett resultat som maktutövare tänkt ut på förhand. Smith ställer med andra ord tvångsmaktens mobilisering av yttre krafter mot de inre krafter som handlande i eget intresse frigör.

Marx (1974) såväl bekräftar som överskrider Smiths föreställning om den osynliga handen när han betonar lönearbetarens dubbla frihet: friheten att förfoga över den egna arbetskraften och friheten från kapitalägande. Dessa friheter garanterar att lönearbetet

återskapas eller, annorlunda uttryckt, att det inte förvandlas till antingen slavarbete eller egenarbete. Samtidigt innebär emellertid friheten från kapitalägande en bestämd inskränkning i lönearbetarens fria förfoganderätt över den egna arbetskraften, då lönearbetaren tack vare den inte har möjlighet att avstå från arbetskraftsförsäljning. I realiteten innebär således friheten från kapitalägande en anvisning till lönearbetaren att förfoga över den egna arbetskraften på ett visst sätt. Denna anvisning kan ses som en form av maktutövning som är förenlig med upprätthållandet av lönearbetarens av icke-ägandet inskränkta frihet. Det sättet att utöva makt kan kallas den osynliga handens maktutövning.

Dessa, på många punkter oförenliga, framställningar har det gemensamt att de pekar på en förändring av maktutövningen som i olika avseenden innebär ett osynliggörande. Makten osynliggörs när den byråkratiseras, när disciplinen eller styrningen flyttar in i individen, när människornas ömsesidiga beroende ökar, när marknadens osynliga hand tar över allt mer av handlingsproduktionen.

En aspekt av dessa förändringar som jag vill poängtera är att de tenderar medföra att *makt och ansvar glider isär*. När så sker anonymiseras maktutövningen. I det följande ska jag diskutera två aspekter av maktutövningens anonymisering: oansvarighet och ansvarsomfördelning.

På den personliga upplevelsens plan tar sig maktutövningens anonymisering bl.a. uttryck i en osäkerhet om vem eller vilka som ytterst utövar makten. Den moderna föreställningen om makten domineras inte längre av Härskaren ð Fadern, Husbonden, Brukspatronen, Direktören, Storkapitalet, Staten ð förmodligen därför att individen inte längre är ett underordnat objekt för deras maktutövning, utan ett subjekt som i sina personliga val- och beslutssituationer påverkas och manipuleras av till synes opersonliga och anonyma krafter, vilka jag tidigare beskrivit som *system av nödvändigheter*. Nu kan man i och för sig invända att t.ex. bonden under feodaltiden på motsvarande sätt säkerligen kände sig utsatt för opersonliga krafter ð Årstiderna, Naturen, Torkan och Skyfallet ð men inför dessa naturfenomen framstod han som ett självklart objekt. Godsägaren var emellertid ingen anonym och opersonlig kraft, utan en i allra högsta grad fattbar och synlig Härskare. Idag tycks vi kunna skydda oss mot följderna av naturkrafternas oresonliga

kaos. De anonyma krafterna av idag är i stället maskinerier och system vars betingelser bl.a. är vårt eget handlande ð Marknaden, Konkurrensen, Inflationen, Krisen, Arbetslösheten, Miljöförstöringen ð vilka alla kan beskrivas som seriella fenomen. Dessa krafters verkan är individen nämligen genom sitt handlande själv delaktig i att upprätthålla samtidigt som hon är oförmögen att som individ styra dem.

Marknaden, vars tillväxt är en aspekt av samhällets modernisering, utgör förmodligen det viktigaste enskilda seriella fenomen som anonymiserar maktutövningen. Men det finns också en rad andra fenomen i det moderna samhället som bidrar till maktutövningens anonymisering.

I det traditionella samhället hängde makt och ansvar samman. Maktutövaren framstod som en sådan och kunde hållas ansvarig för en god eller dålig maktutövning, även om han normalt inte kunde avsättas till följd av dålig maktutövning. Ansvaret hade således ingen reell betydelse för maktutövaren.

I det moderna samhället tenderar makt och ansvar således att glida isär. Byråkratiseringen är ett exempel på detta. Staber av tjänstemän och befattningshavare har såväl inom statsapparaten som organisationssfären vuxit fram som nivåer mellan topp och bas. Tjänstemännen utövar en liten del av makten och den har delegerats till dem av organisations-, företags- och förvaltningsledningar. Dessa tjänstemän utför order och kan distansera sig från denna sin roll och beklaga det de är tvungna att göra, men att det är deras arbete att utföra order. Därmed ber de undersåten om förståelse och säger att de inte bär ansvaret för vad de själva gör.

Denna oansvarighetsutveckling illustreras också av att organisationer blivit juridiskt ansvariga subjekt. Aktiebolaget är t.ex. en organisationsform för begränsat ansvar, där ägarna inte har personligt ansvar för verksamheten men inflytande över den. (Det franska ordet för aktiebolag är för övrigt *Societe Anonyme*.) Vidare gör den arbetsrättsliga lagstiftningen arbetsmarknadsorganisationer till ansvariga subjekt. Genom denna utveckling tenderar människor att befrias från ansvar, samtidigt som organisationer blir ansvariga s k juridiska *personer*.

Att ansvar och makt skiljs åt möjliggör för maktutövare, och för dem som är anställda för att vidarebefordra deras order, att påstå att de egentligen gör saker som de inte tycker om, men som trots deras personliga uppfattning är nödvändiga att utföra. De framställer sig själva som hantlangare åt en nödvändighet som de påstår sig inte kunna påverka. Så kan det t.ex. gå till när ett företag läggs ned och en mängd människor blir arbetslösa eller när Försäkringskassans läkare låter meddela att en person som har ont i ryggen är fullt arbetsför. Utan arbetsdelningen mellan makt och ansvar skulle den moderna makten förmodligen vara svårare att utöva. Utan denna arbetsdelning hade Auschwitz aldrig kunnat fungera med sin skrämmande effektivitet.

Det är just den svårgripbara kopplingen mellan makt och ansvar som Ahrne (1989) understryker i sin undersökning av attityder till byråkratisk maktutövning: òByråkratin kan uppfattas som en makt som finns snart sagt överallt, samtidigt som den är ogripbar och otillgänglig. Många klagar över att det är svårt att få besked, svårt att få tag i rätt person, svårt att veta var makten och ansvaret finns.ò (s 28). En annan aspekt av arbetsdelningen mellan makt och ansvar är maktutövningens teknifiering. Beckman (1990) beskriver t.ex. hur makten byggs in i tekniken. Som exempel på detta tar han bl.a. òmekaniserad ledningò: òI stället för att den missnöjde medborgaren får klaga på en felande tjänsteman får han kubbas med trilskande datorer och har ibland inget annat än en korkad maskin att ställa till svars.ò (s 25).

Den moderna maktutövningen tycks således försöka skapa ett maktutövande Ego utan personligt ansvar för sitt handlande, men samtidigt görs Alter delaktig i och kanske ansvarig för maktutövningen. *Maktutövningens anonymisering handlar således inte endast om produktion av oansvarighet, utan också om omfördelning av ansvar*. Det senare illustreras i min undersökning av de många mer eller mindre framgångsrika försöken att göra Alter delaktig och engagerad i maktutövningen inom skola och lönearbete. Samtidigt är en aspekt av det moderna samhällets utveckling att *Alter vill bli delaktig*, vill i högre grad kunna påverka det som påverkar hennes liv. Denna utveckling kan kallas demokratisering och den har gjort sig gällande överallt i det moderna kapitalistiska samhället.

Jag har tidigare försökt visa att olika sätt att utöva makt anvisar olika sätt att göra mot-

stånd. Men hur gör Alter motstånd mot den anonyma maktutövningen? Vem ska man rikta sitt motstånd mot? Mot sig själv eller mot någon som påstår sig vara oansvarig? Blir det nya sättet att göra motstånd mot den maktutövning som kräver engagemang och delaktighet, att vara tyst och passiv? Är t.ex. det ökande antal som röstar blankt i de politiska valen ett symptom på detta? Kommer tystnaden och passiviteten att breda ut sig i skolor och på arbetsplatser som en form för motstånd mot den anonyma maktutövningen?

Med dessa frågor avslutas avhandlingen. Att besvara dem utgör en ny forskningsuppgift som i sin tur reser helt nya frågor: Vilka möjligheter har Alter att vara i fred, tyst och passiv?; Vilka är förutsättningarna för ett icke-engagemang?; Vilka möjligheter finns för Alter att låta bli att ta ansvar?; Vilka är villkoren för ett modernt utanförskap i relation till den ansvarsdelaktighet maktutövningen försöker skapa?; Vilka är överhuvudtaget individens möjligheter att avstå från att bidra till upprätthållandet av de anonyma krafter, vars ansvarslösa redskap moderna maktutövare påstår sig vara?

Summary

The Internal Dynamics of Power

Interplay and Contradictions in Compulsory School and Wage Labor

The *aim* of this work is *to investigate the internal dynamics of power-exercising in schools and in paid employment*. Definition of the basic concepts ð power, internal dynamics, schoool and wage labor ð is given in *Part I*. Part I also delimits the areas of concern and the preconditions of the data analysis. *Chapter 1* presents the aims of the study, where a summary is given of some of the research in the area and competing views concerning the exercise of power are also discussed. My definition of power ð the ability of an individual or a collective actor to cause, effect and prevent action in others and to achieve desired ends ð is characterized as wide, because it do not result in a determination of power concerning when, where and how it is exercised.

Although my aim is to study the exercise of power in schools and at work (wage-labor) some way of spatially delimiting its application appears necessary. Iôve solved this problem by differentiating between power and power relations. Schools and work are among other things defined as established power relations: spatially delimited relations between Ego (the dominant party) and Alter (the dominated party), where Ego is the holder of specific and institutionalized rights, including that of sanctioning others.

Within the framework of this spatial delimitation, the exercise of power is described in terms of both structure and process. The exercise of power is structured by four interrelated processes: 1. *maintenance* (försörjning), described in terms of practices through which Alter is constituted within a differentiated power relation; 2. *acculturation* (fostran), described as the influence that Ego exercises over Alter which cause, alter and prevent actions within the bounds of a specific power relation; 3. *relegation* (förvisning), practices through which actors are effectively moved out of the relations of power; and 4. *justification* (rättfärdigande), which is described as the construction of representations

which aim at presenting power relations as reasonable and justified. The *exercise of power* then is *that dynamic process through which these four practices interact, where they interplay and conflict with one another*.

The internal dynamics of the relations of power form a special aspect of the exercise of power. In these dynamics are contained: the various aspects of the exercise of power ð maintenance and relegation (the removal-of-man-power) acculturation (the alteration-of-man-power) and justification ð and their interrelation; how Ego and Alter, or more generally, power and resistance conflict and coordinate; and finally, how various ways of exercising power ð coercion and production of consent ð interrelate.

Regarding the various ways power is exercised, *coercion* is characterized by the fact that Ego is the central subject and that Alter is an instrumentalized object. Alterôs rights are few and coercion restricts the freedom to act. Ego forces action through sanction, command and prohibition, monitoring Alterôs activities through an intelligence network of controls. Alterôs subordination can thus be described as alienation, and the antagonism that develops here can be called conflictual. The exercise of coercion places Alter into a category, that of the subordinated. The production of *consent*, on the other hand, lacks a central subject, in that both Ego and Alter are themselves subjects. In this case, Alter can be described as an actor capable of choice, who holds more rights than one in the coercive situation. Such rights, however, have two different existences, one in theory and another in practice. This is the case because the force of necessity colors any freedom Alter may have. Ego can produce action by appealing to Alterôs self-interest and by manipulating the system of necessity in which the latter is encased. At the same time, a monitoring system records what Alter does. Alterôs subordination, although real, may appear as consent and the form of antagonism which develops may appear as competiton rather than open conflict. The category that characterizes Alter in this situation is seriality or atomizaton.

On the basis of these specifications I draw out two purified processes in the exercise of power: coercion and consent. Coercion rests upon Egoôs ability to *conscript* Alter, independently of Alterôs will, to enroll Alter in an unequal relation of power. This power to coerce and enroll I call *surface or external acculturation*, because, in its process, Alter

exists as an object. However, because as a human being Alter cannot really be an object, the latter takes the form of a role-play. This playing the role of object, creates a cleavage within Alterôs self-identity, between a subordinated self, the ôobjectô in the role-play, and a ôrealô self. Alterôs self-identity, in other words, is never entirely taken over by Egoôs power to coerce, and cannot be so, because becoming an object can never be more than role playing. The result of this process then is a superficial form of disciplining, where Alter ôplays alongô. The relegation, in itôs coercive form, I describe as a form of *closure*, because it is often inexorable and predetermined.

The production of consent has its basis in Alterôs possibility to choose, which means that Ego must *recruit* Alter, often in competition with others who have the same need. Alterôs consent ð in a sense more or less dependent on the availability of alternatives ð is in other words a condition for the existence of this form of power relation. In this case, Ego does not exercise power through treating Alter as an object, but rather as a subject whose consent must be won. This must occur through a more thoroughgoing process of acculturation, a form of *deep disciplining*. The relegation, when power is exercised by production of consent, can be described as a *turnover* of Alter, where the latter continually circulates in and out of various relations of power.

From this theoretical starting point the exercise of power is described and interpreted in *compulsory school* and *wage-labor*. In *Chapter 2*, the study is delimited according to three of the practices of exercising power: *maintenance, justification and acculturation*, all of which are viewed from the point of view of the exerciser of power. Additionally, my understanding of coercion and consent are applied to the processes of maintenance and acculturation. The central problem of the book is here formulated against this background: *How is the exercise of power in school and at work influenced by the interplay of and contradictions between maintenance, justification and acculturation, as well as by coercion and consent?*

Part II investigates the exercise of power in compulsory schooling. In *Chapter 3*, compulsory schooling is described from the point of view of maintenance. Compulsory schooling is an example of conscription because the individual lacks the possibility of doing otherwise. Schooling is compulsory in its demand for attendance and this condi-

tions the exercise of power as well as its resistance. In order to understand what compulsory schooling really implies, I distinguish the *school* from the process of *education* where the former stands for an institution and the latter something that affects an individual. From this follows that as a legally constituted institution a school can coerce, but education requires some form of consent. Compulsory schooling provides the institution with the physical but not necessarily the mental precense of the pupil. This means that making education compulsory provides the physical but not necessarily the mental precense of the pupil. This serves only part of the schoolôs function: the sorting and detention of youth.

As far as the other aims of education are concerned, those which require mental participation such as socialization and training, or for that matter what the educational laws specify, namely, that all children receive a basic education, the compulsory school attendance provides a necessary but not a sufficient condition. Compulsory schooling ð or more specifically, the requirement of a childôs physical presence in school ð seems rather easy to insure and difficult for a child to avoid. Any resistance by the child must then be negotiated within the institution of the school itself. Such resistance often takes the form of lack of motivation and engagement, which can be either active or passive. If compulsory schooling is to be something more than just the physical control of youth, it must be complemented with justification and/or acculturation that brings about some form of consent on the part of the pupil.

Chapter 4 distinguishes a specific form of justification in schooling, namely that regarding an individualôs need of education for personal development and the attainment of the qualifications necessary for higher education and the labor market. Justification is described here in terms of a *development rationality*. In reality of course, justification is not separated from the compulsory school attendance. For example, the extension of compulsory schooling is often motivated in terms of a development rationality. Analytically however, they can be shown to represent two different aspects of a process. Development rationality aims at ensuring the pupilôs mental participation ð this involves an attempt to underline the importance of the latterôs involvement in doing what compulsory education requires, which the requirement of mere physical presence has no means of securing. Development rationalism attempts to achieve two aspects of what can be

called an education dependency on the part of the pupil: a mental aspect which concerns the pupils experienced need of education and an economic aspect concerning the need for qualifications and diplomas. What can be called development rationalism aims at ensuring both the individual felt need of education and the organization of a system of education, so that qualifications and diplomas are value. All of which involves the pupil in becoming dependent.

Developmental rationalism and the transformation of the school system to its ends are both answers to the same problem: the coerced pupilôs lack of mental participation in school. Developmental rationalism thus reflects, among other things, the needs and viewpoints of educational policymakers, those who stress the importance of education for the individual and for society at large. *Chapter 5* takes up teaching practice as an example of acculturation (fostran) within the realm of the schoolôs pedagogical power relations. This is also an example of a *generational power relation*, where Ego is an adult (a teacher) and Alter a young, subordinate pupil. I try to show that the practices which can be summarized under the heading ôauthoritarianô pedagogy, resemble what I have called surface acculturation. Authoritarian techniques objectify the pupil, requiring his/her subordination and adaptation to the teacherôs demands and to those of a prearranged curriculum. On the other hand, those pedagogic practices that are in different ways alternative to the authoritarian, all contain an attempt to engage the pupil. This implies taking the latter as subject, rather than object and of attempting to engage the pupil in the education process. I call such attempts participatory pedagogy and see them as deep acculturation.

In *Part III* power relations at work are studied. Maintaining and reproducing the conditions of paid labor ð where alienation expresses the laborerôs dependency ð is discussed in *Chapter 6* as an example of recruitment. This becomes clear when a comparison is drawn between modern paid labor and pre-capitalist enforced service, where Ego could put Alter to work even against the latterôs will. Compared to this, the modern wage worker is, instead, free to choose to whom he/she will sell his/her labor power. However, the modern wage laborer is not free to completely refrain altogether from working, should all alternatives to secure a livelihood be closed. This sort of freedom implies rather an insecure existence for wage workers, because it involves the fear of un-

employment, or better, of wagelessness. Against this background there has developed in the modern Swedish welfare state the attempt to lessen the insecurity of wage labor through creating guarantees for economic survival that are separate from work. At the same time, attempts have been made to eliminate unemployment through a policy of providing ôwork for allô. Economic survival in this context means that a person declared capable of working, who cannot or will not sell his/her labor power must still remain at the disposal of the labor market. Being at the mercy of the market labor is a form of coercion that differs from the earlier ôserviceô relationship of procapitalist society, in that it not result in a workplacing. Further it differs from the capitalist wage-dependency, in that it not require the wage laborer to actually sell his labor power to secure his existence. In spite of this differences *wage labor dependency* and *labor market coercion* are problematically related to each other from the perspective of the maintenance of wage labor.

The success of labor market coercion with reference to providing the labor market with labor power is entirely dependent upon demand. If the available labor power is not in demand, labor market coercion becomes something other than an aspect of the practice of maintaining wage labor. If there is demand, it must be for just that labor power that has been stored through labor market coercion. But because this available labor power has often been thrown out of the labor market as a result of earlier competition, the actual success of such coercion in actually providing labor power can be questioned. In relation to wage labor, such coercion tends therefore to become *an illusionary maintenance practice*, rather than a real one. From this perspective, labor market coercion appears more as a way to control unwilling individuals, than a form of labor market maintenance. When however this stored labor power does indeed match labor market demand, can labor market coercion suceed in its maintenance function. This is the case because it can transform the welfare stateôs existence minimum guarantee into an economic sanction, which comes into effect when a person whose labor power has been stored refuses to take work.

Wage laborôs maintenance practice thus form out of an interplay between wage laborôs dependency and labor market coercion. These two aspects of the same process help segment the labor market into two main categories of labor power: those wage laborers

whose dependency contributes to maintenance and those who are on hold, held in the ready ð in make-work or through otherwise being on call for the labor market ð for whom labor market coercion is the utmost cause, not for the fact that they work but rather that they subordinate themselves to this form of activity, employment and control. Wage labor dependency and labor market coercion are thus placed within the framework of two different rationalities: *capital rationality* and *political rationality*. The former is defined as that anonymously guided action taking place within a social, economic and institutional system that is called the capitalist market economy; the latter on the other hand aims at maintaining social control and order. The dependency of wage labor can be said to be capital rational, but potentially political irrational, when it generates insecurity and unemployment. Labor market coercion is more an expression of political than capital rationality.

The conditions of wage labor and the ôwork for allô doctrine has been justified through the social democratic labor movementôs attempt to promote ôsatisfying workô, or better, ôsatisfying wage laborô. For this reason, among others, *Chapter 7* concerns itself with *reformism as a justifying transformation process*. I take my point of departure in social democracyôs transition from oppositional social movement, for whom capital rationality was a negative condition, to social democracy as governing party-movement, whose relation to capital rationality has, from the 1920s onwards, successively become more positive. Social democracyôs subjugation under capital rationality can be explained in several ways. Its own welfare politics when in government, which connected political results to a well functioning economy is one that is offered. A great part of Chapter 7 is given over to illustrating the subjugation of social democracy to capital rationality through institutionalization of the so called § 32 in the statutes of the Swedish Employersô Confederation (SAF)[1] and the attempt to democratize working life from the 1920s onwards.

The point is made that such subjugation or disciplining is not a one sided process, that is, the mere transformation of a once oppositional movement into a force for the reproduc-

[1] § 32 deals with the question of work freedom. It says that the employer should have the right to direct work and to hire and fire laborerôs.

tion of a capitalist market economy. Rather, it is the case that social democracy has also transformed Swedish society and its work relations as well as itself being transformed. What occured is that social democracy made capital rationality into a goal of its own reformist policies; Swedish social democracy *attempted to realize a capitalist utopia.* This has led, among other things, to wage labor being authenticated as wage labor; as well as to the modernization of the power relations involved in the constitution of wage labor itself. The latter has involved the *transformation from the use of arbitrary force into a rational system of exercising power*. In the process, wage labor was justified.

One aspect of this transformation process has been the *modernizing of acculturation* inside the wage labor power relations. This is the topic of *Chapter 8.* The starting point here is that alienation is a precondition for the power relations involved in constituting wage labor. In addition, resistance is preconscribed through the motivation problems that follow from such alienation and the attempt to raise productivity which is the essential ingredient in this exercise of power. Whitin the framework of this process, management in the capitalist corporation came more and more to be guided by the need to control as well as the need to make a profit. In this connection, I describe two different ways of regulating the interrelation between profit and control. This interrelation is *conditioned by the market and organizational processes respectively*. Scientific management circumscribes the pinnacle of the organizational solution. It lead, in turn, to an overemphasis on control, at times at the cost of profit and resulted in the tendency to subordinate the labor process to management, rather than to the increase of exchange value and profit. Scientific management intensifies alienation through this overemphasis on control in the struggle to maximize profit.

For me, scientific management is a near paradigmatic example of surface-acculturation. Its goals are impossible to achieve: to make a robot of a working human being. Those in several senses alternative forms of acculturation ð the human relations school, the socio-technical system, and the ônewô management philosophy ð diverge from scientific management in a number of common ways. For example, all tend to view the working human being as a subject and as a skillful being whose abilities can be put to good use in working life. Through various leadership and organization practices, all share the attempt to replace the alienation inherent wage labor with a sense of participation and sa-

tisfaction. The human relations and the socio-technical schools are thus described as sharing an awareness of the negative side of surface-acculturation. The ônewô management philosophy, on the other hand, is described as an example of deep acculturation. The ambition here is to accomodate the wage laborer to the demands of capital rationality by, for example, altering a companyôs micro organization through market orientation.

In *Part IV* I complete the analysis and interpretation of the exercise of power in school and wage labor by concluding and comparing. At last I discuss the tendencies in modern power-exercising to create an unresponsible Ego and a responsible Alter, a creation often called ôdemocratizationô which I, however, describe as a anonymous exercise of power.

Referenser

Abrahamsson, Bengt 1975, *Organisationsteori. Om byråkrati, administration och självstyre*, AWE/Gebers

Adlercreutz, Axel 1954, *Kollektivavtalet. Studier över dess tillkomsthistoria*, CWK Gleerup

Adlercreutz, Axel 1979, *Svensk arbetsrätt*, AWE/Gebers

Adler-Karlsson, Gunnar 1970, *Funktionssocialism*, Prisma

Adler-Karlsson, Gunnar 1990, *Lärobok för 90-talet*, Prisma

Ahrne, Göran 1976, *Den gyllene kedjan. Studier i arbete och konsumtion*, Verdandi/Prisma

Ahrne, Göran 1987, *Att ha ett arbete. En kritik av tesen om arbetets minskade betydelse*, i *Sociologer ser på arbete* 1987, Arbetslivscentrum

Ahrne, Göran 1989, *Byråkratin och statens inre gränser*, Rabén & Sjögren

Ahrne, Göran m.fl. 1985, *Klassamhällets förändring*, Arkiv

Alchian, Armen A. & Demsetz, Harold 1972, Production, Information Costs, and Economic Organization, i *The American Economic Review* vol. 62:5

Althusser, Louis 1976, *Filosofi från proletär klasståndpunkt*, Cavefors

Altvater, Elmar 1976, *Kvalifikation och yrkesutbildning* samt *Kvalifikationsbegreppets historiska bakgrund*, i Lundberg m.fl. (red) 1976

Alvesson, Mats 1983, *Organisationsteori och teknokratiskt medvetande*, Natur och Kultur

Angelöw, Bosse 1988, *Att berövas sitt arbete*, Symposion

Anthony, P.D. 1977, *The Ideology of Work*, Tavistock

Arbetets söner. Del V: Nydaningens tid 1967, Steinsviks Bokförlag

Arbetsdomstolens domar 1932 och 1933

Arfwedson, Gerd & Arfwedson, Gerhard 1988, *Traditionernas framväxt*, i Svedberg & Zaar (red) 1988

Ariès, Philippe 1982, *Barndomens historia*, Gidlunds

Arnman, Göran & Jönsson, Ingrid 1983, *Segregation och svensk skola. En studie av utbildning, klass och boende*, Arkiv

Aronsson, Gunnar (red) 1983, *Arbetets krav och mänsklig utveckling. Socialpsykologisk arbetslivsforskning*, Prisma

Bachrach, Peter & Baratz, Morton S. 1972, *Makt och fattigdom*, Wahlström & Widstrand

Barnes, Barry 1988, *The Nature of Power*, Polity Press

Baudelot, Christian & Establet, Roger 1977, *Grundskolans funktion i det kapitalistiska skolsystemet*, i Berner m.fl. (red) 1977

Baudrillard, Jean 1988, *Selected Writings*, Polity Press

Beckman, Svante 1990, *Teknik, makt och vanmakt*, i dens. (red), *Teknokrati, arbete, makt*, Carlssons

Berger, Peter L. & Luckmann, Thomas 1979, *Kunskapssociologi. Hur individen uppfattar och formar sin sociala verklighet*, Wahlström & Widstrand

Berg, Gunnar & Wallin, Erik 1982, *Skolan i ett organisationsperspektiv*, Studentlitteratur

Bergman, Paavo 1988, Grupper som objekt för kunskap och manipulation. Om human relations-traditionens teoretiska och ideologiska betydelse, i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* nr 40

Bergryd, Ulla (red) 1987, *Den sociologiska fantasin ð teorier om samhället*, Rabén & Sjögren

Bergström, Villy 1989, *Program och ekonomisk politik 1920ï 1988. SAP i regeringsställning*, i Misgeld m.fl. (red) 1989

Berner, Boel m.fl. (red) 1977, *Skola, ideologi och samhälle*, Wahlström & Widstrand

Berner, Boel 1989, *Kunskapens vägar*, Arkiv

Bernstein, Basil 1983, *Några aspekter av relationerna mellan utbildning och produktion* och *En modell över koder, modaliteter och den kulturella reproduktionsprocessen*, i Bernstein & Lundgren 1983

Bernstein, Basil & Lundgren, Ulf P. 1983, *Makt, kontroll och pedagogik. Studier av den kulturella reproduktionen*, Liber

Beronius, Mats 1986, *Den disciplinära maktens organisering*, Arkiv

Beronius, Mats 1987, *Vetandets spel – inledning till Foucaults kulturkritik*, i Bergryd (red) 1987

Björkman, Torsten 1974, Vilka har i Sverige verkat för arbetslivets demokratisering?, i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* nr 6

Björkman, Torsten & Sandberg, Åke 1988, *Lönearbetets villkor – teknik och organisering i arbetslivet*, i Himmelstrand & Svensson (red) 1988

Blau, Peter M. 1964, *Exchange and Power in Social Life*, Wiley

Block, Fred 1984, Den härskande klassen härskar inte, i *Häften för kritiska studier* nr 3, 1984

Block, Fred & Somers, Margaret R. 1984, *Beyond the Economistic Fallacy: The Holistic Social Science of Karl Polanyi*, i Skocpol (red) 1984

Blomqvist, Martha 1981, *Vem bestämmer medbestämmandet?*, Arbetslivscentrum

Boalt, Gunnar & Husén, Torsten 1967, *Skolans sociologi. Forskning och reformarbete inom svenskt utbildningsväsende*, Almqvist & Wiksell

Boli, John 1989, *New Citizens For a New Society*, Pergamon Press

Boudon, Raymond 1982, *The Unintended Consequences of Social Action*, Macmillan

Bourdieu, Pierre & Passeron, Jean-Claude 1977, *Pedagogisk och språklig auktoritet* samt *Utbildningssystemets ideologiska funktion*, i Berner m.fl. (red) 1977

Bowles, Samuel & Gintis, Herbert 1979, *Schooling in Capitalist America. Educational Reform and the Contradictions of Economic Life*, Routledge & Kegan Paul

Braverman, Harry 1977, *Arbete och monopolkapital*, Rabén & Sjögren
Broady, Donald 1981, *Den dolda läroplanen. KRUT-artiklar 1977-80*, Symposion

Brulin, Göran 1989, *Från den ”svenska modellen” till företagskorporatism?*, Arkiv

Brun, Mogens & Andersen, Svend Ellehammer 1982, *Disciplin og orden i demokratiets skole*, Lärerforeningernes Materialeudvalg

Brunsson, Nils & Olsen, Johan P. (red) 1990, *Makten att reformera*, Carlssons

Bruzelius, Lars H & Skärvad, Per-Hugo 1983, *Integrerad organisationslära*, Studentlitteratur

Buchanan, James M. 1988, *Maktens gränser*, Ratio

Burawoy, Michael 1985, *The Politics of Production*, Verso

Burns, Tom & Stalker, G.M. 1961, *The Management of Innovation*, Tavistock Publications

Callewaert, Staf & Nilsson, Bengt A. 1980, *Skolklassen som socialt system. Lektionsanalyser*, Lunds Bok och Tidskrifts AB

Carlsson, Sten & Rosén, Jerker 1980, *Svensk historia 2: Tiden efter 1718*, Esselte

Casparsson, Ragnar 1947, *LO under fem årtionden. Första delen: 1898ï 1923*, Tiden

Christensen, Anna 1980, *Avstängning från arbetslöshetsersättning*, Norstedts

Christensen, Anna 1983, *Lönearbetet som samhällsform och ideologi*, i *Sociala värderingsförändringar* 1983

Christie, Nils 1972, *Om skolan inte fanns*, Wahlström & Widstrand

Christoffersson, Nils-Olof 1982, *Utbildningsekonomi ð en forskningsöversikt*, Skolöverstyrelsen

Cooley, Mike 1990, *Arkitekt eller bi?*, Carlssons

Dahl, Robert A. 1976, *Democracy in the United States: Promise and Performance*, Rand McNally

Dahl, Robert A. 1961, *Who Governs? Democracy and Power in an American City*, Yale University Press

Dahlkvist, Mats 1977, *Staten, socialdemokratin och socialismen*, Prisma/Verdandidebatt

Dahlkvist, Mats & Thorell, Mats 1985, *Kapitalet. Första boken. Supplement*, Arkiv

Dahrendorf, Ralf 1959, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Routledge & Kegan Paul

Dale, Erling Lars 1981, *Vad är uppfostran?*, Natur och Kultur

Daudi, Philippe 1987, *Maktens diskurs ð om begreppets genealogi och maktutredningens möjligheter*, i Petersson (red) 1987

Demokrati på arbetsplatsen 1975 (SOU 1975:1)

Dillard, Dudley 1975, *Västeuropas och Förenta staternas ekonomiska historia*, Liber

Dobb, Maurice 1973, *Studier i kapitalismens utveckling*, Rabén & Sjögren

Drucker, Peter F 1988, *Om management*, Svenska Dagbladet

Durkheim, Emile 1964, *The Division of Labor in Society*, The Free Press

Durkheim, Emile 1973, *Moral Education*, The Free Press

Durkheim, Emile 1985, *The Evolution of Educational Thought. Lectures on the Formation and Development of Secondary Education in France*, Routledge & Kegan Paul

Egidius, Henry 1983, *Riktningar i modern pedagogik*, Natur och Kultur

Eidem, Rolf & Skog, Rolf 1980, *Löntagarmakt i Västeuropa*, Utrikespolitiska institutet

Eklund, Per 1974, *Rätten i klasskampen*, Tidens förlag

Elias, Norbert 1978a, *The History of Manners*, Basil Blackwell

Elias, Norbert 1978b, *What is Sociology?*, Hutchinson

Elias, Norbert 1982, *State Formation and Civilization*, Basil Blackwell

Ellmin, Roger 1985, *Att hantera konflikter i skolan*, Liber

Engellau, Patrik (red) 1986, *Läsebok för ledare*, Norstedts

En skola för alla – förslag till skolpolitiska handlingslinjer 1980, Socialdemokraterna

Etzioni, Amitai 1966, *Moderna organisationer*, Aldus/Bonniers

Etzioni, Amitai 1975, *A Comparative Analysis of Complex Organizations*, The Free Press

FIB-juristerna 1976, *Medbestämmandelagen – en antistrejklag*, Ordfront

Flodgren, Boel 1978, *Fackföreningen och rätten*, Norstedts

Flodgren, Boel, Hydén, Håkan & Sandström, Torsten 1981, *Arbetsrätt. Om rättens innehåll och tillämpning i arbetslivet*, Liber

Flodgren, Boel & Hydén, Håkan 1985, *Arbetsrättens grunder*, Liber

Foucault, Michel 1980a, *Sexualitetens historia. 1. Viljan att veta*, Gidlunds

Foucault, Michel 1980b, *Power/Knowledge*, The Harvester Press

Foucault, Michel 1983, *Vansinnets historia under den klassiska epoken*, Arkiv

Foucault, Michel 1987a, *Sexualitetens historia. 3. Omsorgen om sig*, Gidlunds

Foucault, Michel 1987b, *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*, Arkiv

Foucault, Michel 1988, *Politics, Philosophy, Culture. Interviews and other writings 1977-1984*, Routledge

Fridell, Folke 1980, *Död mans hand*, LTs förlag

Friedman, Andy 1979, ôSjälvstyre under ansvarô kontra ôdirekt kontrollô: Företagsledningsstrategier under kapitalismen, i *Zenit* nr 59

Friedman, Milton & Rose 1980, *Frihet att välja*, Liber
Friis, Allan 1986, *Vår schizofrena skola*, Arena

Furåker, Bengt 1979, *Stat och arbetsmarknad. Studier i svensk rörlighetspolitik*, Arkiv

Galbraith, John Kenneth 1983, *Maktens anatomi*, Forum

Gallie, W.B. 1956, Essentially Contested Concepts, i *Proceedings of The Aristotelian Society*

Garraty, John A. 1980, *Arbetslösheten i historien*, Liber

Garson, Barbara 1982, *Hela dagen lång*, Rabén & Sjögren

Gesser, Bengt 1976, *Skolsystem och social skiktning*, i Lundberg m.fl. (red) 1976

Gesser, Bengt 1985, *Utbildning, jämlikhet, arbetsdelning*, Arkiv

Giddens, Anthony 1984, *The Constitution of Society*, Polity Press

Goffman, Erving 1974, *Jaget och maskerna*, Rabén & Sjögren

Goffman, Erving 1983, *Totala institutioner*, Rabén & Sjögren

Gorz, André (ed) 1978, *The Division of Labour*, The Harvester Press

Gorz, André 1984, *Vägen till paradiset bortom arbetssamhället*, Alfabeta

Grundskola under 20 år 1982, Skolöverstyrelsens pedagogiska nämnd

Gynnå, Christina & Mannheimer, Eva 1970, *En studie i den svenska arbetarklassens uppkomst*, Sociologiska institutionen i Lund (stencil)

Hadenius, Axel 1976, *Facklig organisationsutveckling. En studie av Landsorganisationen i Sverige*, Rabén & Sjögren

Heckscher, Eli F. 1957, *Svenskt arbete och liv*, Bonniers

Hegel, Georg Friedrich 1968, Om självmedvetandet, i *Zenit* nr 1/1968

Henning, Roger & Ramström, Dick 1989, *Förvaltningsförnyelse. Arbetsmarknadsverket inför 90-talet*, Carlssons

Hermansson, CH 1989, *Ägande och makt*, Arbetarkultur

Himmelstrand, Ulf & Svensson, Göran (red) 1988, *Sverige ð vardag och struktur*, Norstedts

Hirschman, Albert O. 1981, *Exit, Voice and Loyalty. Responses to Decline in Firms, Organizations and States*, Harvard University Press

Hirschman, Albert O. 1972, *Sorti eller protest. En fråga om lojaliteter*, Rabén & Sjögren

Holter, Harriet m.fl. 1976, *Familjen i klassamhället*, Aldus

Hultén, Gösta 1978, *Arbetsrätt och klassherravälde*, Rabén & Sjögren

Husén, Torsten 1980, *Skolan i prestationssamhället. Ett försök att kritiskt granska skolan som institution*, Natur och Kultur

Hydén, Håkan 1980, *Rättens samhälleliga funktioner*, Studentlitteratur

Härnqvist, Kjell 1982, *Det fria valet på grundskolans högstadium ð motiv, tendenser och effekter*, i *Grundskola under 20 år* 1982

Illeris, Knud 1978, *Motivation i skolen ð manipulation eller solidaritet*, Munksgaard

Illich, Ivan 1972, *Samhälle utan skola*, Wahlström & Widstrand

Isling, Åke 1984a, *Kampen för och mot en demokratisk skola*, Sober Förlags AB

Isling, Åke 1984b, *Grundskola för allmänmänsklig kompetens*, Sober Förlags AB

Isling, Åke 1988, *Det pedagogiska arvet. Kampen för och mot en demokratisk skola 2*, Sober Förlags AB

Jessop, Bob 1983, *The Capitalist State. Marxist Theories and Methods*, Martin Robertson

Johansson, Anders L 1989, *Tillväxt och klassamarbete ð en studie av den svenska modellens uppkomst*, Tidens förlag

Jörberg, Lennart 1976, *Den ekonomiska utvecklingen i de nordiska länderna 1850ï 1914*, Ekonomisk-historiska institutionen i Lund

Karabel, Jerome & Halsey, A.H. (eds) 1977, *Power and Ideology in Education*, Oxford University Press

Karlbom, Torvald 1969, *Arbetarnas fackföreningar*, Bok och bild

Karlsson, Jan Ch 1986, *Begreppet arbete*, Arkiv

Kjellberg, Anders 1981, Från industriell demokrati till medbestämmande, i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* nr 21-22

Kjellberg, Anders 1984, Facklig styrka eller reformistisk strategi?, i *Zenit* nr 86

Kollektiv kapitalbildning genom löntagarfonder 1976, Prisma

Kommentarmaterial Lgr 80: Hjälp till elever med svårigheter 1982, Liber

Korpi, Walter 1978, *Arbetarklassen i välfärdskapitalismen*, Prisma

Korpi, Walter 1981, *Den demokratiska klasskampen*, Tidens förlag

Kugelberg, Bertil 1967, *Arbetsgivarna och arbetarna*, i *Arbetets söner* 1967

Lafargue, Paul 1988, *Rätten till lättja*, Symposion

Lagen om anställningsskydd 1976, (LOs serie om arbetsrätt 1)

Lasch, Christopher 1983, *Den narcissistiska kulturen*, Norstedts

Lewin, Leif 1970, *Planhushållningsdebatten*, Almqvist & Wiksell

Levitas, Maurice 1978, *Marxist Perspectives in the Sociology of Education*, Routledge & Kegan Paul

Lindgren, John 1938, *Svenska metallindustriarbetareförbundets historia. Band I: 1888ï 1905*, Tiden

Lindhagen, Jan 1974, *Socialdemokratins program. Bolsjevikstriden*, Tidens förlag

Lohse, Lennart 1963, *Arbetsgivarnas inställning till föreningsrätt, arbetarskydd och arbetstid i statsvetenskaplig belysning*, Svenska Arbetsgivareföreningen

LOs röda bok 1973, LO

LO-tidningen 25/1985

Lukes, Steven 1983, *Power. A Radical View*, MacMillan

Lundberg, Erik 1958, *Konjunkturer och ekonomisk politik*, SNS

Lundberg, Svante m.fl. (red) 1976, *Jämlikhetsmyt och klassherravälde*, Cavefors

Lundgren, Ulf P. 1979, *Att organisera omvärlden. En introduktion till läroplansteori*, Liber

Lundgren, Ulf P. 1986, *Att organisera skolan. Om grundskolans organisation och ledning*, Liber

Lundh, Christer 1982, *Vägar till arbetsplatsdemokrati*, Meddelande från ekonomisk-historiska institutionen vid Lunds universitet nr 23

Lysgaard, Sverre 1976, *Arbeiderkollektivet*, Universitetsforlaget

Låt skolan rätta sig efter eleverna, *Dagens Nyheter* 20/11 1972

Läroplan för grundskolan 1980

Lönnroth, Johan 1989, *Politisk ekonomi. Svenska och internationella tanketraditioner*, Arbetarkultur

Malm, Lars 1988, *Arbetsplatsen ð vårt universitet*, Pihlgrens förlag

Marcuse, Herbert 1968a, *Eros och civilisation. En Freudtolkning*, Arcana Förlag

Marcuse, Herbert 1968b, *Den endimensionella människan*, Bonniers

Marglin, Stephen A. 1978, *What do bosses do? The origins and functions of Hierarchy in Capitalist Production*, i Gorz (ed) 1978

Marklund, Sixten 1982, *Skolsverige 1950ï 1975. Del 2: Försöksverksamheten*, Liber

Marx, Karl 1974, *Kapitalet. Kritik av den politiska ekonomin. Första boken*, Cavefors

Marx, Karl 1978, *Ekonomisk-filosofiska manuskript från 1844*, i Marx & Engels 1978

Marx, Karl & Engels, Friedrich 1978, *Filosofiska skrifter*, Cavefors

Marx, Karl & Engels, Friedrich 1986, *Kommunistiska manifestet*, Arbetarkultur

Masuch, Michael 1974, *Uddannelsessektorens politiske økonomi. Lärearbejdet og lönarbejdet i kapitalismen*, Rhodos

Mathiesen, Thomas 1982, *Makt och motmakt*, Korpen

MBL i utveckling ð betänkande av nya arbetsrättskommittén 1982 (SOU 1982:60), Liber förlag

McGregor, Douglas 1966, *Företaget och människan*, Beckmans

Mead, George H. 1976, *Medvetandet, jaget och samhället från socialbehavioristisk ståndpunkt*, Argos

Meidner, Rudolf m.fl. 1975, *Löntagarfonder*, Tidens förlag

Meidner, Rudolf 1984, *I arbetets tjänst*, Tidens förlag/Arbetslivscentrum

Merton, Robert K. 1967, *Manifest and Latent Functions*, i dens. 1967, *On Theoretical Sociology*, The Free Press

Miliband, Ralph 1980, *Marx och politiken*, Bonniers

Millbourn, Ingrid 1990, ***ò**Rätt till maklighet**ò***, Symposion

Mills, C Wright 1971, *Makteliten*, Rabén & Sjögren

Misgeld, Klaus, Molin, Karl & Åmark, Klas (red) 1989, *Socialdemokratins samhälle. SAP och Sverige under 100 år*, Tidens förlag

Montgomery, Arthur 1969, *Industrialismens genombrott i Sverige*, Almqvist & Wiksell

Mouzelis, Nicos P. 1975, *Organisation and Bureaucracy*, Routledge & Kegan Paul

Negt, Oskar 1987, *Levande arbete, stulen tid*, Röda Bokförlaget

Nichols, Theo & Beynon, Huw 1977, *Living with Capitalism. Class Relations and the Modern Factory*, Routledge & Kegan Paul

Nilsson, Kjell & Sunesson, Sune 1988, *Konflikt, kontroll, expertis*, Arkiv

1975 års socialdemokratiska partiprogram, Socialdemokraterna
1990 års socialdemokratiska partiprogram, Socialdemokraterna (kopia av korrekturupplaga)

Nya arbetsformer 1978, Svenska Arbetsgivareföreningen

Näslund, Bertil & Sellstedt, Bo 1977, *Ökad löntagarmakt. Bakgrund, utveckling och ekonomiska konsekvenser*, SNS

Ohlsson, Rolf 1986, *Högre utbildning och demografisk förändring*, Ekonomisk-historiska föreningen i Lund

Ohrlander, Gunnar 1981, *Kunskap i skolan*, Norstedts

Olofsson, Gunnar 1979, *Mellan klass och stat*, Arkiv

Olsen, Johan P. 1990, *Moderniseringsprogrammen i institutionellt perspektiv*, i Brunsson & Olsen (red) 1990

Olsson, Lars 1980, *Då barn var lönsamma*, Tiden

von Otter, Casten 1982, *31 teser om ledarskap och paragraf 32*, Arbetslivscentrum

Ouchi, William G. 1982, *Teori **ò**Z**ò***, Svenska Dagbladet

Ovesen, Edith E. 1978, *Arbetslöshetens psykiska följdverkningar*, Rabén & Sjögren

Palme, Olof 1987, *En levande vilja*, Tiden

Pareto, Vilfredo 1973, *Eliters uppgång och fall*, Argos

Parkin, Frank 1979, *Marxism and Class Theory. A Bourgeois Critique*, Tavistock

Parsons, Talcott 1964, *Social Structure and Personality*, The Free Press

Parsons, Talcott 1968, *The Structure of Social Action*, The Free Press

Persson, Anders & Sandberg, Kenneth 1985, *Demokratisering eller självexploatering?*, Studentlitteratur

Petersson, Olof (red) 1987, *Maktbegreppet*, Carlssons

Petersson, Olof 1989, *Maktens nätverk*, Carlssons

Petersson, Olof & Carlberg, Ingrid 1990, *Makten över tanken*, Carlssons
Pettersson, Lars-Olof u.å., *Arbetstider i tolv länder*, Arbetstidskommittén (stencil)

Pignon, Dominique & Querzola, Jean 1978, *Dictatorship and Democracy in Production*, i Gorz (ed) 1978

Polanyi, Karl u.å., *Den stora omdaningen. Marknadsekonomins uppgång och fall*, Arkiv

Poster, Mark 1984, *Foucault, Marxism and History*, Polity Press

Poulantzas, Nicos 1970, *Politisk makt och sociala klasser*, René Coeckelbergs Partisanförlag AB

Poulantzas, Nicos 1977, *Ideologiska apparater **ð** statsapparater* och *Skolan som ideologisk statsapparat*, i Berner m.fl. (red) 1977

Rehn, Gösta 1988, *Full sysselsättning utan inflation*, Tidens förlag

Richardson, Gunnar 1984, *Svensk utbildningshistoria*, Studentlitteratur

Riesman, David 1961, *Den ensamma massan*, Aldus/Bonniers

Rousseau, Jean-Jacques 1977, *Emile eller om uppfostran*. Första delen, Stegelands

Russell, Bertrand 1952, *Makt. En analys av dess roll i samhället*, Natur och Kultur

Rydberg, Viktor 1953, *Dikter*, Bonniers

Röster om facket och jobbet. 2: Friheter och förmåner i arbetet 1988, LO

Samtal med sökande. Grundsyn, värderingar, förhållningssätt 1984, Arbetsmarknadsstyrelsen

Samtal med arbetsgivare. Uppdrag, grundsyn, förhållningssätt 1985, Arbetsmarknadsstyrelsen

Sandgren, Björn 1979, *Skolans problem är inte bara skolproblem*, Liber

Sandin, Bengt 1986, *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan*, Arkiv

Sandkull, Bengt 1982, *Facket i storföretagen*, Tidens förlag

Sartre, Jean-Paul 1976, *Critique of Dialectical Reason*, NLB
Sartre, Jean-Paul 1984a, *Till frågan om metoden*, Arkiv

Sartre, Jean-Paul 1984b, *Varat och Intet*, Korpen

Schiller, Bernt 1967, *Storstrejken 1909*, Akademiförlaget

Schiller, Bernt 1974, *LO, paragraf 32 och företagsdemokratin*, Prisma/LO

Schmidt, Folke 1975, *Arbetsrätt I*, Norstedts

Schmidt, Folke 1979, *Facklig arbetsrätt*, Norstedts

Schmidt, Folke 1980, *Löntagarrätt*, Norstedts

Seyler, Hans 1983, *Hur bonden blev lönearbetare*, Arkiv

Skinner, B F 1973, *Bortom frihet och värdighet*, Norstedts

Skocpol, Theda (ed) 1984, *Vision and Method in Historical Sociology*, Cambridge University Press

Skollag och skolförordning 1979, Skolöverstyrelsen/Liber

Skolöverstyrelsens författningssamling 1986:1

Smith, Adam 1911, *En undersökning av folkens välstånd, dess natur och orsaker*, Gleerups

Sociala värderingsförändringar 1983, Sekretariatet för framtidsstudier/Liber

Socialtjänst och socialförsäkringstillägg 1977 (SOU 1977:40)

Sociologer ser på arbete 1987, Arbetslivscentrum

Sohlman, Åsa 1982, *Utbildning och arbetsmarknad*, Studentlitteratur

Starrin, Bengt m.fl. 1985, *Tillsammans blir vi starka. Arbetslöshetens elände, vardag och motkamp*, Prisma

Statistiska meddelanden: gymnasieskolan 1989/90 1990, SCB

Stinchcombe, Arthur L. 1968, *Constructing Social Theories*, Harcourt, Brace & World

Stone, Katherine 1977, *Klassmakt och arbetsdelning*, Arkiv
Sunesson, Sune 1974, *Politik och organisation. Staten och arbetarklassens organisationer*, Arkiv

Sunesson, Sune 1983, *Inledning till Michel Foucaults Vansinnets historia*, i Foucault 1983

Svedberg, Lars & Zaar, Monica 1988, *Boken om pedagogerna*, Utbildningsförlaget

Svensson, Lennart 1984, *ðSjälvstyrandeð grupper ð några exempel*, Arbetslivscentrum

Svensson, Roland 1981, *Offentlig socialisation*, Liber

Sysselsättningspolitik för arbete åt alla 1979, sammanfattning av SOU 1979:24

Söderpalm, Sven Anders 1980, *Arbetsgivarna och Saltsjöbadspolitiken*, Svenska Arbetsgivareföreningen

Therborn, Göran 1976, Vad gör den härskande klassen när den härskar?, i *Häften för kritiska studier* nr 4, 1976

Therborn, Göran 1988, *Hur det hela började. När och varför det moderna Sverige blev vad det blev*, i Himmelstrand & Svensson (red) 1988

Thompson, E P 1983, *Herremakt och folklig kultur. Socialhistoriska uppsatser*, Författarförlaget

Thompson, Paul 1983, *The Nature of Work*, Macmillan

Tilton, Tim 1989, *Ideologins roll i socialdemokratisk politik*, i Misgeld m.fl. (red) 1989

Tingsten, Herbert 1967a, *Den svenska socialdemokratins idéutveckling 1*, Aldus/Bonniers

Tingsten, Herbert 1967b, *Den svenska socialdemokratins idéutveckling 2*, Aldus/Bonniers

Trist, Eric L. 1981, *The Evolution of Sociotechnical System as a Conceptual Frame-*

work and as an Action Research Program, i Van de Ven & Joyce (eds) 1981

ò*Utslagningen****ò*** *i grundskolan* 1983, (SOU 1983:63)

Utvecklingsavtal SAF-LO-PTK 1982
Walpole, G. S. 1948, *Samarbete på arbetsplatsen. Den gemensamma överläggningens teori och praktik*, Natur och Kultur

Van de Ven, Andrew H. & Joyce, William F. (eds) 1981, *Perspectives on Organization Design and Behavior*, Wiley-Interscience

Weber, Max 1978, *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda*, Argos

Weber, Max 1983, *Ekonomi och samhälle. Förståendesociologins grunder 1*, Argos

Weber, Max 1987, *Ekonomi och samhälle. Förståendesociologins grunder 3*, Argos

Werin, Lars 1984, *Ekonomi och rättssystem*, Liber

Williams, Raymond 1975, *The Long Revolution*, Penguin Books

Willis, Paul 1983, *Fostran till lönearbete*, Röda Bokförlaget

Winberg, Christer 1977, *Folkökning och proletarisering*, Cavefors

Volpert, Walter 1983, *Sambandet mellan arbete och personlighet ur handlingspsykologisk synvinkel*, i Aronsson (red) 1983

Woodward, Joan 1965, *Industrial Organization*, Oxford University Press

Wright, Erik Olin 1979, *Class, Crisis and the State*, Verso

Vygotskij, Lev S. 1981, *Psykologi och dialektik*, Norstedts

Åberg, Rune 1988, *Marknadsekonomins samhälle och dess motkrafter*, i Himmelstrand & Svensson (red) 1988

Åmark, Klas 1989, *Sammanhållning och intressepolitik. Socialdemokratin och fackföreningsrörelsen i samarbete och på skilda vägar*, i Misgeld m.fl. (red) 1989

Østerberg, Dag 1977a, *Förståelseformer*, Korpen

Østerberg, Dag 1977b, *Makt och materiell*, Korpen

Noter

Kapitel 1

[1] Samma förhållande påvisar Foucault i och för sig också i det antika Greklands s k härskarlära: härskaren utför sina uppgifter bättre ò...ju mindre man skyltar med de yttre tecknen på sin maktò, skriver han (1987a, s 86).

[2] Buchanan (1988) hävdar t.ex. i en bok symptomatiskt betitlad *Maktens gränser* att nationalekonomin bör inrikta sig på byte snarare än val och vill benämna denna verksamhet symbiotik i stället för nationalekonomi. Symbiotiken drar uppmärksamheten, skriver Buchanan, ò...till ett unikt förhållande, det som rör individernas samarbete, även då de individuella intressena är olikaò (s 20) och fortsätter: òSymbiotiken omfattar inte de strategiska val som föreligger i ... rena konfliktsituationer.ò (s 21), och konkluderar att marknaden inte är ett medel för att åstadkomma något, utan òden institutionella inkarnationen av de frivilliga bytesprocesser som individerna i sina olika kapaciteter ingår i.ò (s 24). Till slut konstaterar han: òDen skiljelinje som bör dras mellan ekonomi och politik som läroämnen ligger i karaktären hos de sociala relationer mellan individer som granskas i vart och ett av dem. I den mån individer byter och bedriver handel som fritt avtalande storheter, är det dominerande draget i deras beteende ôekonomisktõ ... I den mån individer möter varandra i en relation där den ene är överlägsen och den andre underlägsen, den ene är ledare och den andre följer honom, där den ene ger order och den andre utför dem, är det dominerande draget i deras beteende ôpolitisktõ Ekonomi är studiet av hela systemet med bytesrelationer. Politik är studiet av hela systemet med tvångsbetonade eller potentiellt tvångsbetonade relationer.ò (s 27).

Buchanan inskränker således det ekonomiska studiet till bytesögonblicket ð när två parter frivilligt byter ð och bortser från deras historiska och biografiska sammanhang. Genom den inskränkningen kan han skilja ut makt ð i Webers mening ð från ekonomiska

och andra bytesrelationer.

[3] Med detta påstående vill jag alls inte ansluta mig till Dahrendorf (1959), vilken gör en tolkning av Marx som på en och samma gång betonar och naturaliserar makten då han gör gällande att individer i arbetarklassen sammansvetsas av sin gemensamma position som underordnade snarare än av sin position som icke-ägare av kapital. Han säger t.ex. att många konfliktteoretiker menar att makt är ett överspelat fenomen och invänder mot dessa genom att utveckla en funktionell syn på makt: ò...i industriföretag har några till uppgift att kontrollera andras handlande och utfärda order, och andra får finna sig i att bli kontrollerade och måste lyda.ò (s 71). Arbetarklassen ses mot denna bakgrund som en de underordnades *arbetsplatsklass*, de arbetande individernas klasstillhörighet bestäms nämligen med utgångspunkt i deras ställning i arbetsplatsens hierarki. Eller som Parkin (1979) beskriver Dahrendorfs ståndpunkt: ò...de auktoritetslösa är en klass endast i begränsad mening genom att de förlorar sin underordnade ställning i samma ögonblick som de lämnar det rum där befallning och lydnad härskar.ò (s 51).

[4] Som exempel kan anföras tolkningar av Adam Smiths begrepp òden osynliga handenò, vilka gör gällande att det är en beskrivning av ett samhälle utan makt. Föreställningen om den osynliga handen beskriver nämligen en speciell förmedling mellan egen- och allmänintresse. Hur denna förmedling går till råder det delade meningar om. Om förmedlingen är helt automatisk tycks maktutövning inte behövas. Enligt en del uttolkare av Smith ð t.ex. Friedman & Friedman (1980), Lundberg (1958) och Werin (1984) ð tycks det föreligga en mer eller mindre automatisk övergång av egen- i allmänintresse, varför övergången inte specificeras och därmed antar metafysisk karaktär. Man kan också uttrycka det så att dessa uttolkare håller sina läsare i ovisshet om hur det i realiteten går till när handlande i eget intresse övergår i något allmänt gott och just denna ospecificerade förmedling mellan egen- och allmänintresse leder dem in på resonemang om òmarknadssamhälletò som ett samhälle utan makt. Åberg (1988) har i stället dragit den från min utgångspunkt rimliga slutsatsen att den osynliga handen utgör en modell av òett samhälle där ingen har maktò och att konkurrensen på marknaden utgör òden opersonliga makt som likt en osynlig hand utövar det nödvändiga tvånget att fördela resurserna i samhälletò (s 170).

[5] Svaren på frågorna när, var och hur makt utövas är i allmänhet aspekter av maktdefini-

tioner.

[6] Initialt har Hirschmans (1972;1981) behandling av skillnaden mellan exit och voice varit vägledande för mitt synsätt. Det är dock mer själva idéen om att utöva påverkan genom att stanna kvar i t.ex. en organisation och försöka förändra densamma (voice) respektive att uttrycka sitt missnöje genom att träda ut ur organisationen (exit) som varit inspirerande, än själva det sammanhang på vilket Hirschman tillämpar sina begrepp.

[7] I sammanhanget kan nämnas att Karlsson (1986) skiljer mellan två former av lönearbete: proletärt lönearbete, vilket är underordnat i arbetsorganisationen och saknar karriärväg i yrket; samt karriärinriktat lönearbete, vilket är överordnat i arbetsorganisationen och har en karriärväg inbyggd i yrket. Det för min studie relevanta lönearbetet motsvaras närmast av den förra formen.

[8] Goffman (1974) skiljer i sin dramaturgiska framställning av den sociala interaktionsprocessen bl.a. mellan ett främre och ett bakre rum som skiljs åt av varseblivningsbarriärer. När jag talar om Alters *synlighet* är det inte för att begränsa Egos varseblivning av Alter till seendet, utan innesluter i det också andra aspekter av varseblivning.

[9] Foucault (1987b) talar bl.a. om organiseringen av ett synlighetsfält och relationen mellan disciplin och synliggörande kan ses som en aspekt av relationen mellan makt och vetande. Beronius (1987) har påpekat att relationen mellan makt och vetande är grundtemat hos Foucault och att poängen i hans sätt att behandla dessa båda kategorier är att de òinnehåller varandraò. Maktens och vetandets ömsesidiga òinnehållandeò kommer till uttryck i diskursbegreppet, vilket beskriver en vetenskaplig samtalsordning (Sunesson 1983) som gör skillnad mellan olika slags vetande (t.ex. vetenskapligt och ovetenskapligt). Att skilja det förnuftiga från det oförnuftiga blir för Foucault en form för maktutövning. Diskurser kan därvidlag ses som maktformer (Poster 1984) vilka möjliggör maktpraktiker. Diskurser producerar objekt (Daudi 1987), vilka gör maktutövning möjlig.

Nilsson & Sunesson (1988) har diskuterat relationen mellan kunskap och makt på ett sätt som i princip liknar mitt sätt att se på relationen mellan organiserandet av ett synlighetsfält och fostran. De säger att det både är självklart och inte att kunskap är makt. Självklart är det ò...därför att kunskap ger oss möjlighet till inblick, och med inblick för-

binder vi i tanken ofta möjlighet till påverkan, till att få det som vi vill ha det, när vi genom inblicken förstått varför något är som det är, i synnerhet om det inte är som vi vill ha det.ò (s 18).

[10] I analysen av herre-slav-relationen säger Hegel (1968, s 53): ò...ty vad trälen gör är egentligen hans herres handling.ò.

[11] Att följa maktutövarens påbud och förbud som om man faktiskt vore ett viljelöst objekt, kan vara ett sätt att göra motstånd. Det finns en stridsåtgärd i arbetslivet som brukar kallas paragrafarbete och som innebär att de arbetande följer reglementen, arbetsbeskrivningar etc. efter bokstaven. Den stridsåtgärden förefaller illustrera ovan nämnda sätt att göra motstånd.

Att göra motstånd genom att in i minsta detalj följa Egos instruktioner illustrerar att även en maktutövning som förmenar Alter avsikter och vilja, är beroende av att Alter handlar i enlighet med avsikter som inte påtvingats honom eller henne av Ego.

[12] Boudon (1982) sammanför oförutsedda konsekvenser, aggregerade resultat, s k perversa effekter m.fl. under den gemensamma beteckningen icke avsedda konsekvenser. Merton (1967) behandlar icke avsedda konsekvenser i samband med manifesta och latenta funktioner. Manifesta funktioner är sådana avsedda och kända konsekvenser som bidrar till ett systems anpassning. Latenta funktioner är sådana som varken är avsedda eller kända och till dessa räknar han icke avsedda konsekvenser av tre slag: för systemet funktionella konsekvenser (=latenta funktioner); dysfunktionella konsekvenser (=latenta dysfunktioner); och irrelevanta konsekvenser (=icke funktionella konsekvenser).

I linje med Merton skulle man kunna säga att tvångsmakten ger upphov till tre typer av icke avsedda konsekvenser: 1. för Ego positiva icke avsedda konsekvenser, t.ex. att Alter handlar förnuftigt oberoende av order (jfr not 11 ovan); 2. för Ego negativa icke avsedda konsekvenser, t.ex. motstånd från Alters sida; och 3. för maktrelationen irrelevanta icke avsedda konsekvenser.

En viktig skillnad mellan makt som utövas genom tvång respektive samtycke är att de icke avsedda konsekvenserna av typ 1, åtminstone teoretiskt, i samtyckets maktutövning

inte behöver förutsägas eller upptäckas i efterhand. Genom att Alters handlingsutrymme ökas blir dessa konsekvenser inte icke avsedda, utan okända men avsedda konsekvenser.

[13] Ett exempel på ett sådant informationssystem är marknaden.

[14] På alla de områden där individen antingen tillkämpat sig rätten att välja eller tvingas att välja, har det vuxit fram vägledningsverksamheter. Det individuella valet har kommit att bli ett fält på vilket det utkämpas en informationskamp mellan olika intressenter. I det utvecklade kapitalistiska samhället är information om valalternativ ett sätt varpå individen styr sig själv och blir styrd av andra ð ofta av företag, organisationer och myndigheter. Vägledningsverksamheter kan mot den bakgrunden sägas ha blivit ett viktigt sätt att utöva makt. Men denna maktutövning sker inte genom att valmöjligheterna begränsas av identifierbara aktörer i den väljande individens omgivning, utan genom att förhandskomponerade valalternativ medvetandegörs. Den vägledande makten utövas inte genom att val träffas för individens räkning, utan genom att den väljande individen informeras. Själva verkställandet, valhandlingen, överlåts åt individen. Vägledningsverksamhetens kanske viktigaste professionella kod är just att inte träffa klientens val, men att få honom att välja.

Bland vägledningsverksamheter kan t.ex. nämnas: den politiska propagandan som informerar de politiska subjekten; reklamen och konsumentvägledningen som ger, ibland konkurrerande, information till konsumtionsmarknadssubjekten; social rådgivningsverksamhet som upplyser privatsfärens subjekt; olika former av konsultverksamhet som informerar de ekonomiska subjekten; juridisk rådgivningsverksamhet som ger information till juridiska subjekt; studie- och yrkesvägledning som ger information åt utbildnings- och arbetsmarknadssubjekt.

En av flera intressanta aspekter av vägledningsverksamheten är att i alla de fall då det existerar ett verkligt eller illusoriskt val, sörjer de väljande individerna själva och/eller maktutövare för att det växer fram institutioner som ger vägledning och råd. Det bildas, kan man med Sartres ord säga, ett trögt handlingsfält vilket tenderar att påverka de väljande genom sin blotta existens, antingen de har ett verkligt eller ett illusoriskt val. Vägledningsverksamheten konstitueras som en objektiv verklighet och därmed ges det val

individen har att träffa ð hur illusoriskt det vara må ð karaktär av objektiv verklighet. Genom vägledningsverksamheterna skapas det med andra ord ett verk utanpå valmöjligheterna, vilket helt bortser från karaktären av dessa.

[15] Relationen mellan konkurrenterna på marknaden kännetecknas av en speciell form av antagonism, skriver Sartre (1976). Var och en ò...får sin lag från den andreò, medan i en vanlig kamp ò... var och en försöker påtvinga den andre sin lagò (s 285).

[16] Serien är, enligt Sartre (1976), ett kollektiv av individer oförmöget att handla gemensamt. I serien har *i och för sig* individerna samma (individuella) intressen men de har primärt inget att vinna på att solidarisera sig och samarbeta med de andra, utan vinner mer på att de andra individerna försvinner vilket i en konkurrenssituation underlättar respektive individs väg till målet. (En tävling kan man både vinna genom att konkurrera ut de andra och genom att de andra lämnar walk-over.) Genom konkurrens och oförutsägbarheten i de andras handlande konstituerar serien individerna som atomer, möjliga att förena men endast om òatomsamvaronò (serien) överskrids.

Den överskridna serien kallar Sartre för gruppen. Den är seriens motsats i den meningen att den består av individer med gemensamma intressen, vilkas förverkligande befrämjas av samarbete och solidaritet mellan individerna.

En marknad med konkurrens är ett exempel på en serie (en kö och en radiosändnings lyssnare är andra exempel). Kännetecknande för marknaden är att det är den andre (en abstrakt annan) som styr mitt handlande, samtidigt som mitt handlande representerar den andre för andra individer på marknaden ð dock utan att det sker något som helst samarbete mellan oss. Man skulle nog kunna säga att relationen mellan de konkurrerande på marknaden är ett utvändigt förhållande: relationen mellan dem är sådan att man kan betrakta dem var och en för sig, de är inte ömsesidigt definierande (om utvändiga och invändiga förhållanden se Østerberg 1977a). Förbindelsen mellan individerna på marknaden kan sägas vara oförmågan att handla gemensamt.

Serien skapar således handlingsförlamning eller vanmakt i ett visst avseende: den förlamar det kollektiva och solidariska handlandet. I ett annat avseende befrämjar dock serien

handling: handlande i eget intresse.

[17] Försörjning är ett nödvändigt villkor för all maktutövning, i den meningen kan man naturligtvis säga att det till varje maktrelation är knuten en försörjningspraktik som har *funktionen* att förse maktrelationen med individer till Alter-positionen, *men försörjningen är inte ett tillräckligt villkor*. Som Stinchcombe (1968) har påpekat är konservatism òen inbyggd retorisk möjlighetò i funktionell teori, därför att sådan teori har en tendens att betona det goda i samhället eller, med andra ord, positiva konsekvenser av existerande institutioner (s 91). Att tala om att något har en funktion kan ju vara att identifiera dess positiva konsekvenser. Som kommer att framgå av studierna av obligatorisk skola och lönearbete behandlar jag inte försörjningspraktiken på det viset.

Ett annat drag hos funktionalistisk teori är att den kan ge studieobjektet en statisk karaktär. I den mån min behandling av försörjningspraktiken som en funktion betraktas som ett exempel på funktionalism ð jag menar att så inte bör göras eftersom det måste vara möjligt att tala om ett socialt fenomens funktion utan att för den skull säga att det är funktionellt ð vill jag påpeka att försörjningspraktiken inte är statisk. Den förändras i relation till andra omständigheter, bland vilka motståndet har en framträdande roll. Ibland förändras den inte, vilket kommer att framgå längre fram i avhandlingen, och ställer då till problem för maktutövningen inom maktrelationen. Försörjningspraktiken är således inte nödvändigtvis funktionell.

[18] Jag vill i detta sammanhang nämna Sartres iakttagelse att den uppassare som framstår som servil och underordnad är det på grund av att han spelar uppassare. En uppassare, en professor, en fabriksarbetare eller något annat òrättssubjektò har att vara något som han/hon inte är, skriver Sartre och fortsätter: òRättssubjektet är en ðföreställningô såväl för de andra som för mig själv, vilket innebär att jag inte kan vara detta subjekt annat än genom att *föreställa det, spela det*. Men om jag föreställer mig detta subjekt, är jag det inte, utan är skild ifrån det, liksom objektet är skilt från subjektet, skild genom *intet*, men detta intet isolerar mig från detta subjekt; jag kan inte vara det där subjektet, jag kan bara *leka att jag är det*, dvs. inbilla mig att jag är det. Just härmed tillför jag mig själv intet, intethet. Det tjänar ingenting till att jag fyller min uppgift som uppassare, jag kan bara vara det på ett neutraliserat sätt, på samma sätt som skådespelaren är Hamlet, näm-

ligen genom att utföra de *typiska gester* som hör ihop med min ställning, genom att jag siktar in mig på min fantasibild av uppassaren,...ò (Sartre 1984b, s 114f).

[19] I bedömningen av vad som är yt- respektive djupfostran måste man ta hänsyn till ett metodproblem: Hur kan man skilja rollspel från djupfostran? Min lösning på det problemet är att man kan skilja rollspel från djupfostran genom att undersöka om fostran faktiskt tar sikte på en disciplinering av Alters medvetande eller om den lämnar det åt sitt öde.

Kapitel 3

[1] Foucault (1987b) gör en poäng av likheten mellan fängelse, skola och fabrik: òMen fängelsets självklarhet grundar sig också på den uppgift man tillskriver det eller kräver att det ska fylla, nämligen att förvandla individen. Hur skulle man kunna låta bli att omedelbart acceptera fängelset, när det genom att spärra in, korrigera och kuva enbart reproducerar de mekanismer man finner i samhällskroppen ð låt vara att de här understryks en aning. Fängelset, vad är det annat än en litet striktare kasern, en litet hårdare skola, en litet dystrare verkstad. Där finns ingenting som är kvalitativt annorlunda. Denna dubbla grundval ð å ena sidan en juridiskt-ekonomisk, å andra sidan en tekniskt-disciplinär ð fick fängelset att framstå som det mest omedelbara och det mest civiliserade av alla straff. Det är för att det fungerade på båda dessa plan som det genast erhöll en sådan soliditet. En sak står nämligen klar: fängelset var inte i första hand ett frihetsberövande som man i efterhand gav i uppgift att fungera som en korrektionsteknik; det var redan från början ett ðlagligt förvarô utövat med en korrektiv uppgift, eller också var det ett företag för förändring av individerna som tack vare frihetsberövandet kunde fungera inom ramen för ett lagligt system.ò (s 271 f)

Fängelset är således ett system för frihetsberövande och människoförändring och den obligatoriska skolan är inte kvalitativt annorlunda. Foucault behandlar dessa två inslag i systemet som en enhet, jag skiljer dem åt analytiskt ð vara i skolan (frihetsberövandet), bli utbildad (människoförändring) ð för att sedermera kunna behandla skolplikten i òren formò.

òFängelset är ett straff men det är också ett redskapò, säger Foucault vidare (s 272). På motsvarande sätt kunde man om den obligatoriska skolan säga: skolan är ett frihetsberövande men också ett medel för att utbilda.

[2] Snarare än skolfunktioner vill jag tala om syften. Williams (1975) menar t.ex. att man kan peka på tre allmänna syften inom utbildningssystem, vilka kan skiljas åt analytiskt men som i verkligheten är sammansvetsade. Syftena är yrkesträning, social träning och civilisationsträning. Utbildningssystemet syftar således både till att förbereda de unga för specifika arbeten i vuxen ålder, förbereda dem för medlemskap i ett samhälle genom att lära ut vissa värderingar och normer samt ge dem bildning (s 147). Poängen är emellertid knappast utpekandet av dessa syften, utan själva tanken att de inte kan skiljas åt. När man t.ex. lär sig ett yrke så existerar detta i ett givet samhälle med en speciell arbetsdelning, en speciell teknisk utvecklingsnivå och en speciell maktutövning. Yrkesutbildning innebär utöver yrkeskvalificering också en positionstilldelning samt lärdomar om denna positions placering i en hierarki. När man lär sig vad som är bildning, lär man sig samtidigt vad som är obildning och vilka värderingar och tankar som är accepterade i samhället samt vilka som inte är det.

Huruvida dessa syften blir verklighet är självfallet en helt annan och framför allt en empirisk fråga, men man kan förvänta sig att vissa avsedda konsekvenser blir verklighet, andra inte samt att icke avsedda konsekvenser genereras.

[3] Med detta menas att skolpliktens upprätthållande inte erbjuder *skolmyndigheterna* några problem vid barnens inträde i den obligatoriska skolan. Dock förekommer det problem med skolk, oftast under skolgångens senare skede, vilket kan ses som reaktioner mot tvånget att vara närvarande.

[4] Huvudtankegångarna i Willisô(1983) studie kan sammanfattas i några meningar: En del arbetarungdomar gör så starkt, konsekvent och medvetet motstånd inom skolan att man kan säga att de skapar en motståndskultur. Den har stora likheter med lönearbetarnas fabrikskultur, varför motståndet i skolan blir till ett slags självförberedelse för fabrikens motståndskultur men också för vissa aspekter av lönearbetet. Den icke avsedda konsekvensen av detta skolmotstånd blir således att ungdomarna smidigt integreras i lönearbe-

tet.

Det utmärkande för skolans motståndskultur är opposition mot auktoriteter, sexism, rasism, rökning, bruk av alkohol och viss klädstil, menar Willis. Kulturen är informell och arbetarungdomarnas opposition syftar till att òvinna symboliskt och fysiskt utrymme från institutionen och dess regler och besegra dess, ..., främsta mål: att få dig att arbetaò, skriver han (s 73 f). Vad som beskrivs är således en kamp mellan skolinstitutionens formella och informella zoner och därför kommer motståndskulturen inte endast att vara en härd för opposition, utan också integrerande. Att tillhöra den informella motståndskulturen hjälper ungdomarna att stå ut i den formella organisationen. Ungdomarna vantrivs i kulturen, men trivs i motståndskulturen. Om ungdomarna endast hade velat slippa skolan hade de kunnat skolka, förmodligen till lättnad för skolledning och lärare, men de infinner sig i skolan, för att lustfyllt sabotera dess verksamhet.

Motståndskulturen i skolan är ett sätt för arbetarungdomarna att ta kontroll över skolans tid och rum, samtidigt som den i realiteten innebär òarbetskraftens kulturella och subjektiva självförberedelseò, menar Willis.

Grundvalen för självförberedelsen är att skolan bland i synnerhet arbetarungdomar skapar leda inför och därmed motstånd mot intellektuell verksamhet, men som sagt inte primärt mot att vara fysiskt närvarande i skolan. Övergången från skola till arbetsliv upplevs därför av dessa ungdomar som en befrielse och Willis vill därför kalla denna övergång för òstörtandet ut ur skolanò. Den berusande frihetskänsla som ungdomarna känner när de störtar ut ur skolan gör dem mindre observanta, varför de i glädje går i lönearbetets fälla. Just detta ögonblick när skolans tvång slutar och lönearbetets förmenta frihet eller maskerade beroende hägrar har Willis beskrivit på följande sätt:

> òDet förbluffande som min bok försöker återge är att det finns ett ögonblick ð och det är allt som behövs för att framtidens portar ska slutas till i ð arbetarkulturen när det manuella utgivandet av arbetskraft representerar frihet, val och överskridande på samma gång som det innebär en exakt inplacering i ett system som utsuger och förtrycker arbetarklassen.ò (s 211)

Giddens (1984) har visat att detta sätt att beskriva arbetarpojkarnas inplacering i lönearbetet är en icke-funktionalistisk förklaring. I stället för att se arbetarpojkarnas handlande som svarande mot ett funktionellt behov ð av arbetskraft på arbetsmarknaden ð ser Willis pojkarnas inplacering i lönearbetet som en icke avsedd konsekvens av handlandet i skolan. Man kan dock kritisera Willis för hans konspiratoriska tolkning av skolans formella och informella strukturer. Då han menar att motståndet kan spela en framgångsrik roll för att integrera arbetarungdomarna i framtida lönearbete, antar han således att motståndet har en särskild funktion i en helhet. Denna tolkning får ytterligare stöd av det faktum att han påstår att skolan medvetet lämnar utrymme åt motståndskulturen, för att därmed få till stånd en mer grundläggande kontroll av arbetarkillarna (s 138). I sammanhanget nämner Willis också progressivismen som en betydligt effektivare härskarteknik, eftersom den gör eleven till medaktör i maktutövningen. Det tycks som om Willis menar att nya pedagogiska praktiker föds därför att skolans beslutsfattare anser dem effektivare. Så tror jag inte att det förhåller sig. Nya pedagogiska praktiker och nya härskartekniker växer fram i motsättning och kraftmätning mellan olika krafter i skolan, t.ex. lärare respektive likgiltiga och aktivt motsträviga elever. Elevernas motstånd och icke-engagemang tvingar fram förändringar i den pedagogiska praktiken, vilka i och för sig kan innebära mer utstuderade och förföriska sätt att få eleverna att arbeta. Konspirationsteorin är i åtminstone det här fallet giltig enbart som efterrationalisering.

[5] När socialdemokraterna 1980 publicerade ett skolpolitiskt program fick det den för mitt resonemang intressanta titeln *En skola för alla*. Gentemot den mångtydiga titeln kan man naturligtvis replikera och säga att en skola för alla har vi redan genom skolplikten. Med òen skola för allaò menar emellertid socialdemokraterna två saker: dels en sammanhållen grundskola, vilket innebär att skolklasserna är allsidigt sammansatta socialt sett; och dels en skola vars innehåll är till för alla.

Denna andra aspekt av òen skola för allaò kan användas för att illustrera vad jag menar med ett utbildningsberoende. Socialdemokraternas beskrivning av den skola de vill åstadkomma görs under rubriken òKunskapens skolaò och utgörs bl.a. av en redogörelse för att människor som ska förändra samhället är kunskapsberoende. När skolarbetet be-

skrivs övergår man till en redogörelse för ett utbildningsberoende: òBarn och ungdom är i skolan för att lära och utvecklas. Skolarbetet måste vara inriktat på att lära för livet samtidigt som det knyter an till elevernas liv, villkor och intressen under skolåren. Vilka kunskaper skolan ska satsa på är avgörande för individen och samhället. ... Socialdemokratin vill att skolan ska ge barn och ungdomar handlingsberedskap som gäller nuet och de centrala områdena i varje människas vuxna liv: arbete, familj, samhällsliv och fritid.ò (s 33). Det är således inte tillräckligt att barn och ungdomar är i skolan, de måste också bli utbildade.

[6] Man kan se debatten om òavskolningò som en reaktion mot detta utbildningsberoende. Illich (1972) menar t.ex. att satsningen på mer och mer skolning leder till ett slags inlärd hjälplöshet eller åtminstone speglar maktutövarnas intresse av att hjälplöshetsförklara dem utan examina.

Christie (1972) är inne på liknande tankegångar när han undersöker vad som skulle hända om skolan stängdes. En av de saker som enligt ett traditionellt synsätt skulle hända är att kunskapsöverföringen från generation till generation skulle utebli. Men det, menar Christie, är inte helt riktigt eftersom kunskapsmängden i de utvecklade länderna inte är statisk. Han beskriver i stället en situation ð som humoristiskt skulle kunna kallas skolkunskapskvotens tendentiella fall, där kvoten uttrycker en relation mellan skolkunskaper och samhällets totala kunskapsmassa ð där kunskapsmängden i samhället ökar medan mängden skolkunskaper förblir konstant:

> òVi lever i en fas då den traditionella fackkunskapen ökar med en så fantastisk hastighet att skolan vartenda år tvingas förvalta en relativt mindre bit av helheten. ... Men samtidigt som våra kunskaper i förhållande till kunskapsexplosionen ständigt och med ökande hastighet blir mindre och mindre, lever vi också i en fas där vi egentligen *vet mindre och mindre om vårt eget samhälle*.ò (s 56 f)

Mot den bakgrunden blir skolans *kunskapsurval* en viktig fråga, vilket eleven enligt Christie borde få möjlighet att påverka genom att skolan gjordes frivillig. Varje individ skulle således själv få definiera sitt behov av utbildning och därmed också sitt beroende av utbildning.

I en intervju sammanfördes Christie med dåvarande utbildningsministern Ingvar Carlsson. Den senare försvarade i intervjun skoltvånget just med hänvisning till att alla individer inte kan förvalta den frihet Christie förespråkar och sade att:

> ò...frivillighet skulle få enormt farliga konsekvenser. Det som för dig är tvång i den nuvarande skolan uppfattar jag som ett stöd för de svaga.ò (Låt skolan rätta sig efter eleverna, *Dagens Nyheter* 20/11 1972)

Carlsson förlitar sig således på tvånget och tycks undervärdera innehållet. Christie kritiserar skoltvånget därför att det gör eleverna beroende av en viss, av den totala kunskapsmängden minskande andel, kunskap.

[7] I grundskolans läroplan framställs t.ex. skolan som en normöverförande men också som en normskapande institution. Skolan skall befrämja vissa normer och motverka en rad dåliga inflytanden. Friis (1986) har sammanfattat en del av det som skolan ska motverka enligt läroplanen: ò...könsrollstänkande, könsfördomar, rasfördomar, våldsbeteende, pornografi, hänsynslöshet, förakt för de svaga, segregation, egoism, modeslaveri, statusbeteende, konsumtionsslaveri, miljöförstöring mm.ò (s 83).

Kapitel 4

[1] Jag har tidigare definierat utbildning som formning av individen i förhållande till något krav. Med utbildningsberoende kan då avses den relation mellan utbildning och krav som kännetecknas av att utbildning är ett nödvändigt villkor för att kravet ska kunna uppfyllas. Jag tycker inte att det här finns någon anledning att göra mer utförliga distinktioner mellan t.ex. kunskap, bildning, kvalifikation, utbildning, studier, skolning osv. Dock finns det anledning att framhålla att utbildning i ovanstående mening innefattar såväl kunskap som kvalifikation. Med den terminologi som Berner (1989) använder kan man då säga att med kunskapsberoende menas nödvändigheten av en viss kompetens för att kunna utföra en viss uppgift, medan kvalifikationsberoende uttrycker nödvändigheten av vissa meriter och examina för att vinna tillträde till ett yrke eller en skola.

[2] Jag följer här Macphersons framställning av den possessiva individualismen så som den

refereras av Karlsson (1986). Den possessiva individualismen utgörs, enligt nämnda referat, av en serie antaganden som korresponderar med ett kapitalistiskt marknadssamhälle där marknaden är dominerande och arbetskraften en avyttringsbar egendom. Förutom de nämnda antagandena består den possessiva individualismen bl.a. av antaganden om att kännetecknet på en människa är att hon är fri från beroende av andras vilja och att hon äger frihet från andra relationer än dem hon valt av eget intresse (s 94).

[3] Sambandet mellan individens utbildningskostnader och framtida lön förenklas av humankapitalteorin till ett påstående om att mer utbildning orsakar höjd lön. Man kan säga att humankapitalteorin generaliserar alla enskilda fall med utgångspunkt i en allmän iakttagelse att högre utbildningsnivå uppträder parallellt med högre lönenivå *i samhället*. Sambandet mellan utbildning och lön har kritiserats och kan inte anses vara belagt (för en redogörelse för olika ståndpunkter i denna fråga se Christoffersson 1982).

Lönebildning är en komplicerad företeelse som förmodligen inte kan förklaras med hänvisning till någon enskild faktor. Konkurrensförhållanden på arbetsmarknaden, styrkeförhållanden mellan arbetsmarknadens organisationer, dämpning av utbudet av arbetskraft genom skråliknande yrkessammanslutningar, traditioner, kön, ålder, status, arbetets karaktär m.fl. andra faktorer har alla, liksom utbildning, betydelse för lönebildningen. Genom att utbildning just ses som investering i humankapital ger detta förmodligen stöd för att utbildningskostnaden används som argument för lönehöjning.

[4] Det är viktigt att understryka att det rör sig om ett faktiskt eller påstått utbildningsberoende, eftersom dess verkliga karaktär i det enskilda fallet först kan avgöras i efterhand, beroende på vad eleven faktiskt gör efter den obligatoriska skolan. Därför antar utvecklingsrationalismens betoning av behovet av utbildning en allmän karaktär, den är därmed på förhand tillämpbar på hela elevkollektivet men i efterhand inte tillämplig på alla elever. Det kan i detta sammanhang vara väsentligt att påminna om Poulantzas´ (1977) distinktion mellan reproduktion av de sociala klassernas förhållande till varandra och reproduktion av individernas fördelning på klasser. Utvecklingsrationalismen bortser från klasstrukturen och att denna härrör ur förhållanden som inte har att göra med utbildning. I det avseendet kan en individ utbilda sig för en position i klasstrukturen men inte avskaffa denna position genom att inte utbilda sig för den.

[5] Möjligen kan en analogi till ett lotteri vara rimlig i detta sammanhang. Det finns nämligen två viktiga förutsättningar för ett lotteri: för det första ovetskapen om vem eller vilka som ska vinna och för det andra att den förväntade intäkten av det totala antalet lotter överstiger kostnaden för vinsterna.

När jag köper en lott gör jag det för att jag *tror* att jag ska vinna eller för att jag vet att *möjligheten* finns. Ovetskapen om det slutgiltiga resultatet är således köpets förutsättning. Jag kan öka sannolikheten för ð men inte vetskapen om ð vinst genom att köpa flera lotter. Om jag på förhand vill uppnå absolut visshet om vinst ð vilken uppkommer när jag köper alla lotterna ð kommer jag pga. lotteriets konstruktion att förlora trots att jag förfogar över alla vinstlotterna.

[6] Man kan också se figuren som en avbildning av ett *kampfält* där företrädare för olika bildningsideal ð t.ex. ett klassiskt och ett rationalistiskt ð strider längs en front som utgörs av gränsen mellan nyttig och onyttig kunskap. Kampen handlar dels om hur kunskap ska definieras i termer av nytta/onytta men också om var gränsen mellan dem ska dras, i synnerhet kanske var gränsen s a s. ska skära den officiella läroplanen. I linje med avhandlingens språkbruk kan man säga att kampen till del handlar om vilken karaktär utbildningsberoendet ska ha.

[7] Dessa begrepp hämtar jag från Sartre (1984a och b), enligt vilken människan kännetecknas av att hon förmår överskrida en situation. Därför bestämmer han mänskligt handlande inte enbart i relation till det existerande (varat), utan också i förhållande till det ännu inte existerande som handlandet försöker framkalla (intet). òFör oss karakteriseras människan framför allt av ett överskridande av en situation, av det hon lyckas åstadkomma av det som man gjort av henne, även om hon aldrig känner igen sig i sin objektivering.ò, skriver Sartre (1984a, s 81) och benämner denna dubbla bestämning av mänskligt handlande för projekt.

Överskridandet innebär att framtiden blir en del av nuet. När samhället på det viset ter sig som ett framtidsperspektiv betyder det att framtiden ò...tränger in i vars och ens hjärta som en reell motivation för hans beteenden.ò (s 85).

[8] Den svenska skolan bygger i hög grad på självsortering, vilken Härnqvist (1982, s 66)

beskriver så här: òEleverna har alltså själva ombesörjt det urval som annars skulle ha gjorts av skolan, och framgången för det *fria* valet bedömd från organisatoriska synpunkter vilar därför paradoxalt nog på en likhet i funktionssätt mellan de båda fördelningsprinciperna.ò

Kapitel 5

[1] I detta sammanhang vill jag säga något om skolans närmande till arbetslivet. Förvisningen till arbetslivet och arbetspedagogiken kan nämligen ses som en del av en *arbetslivstendens* som gjorde sig gällande från 1960-talet till ett stycke in på 80-talet. Förutom utbildningssystemets allmänna närmande till arbetslivet kan till denna tendens räknas t.ex. òförnyelsenò av arbetslivet under 70-talet, den därmed sammanhängande statliga satsningen på arbetslivsforskning och förändrat antagningssystem till universitetsutbildning där arbetslivserfarenhet premierades.

Det kan noteras att denna òarbetslivstendensò under slutet av 1970-talet och början av 1980-talet levde parallellt med en ökande arbetslöshet, i synnerhet ungdomsarbetslöshet. I skolan började man under 1970-talet att i ökande grad bearbeta sina ordnings- och motivationsproblem genom förvisning av elever till i synnerhet arbetslivet. Samtidigt som utbudet av arbeten minskade, ökade således skolans efterfrågan på arbeten att integrera i den egna verksamheten. Som en följd av ungdomsarbetslösheten utökades emellertid samtidigt arbetsmarknadspolitikens åtgärdsarsenal med utbildningsåtgärder. Vid en och samma tid behövde således skolan arbeten och arbetsmarknadspolitiken utbildning inom sina respektive verksamheter.

I början av 1980-talet växte sig den väsentligen nygamla kritiken av lönearbetet allt starkare och om inte avlöste så åtminstone blev till en stark reaktion mot òarbetslivstendensenò. Skolans kraftigt upprustade arbetslivsfostrande projekt fick nu leva parallellt med en allt starkare övertygelse om att lönearbetets betydelse, i en rad olika avseenden, hade minskat med åtföljande politiska krav på arbetstidsförkortning och befrielse från lönearbete. Samtidigt började efterfrågan på arbetskraft att öka inom vissa delar av industrin

och inom sjukvården. Men det visade sig vara svårt att få ungdomar att ta dessa arbeten. Skolans arbetslivsfostrande verksamhet genomgick då en prövning, kan man säga. Ett av resultaten av denna ð problemen att få en del ungdomar att ta arbeten, i synnerhet industriarbeten ð gör att man åtminstone inte kan utesluta att en del ungdomar inte ville ta industriarbete därför att de under sin tid i skolan lärt känna det genom studie- och yrkesorientering, studiebesök och prao-perioder. Kanske var dessa ungdomars ovilja att låta sig rekryteras till en viss typ av lönearbeten bl.a. en icke avsedd konsekvens av en ambitiös arbetslivsförberedelse i skolan, vilken möjligen syftade till att få dem att välja just denna typ av arbeten.

[2] Berger & Luckmann (1979) menar att framgångsrik socialisation kan definieras som att hög grad av symmetri mellan individens subjektiva och objektiva verklighet uppnåtts. De menar vidare att fullständigt framgångsrik socialisation är en omöjlighet, medan totalt misslyckad socialisation är en ovanlighet. Störst förutsättningar för att uppnå maximal framgång i fråga om socialisation, finns i samhällen med enkel arbetsfördelning och minimal kunskapsfördelning eftersom socialisationen skapar socialt förhandsdefinierade identiteter, säger de. I samhällen med utvecklad arbets- och kunskapsfördelning är det annorlunda: òEtt samhälle i vilket det råder generell tillgång på diskrepanta världar på marknadsbasis innefattar specifika konstellationer av subjektiv verklighet och identitet. Det uppstår en allt allmännare medvetenhet om *alla* världars relativitet, inklusive ens egen, vilken nu subjektivt uppfattas som ôen världô i stället för ôvärldenô. Det följer av detta att ens eget institutionaliserade handlande kan uppfattas som ôen rollô som man i sitt eget medvetande kan frigöra sig från, och i vilken man kan ôageraô med manipulativ kontroll.ò (s 200).

Ytfostran ger Alter möjlighet att *spela underordnad* i synlighetsfältet och därigenom göra motstånd genom att utanför synlighetsfältet vara oberörd av denna fostran.

[3] I en statlig utredning kan ambitionen att inte låta eleverna vara i fred t.ex. formuleras så här:

> òDe elever som uppmärksammats i den allmänna debatten ð i synnerhet de med anpassad studiegång ð de har på ett eller annat sätt alla visat att de opponerat mot sy-

stemet. De har protesterat, brutit sig ut ur sin situation, skolkat, vägrat och till slut medverkat till åtgärden skolgångsbefrielse eller anpassad studiegång. Det ligger något slags styrka, beredskap till förändring i dessa ageranden. De skiljer sig med andra ord från dem som känner modlösheten växa men som bara sitter kvar i klassrummet år efter år. Egentligen borde utslagningsdebatten ... handla också om dessa tysta.ò (***ò****Utslagningen****ò*** *i grundskolan* 1983, s 206).

[4] Den socialdemokratiska programskriften *En skola för alla* (1980) ger t.ex. uttryck för detta synsätt: òBarn i den yngre skolåldern behöver pröva vuxnas attityder och normer. De behöver *vuxna som förebilder*. Därför är det av avgörande betydelse att samhället utformas så att de vuxna blir medvetna om vikten av att bry sig om barn, att ta ansvar för deras fostran, att stötta barnens självtillit och bry sig om deras attityder till olika uppgifter, arbete, problem och kunskapssökande. ... Vi vill understryka att om skolan ska lyckas med sin uppgift måste *föräldrar och andra vuxna* utanför skolan inta en aktivare roll i förhållandet till barn och ungdom. I opposition till den auktoritära fostran i hem och skola utvecklades under 50- och 60-talen ett mönster i barnuppfostran att vuxna skulle ingripa så litet som möjligt. Men denna ólåt-gå-attitydô har lett fel. Fri fostran är inte detsamma som frihet från fostran, varken i hemmet eller i skolan. Dagens vuxengeneration måste mer påtagligt engagera sig i barns och ungdomars utveckling utan att återgå till en auktoritär fostran.ò (s 14).

[5] Det går inte att undvika att dra en parallell till det s k arbetshustest som användes av fattigvårdsmyndigheter i 17- och 1800-talens Europa. Personer som fick fattighjälp placerades i arbetshus, vilka medvetet utformades som en òskräckens boningò (Polanyi u.å., s 119) för att så få som möjligt skulle efterfråga fattighjälp. När arbetshustestet i och med 1834 års fattigvårdslag återinfördes i England, syftade det till att få de fattiga att stå till arbetsmarknadens förfogande. En princip om det mindre önskvärda blev vägledande för arbetshusets utformning: òTanken bakom denna princip ... var att den slöe, håglöse och svage skulle bli initiativrik, vaken och ansvarsmedveten, när han ställdes inför valet mellan att arbeta hårdare och att leva i vad som i realiteten var ett fängelse.ò, skriver Garraty (1980, s 77).

Nu haltar i och för sig jämförelsen eftersom många av de elever som förvisas till arbetslivet och får gå i arbetspedagogisk skola, upplever detta som en befrielse och ett sätt att

slippa skolan. Om den förtidiga arbetslivsplaceringen syftar till att vara ett korrektionsmedel, förefaller den i många fall inte att fungera som sådant. I en statlig utredning av den anpassade studiegången sägs t.ex. att eleverna som drabbas av den anpassade studiegången inte upplever den som negativ. Det är, menar utredarna, nämligen inte främst ò...skolan som väljer bort eleven utan eleven som väljer bort skolan.ò (***ò****Utslagningen****ò*** *i grundskolan* 1983, s 68). För dessa elever är det således inte arbetslivet, utan skolan som är òskräckens boningò (jfr Willis 1983 och not 4 i kapitel 3 ovan).

[6] I det socialdemokratiska programmet *En skola för alla* (1980) argumenteras för en sammanhållen skola på bl.a. följande sätt: òUtgångspunkten för de socialdemokratiska skolreformerna har varit att skolans verksamhet ska omfatta alla barn och att dessa ska finnas sida vid sida i skolor och klasser. För oss socialdemokrater är detta uttryck för alla människors lika värde. Eleverna ska inom gruppen/klassen/skolan lära sig ta hänsyn till varandras kunskaper och erfarenheter. Principen om den sammanhållna grundskolan och den allsidigt sammansatta klassen har sprungit fram ur detta synsätt. ... Vår strävan är att eleverna ska vänja sig vid att samarbeta med olika människor, främst med alla kamraterna i klassen. Vid gemensamt *arbete i en grupp* kan olika individers resurser komma till sin rätt och utvecklas. I ett kollektivt arbete, där man arbetar för något gemensamt och lär sig stödja varandra, kan det resultatet gruppen når bli bättre än det de som enskilda individer kan åstadkomma. Man lär sig dessutom att räkna med varandra och söka gemensamma lösningar.ò (s 20 f).

[7] Att en speciell aspekt av den obligatoriska skolans organisation har ett visst budskap till eleverna, kan naturligtvis ses som en jämlikhetssträvan och/eller en strävan att skapa klasstolerans. Den sammanhållna skolans jämlikhetsbudskap tycks emellertid komma i konflikt med vissa aspekter av klassamhället: t.ex. den sociala boendesegregation som ständigt utövar ett tryck i riktning mot socialt homogena skolklasser samt pedagogiskt sett effektiva ð i förhållande till främst den konkurrens eleverna kommer att möta i sin framtida utbildnings- och arbetsverksamhet ð indelningar av skolklasser efter prestationsnivåer.

Detta korstryck mot skolan ð härrörande ur politiska jämlikhetsambitioner respektive ekonomiska förhållanden ð skapar den grundläggande dualitet som Isling (1984b) fång-

ar när han påstår att grundskolan kvalificerar för ojämlikhet och socialiserar för jämlikhet. Förmodligen utgör i princip samma korstryck förklaringen till att den mycket påtagliga sociala segregation som Arnman & Jönsson (1983) kartlagt, emellertid nästan aldrig tar sig uttryck i en absolut rumslig åtskillnad av elever med olika social bakgrund. Jämlikhetssträvandena tycks hindra utvecklingen av ett fullständigt parallellskolesystem samtidigt som de ekonomiska förhållandena förefaller bromsa jämlikhetssträvandena. Att under sådana förhållanden ge eleverna ett klasstoleransbudskap, under förespeglingar om jämlikhet och demokrati, framstår som ett rättfärdigande av klassamhället.

Korstrycket sätter också sin prägel på vad man kunde kalla den svenska modellen av den obligatoriska skolan. Ett grundläggande drag i den är att den sammanhållna skolan på en och samma gång försöker *separera en elit och integrera massan* i samhället. Denna formulering har inspirerats av Arfwedson & Arfwedson (1988) som skiljer mellan två motsatta skolsystem: det separerande och det integrerande.

Det separerande systemet återfinns i lärdomsskolan och läroverkstraditionen och har en lång historia med rötter i antiken och det klassiska bildningsidealet. Det är ett teoretiskt inriktat skolsystem där eleven ses som kunskapsmottagare och läraren som kunskapsförmedlare. Arbetssättet är förmedlingspedagogiskt. Det integrerande skolsystemet återfinns i den s k folkskoleprogressivismen och har sina rötter i 1800-talet. Arbetssättet är undersökande och innefattar även manuella aktiviteter och eleven ses som en aktiv sökare av kunskap. Enligt arbetssätten inom detta system är det viktigt att eleven är engagerad, aktiv, kreativ och kritisk. Arfwedson & Arfwedson karakteriserar det separerande systemet som slutet och det integrerande som öppet. De menar vidare att båda systemen existerar inom den obligatoriska skolan, inte längre åtskilda inom olika skolformer.

Kapitel 6

[1] Vi kan få en föreställning om relationen mellan lönearbetet och de temporära lönearbetsbefrielserna genom att jämföra den lagstadgade med den verkliga årsarbetstiden per individ i arbetsför ålder. Sverige har en lagstadgad individuell årsarbetstid med avdrag

för semester och helgdagar uppgående till ca 1.800 timmar medan det faktiska antalet arbetade timmar per sysselsatt 1987 var ca 1.500 (Pettersson u.å.). Skillnaden förklaras dels av de temporära lönearbetsbefrielserna och dels av ett omfattande deltidsarbete, en fjärdedel av samtliga sysselsatta arbetar deltid i Sverige. I ett urval av tolv industrialiserade västländer hade Sverige 1987 den längsta lagstadgade årsarbetstiden näst efter USA och Japan och den kortaste faktiska arbetstiden följt av Norge och Belgien.

En annan förklaring till den stora skillnaden mellan lagstadgad och faktisk årsarbetstid i Sverige kan givet en rad andra omständigheter vara den höga förvärvsintensiteten. I samma tolvländersurval hade Sverige den högsta förvärvsintensiteten, nästan 82 % var sysselsatta av det totala antalet i åldrarna 16-64 år (Pettersson u.å.). Man kan säga att för att ett land ska kunna ha en hög förvärvsintensitet behöver det bl.a. ha ett väl utbyggt system av temporära lönearbetsbefrielser, inte minst vad gäller tillsynen av barn.

En slutsats av de här siffrorna är att lönearbetet ð all sysselsättning är inte lönearbete men merparten ð är mycket utbrett i Sverige och att samtidigt de temporära lönearbetsbefrielserna är mycket utbredda.

[2] Märk att jag skriver lön*e*lösheten, inte lönlösheten. Men med tanke på de eländesbeskrivningar som gjorts av arbetslöshetens konsekvenser skulle det i sammanhanget dubbeltydiga ordet *lönlösheten* möjligen ha varit användbart. Som ett exempel på en sådan eländesbeskrivning av arbetslöshetens konsekvenser torde Ovesens (1978) vara svår att överträffa: òEn arbetslös person utmärks av ett instabilt känsloliv. Han trivs dåligt, hans självförtroende och självaktning har avtagit, och han har en känsla av att vara overksam, överflödig och utan mål i livet. Han förlorar gemenskapen med kamraterna, känner sig isolerad och utvecklar en större sårbarhet, irritabilitet och bitterhet mot omvärlden än tidigare. Ofta ledsagas detta av skuldkänslor. Den arbetslöse använder inte tiden till något speciellt. Fritidsintressena har mist sin betydelse. Förhållandet till familjen är konfliktfyllt, och barnen blir känslomässigt instabila. Ändå blir han inte mer politiskt medveten än han var tidigare.ò (s 125).

Ett annat, mindre psykologiserande, exempel finner jag hos Angelöw (1988): òInnehava-

ren av ett lönearbete har en viss kontroll över arbetslivet. Att vara utan lönearbete, att vara arbetslös, är ett av de yttersta tecknen på att vara maktlös, på att inte ha kontroll över sina arbets- och levnadsvillkor.ò (s 91).

Ställer verkligen arbetslösheten, alldeles av sig själv, till med allt detta elände?

[3] Därmed påstår jag absolut inte att det inte också finns individuella vinster med arbetslöshet, men dessa har för ögonblicket mindre betydelse eftersom de inte bidrar till ð utan snarare motverkar ð upprätthållandet av lönearbetsberoendet.

[4] I högkonjunktur kan arbetslinjen tillämpas på det sättet att arbetslösa anvisas arbete i stället för arbetslöshetsersättning. I lågkonjunktur kan arbetslinjen, åtminstone som ett tankeexperiment, tillämpas så att arbetslöshetsersättning helt enkelt inte betalas ut, vilket skärper konkurrensen på arbetsmarknaden och de som bjuder ut sin arbetskraft tvingas sänka dess pris tills de får den såld. Detta är den situation som råder på en självregleran-de arbetsmarknad, dvs. en arbetsmarknad utan arbetslöshetsersättning och arbetsmarknadspolitik. Arbetslinjen förutsätter således förekomsten av en arbetsmarknadspolitik.

När Statens arbetslöshetskommission 1914, i samband med att regeringen inrättade statligt arbetslöshetsunderstöd, gjorde sin principdeklaration om arbetslinjen var denna ett argument för anordnandet av offentliga arbeten. Arbetslinjen fick dock praktiska konsekvenser först 1918 när statliga nödhjälpsarbeten inrättades (Furåker 1979).

[5] I en skrift från Arbetsmarknadsstyrelsen (*Samtal med sökande. Grundsyn, värderingar, förhållningssätt* 1984) som vänder sig till anställda inom AMS ð och som syftar till att starta en diskussion vars resultat òbör kunna bli *oskrivna regler för ett gemensamt förhållningssätt gentemot arbetssökande* (s 3) ð heter det bl.a. följande under rubriken ògrundläggande människosynò:

> ò*Varje människa har fysiska och psykiska tillgångar som kan tas tillvara i utbildning och arbete.* ... För människor med begränsade resurser är det särskilt angeläget att ta fram och ta fasta på vad som finns av positiva tillgångar. *Och det finns alltid positiva tillgångar hos alla*! ... *Varje människa har behov av aktivitet.* ... Behovet kan variera i styrka men det är ofruktbart och nedsättande att betrakta vissa människor som lata, slöa och ovilliga. Om det verkar så, rör det sig oftast om ett otillfredsställt eller hämmat aktivitetsbehov. Den inneboende viljan att vara verksam behöver frigöras. Driv-

> kraften och motiven till verksamhet är mångskiftande. Hämningarna kan sitta mer eller mindre djupt. Men stimulans och krav på egen aktivitet uppfattas i regel positivt.ò (s 14)

När jag läser dessa rader i det speciella sammanhang som utgörs av att de författats på uppdrag av Arbetsmarknadsstyrelsen, att de vänder sig till personalen på arbetsförmedlingar och att de ska vara ett instrument i kontakten med arbetssökande, kan jag inte frigöra mig från min benägenhet att sätta likhetstecken mellan aktivitet och arbete. Om detta likhetstecken inte enbart är en produkt av min fördomsfulla tolkning, utan är en realitet som sätter sin prägel på arbetsförmedlingen, så utgör inte de ovanstående raderna en beskrivning av ett ekonomiskt, socialt och personligt lönearbetsberoende, utan av ett påstått mentalt arbetsberoende som kännetecknar varje individ. Lönearbetsovillighet bland personer som inte kan försörja sig på annat sätt än genom att sälja sin arbetsförmåga, blir till en brist i den mentala utrustningen: ett hämmat arbetsbehov!

I en annan skrift från Arbetsmarknadsstyrelsen (*Samtal med arbetsgivare. Uppdrag, grundsyn, förhållningssätt* 1985), vilken också riktar sig till personalen inom AMS, heter det:

> òRätten till arbete eller, som det på senare tid uttryckts, *arbete åt alla* är ett samhällsmål som måste vara vägledande för arbetsförmedlingen. Det kan inte uppnås enbart med arbetsmarknadspolitiska åtgärder men det bör vara (såväl?, AP) en drivkraft som en övergripande målsättning för all förmedlingsverksamhet. Det är mot det kravet den enskilda sökandens möjligheter alltid ytterst måste prövas.ò (s 18)

Frågan är här vad òarbete åt allaò betyder? Arbetsmarknadsstyrelsen sätter som synes likhetstecken mellan den parollen och òrätten till arbeteò. En person som vill ha lönearbete har förmodligen inga problem med att se parollen så, eftersom den då bekräftar det egna intresset av lönearbete. För en person som inte vill ha ett lönearbete framstår möjligen inte òarbete åt allaò som en rätt till arbete, utan snarare som en skyldighet att lönearbeta.

[6] Redan på 1880-talet kritiserade Lafargue (1988) arbetarrörelsen för att den hade gjort òrätten till arbeteò till sitt mål och menade att den i stället borde ta kamp för rätten till

lättja. Han menade nämligen att arbetarna och arbetarrörelsen skulle komma att bli en av sin egen underordnings betingelser om de helt eller delvis lyckades realisera rätten till arbete. På längre sikt skulle nämligen denna rätt endast kunna realiseras genom att arbeten på ett eller annat konstlat sätt skapades: òInför arbetarnas dubbla vansinne: att slita ut sig genom överarbete och att leva i knapphet, består det största problemet för den kapitalistiska produktionen inte längre i att finna producenter och öka deras produktivkrafter utan i att finna konsumenter, reta deras aptit och skapa konstlade behov.ò (s 66 f).

Ahrne (1976) har på ett liknande sätt analyserat rätten till arbete i termer av en motsägelsefull relation mellan arbetskraftens värde och arbetarens köpkraft. I ett sådant perspektiv förefaller arbete åt alla att handla om att utöka marknaden genom att öka antalet konsumenter och deras respektive köpkraft. Den enskilde arbetskraftsköparen har emellertid svårt att förena det faktum att de lönearbetare vars arbetskraft han köper också är konsumenter vars köpkraft medverkar till att realisera mervärde. På aggregerad nivå och för kapitalismens överlevnad på längre sikt kommer emellertid en ökad köpkraft att representera ett sätt att få avsättning för en ständigt ökande produktion. Detta intresse sammanfaller också med arbetarrörelsens intresse av att förbättra arbetarklassens materiella villkor och öka produktionen för att undgå arbetslöshet. Ökningen av produktionen tycks i detta perspektiv frikopplas från omedelbar materiell behovstillfredsställelse genom att den har ett annat ändamål: att den skapar fler arbetstillfällen. Den situation som Lafargue och Ahrne indikerar gör Gorz (1984) till sitt huvudtema: *att konsumera för att kunna arbeta*.

[7] Det hade varit svårare att styra medborgarna om de arbetande själva hade styrt sina arbeten därför att, som E P Thompson (1983) påpekat: òÖverallt där människorna kunnat styra sitt eget arbetsliv har arbetsmönstret utmärkts av intensiva arbetsryck som omväxlade med sysslolöshet.ò (s 28).

[8] I Arbetsmarknadsstyrelsens arbetskraftsundersökningar utgör òarbetskraftenò ett kategoribegrepp som betecknar två underkategorier: de sysselsatta och de arbetslösa. I òarbetskraftenò ingår inte hemarbetande, studerande, pensionärer etc. För en kritisk granskning av detta arbetskraftsbegrepp se Furåker (1979).

[9] Man kan säga att detta är ett modernt sätt att hantera lärdomarna från Speenhamland

där ett antal domare 1795 bestämde att den engelske arbetaren skulle garanteras rätten att leva. Denna rättighet blev inte endast en dödsfälla som gjorde arbetaren till en bidragsstagare, utan hindrade arbetsmarknadens framväxt fram till fattigvårdsreformen 1834 då arbetshustestet och den ekonomiska sanktionen mot den arbetslöse återinfördes (Polanyi u.å.). Den ekonomiska sanktionen är nämligen ett sätt att skilja de ofrivilligt från de frivilligt arbetslösa, ett sätt att upptäcka dem som tagit sig òrätten till lättjaò på socialförsäkringssystemets bekostnad. Huruvida de ekonomiska sanktionerna är effektiva i någon annan mening än att få personer att stå till arbetsmarknadens förfogande, huruvida de t.ex. ånyo gör lönearbetare av dessa personer, kan jag inte bedöma. Den ekonomiska sanktionen är i alla händelser ett modernt sätt att bearbeta ett problem som formulerades för omkring 500 år sedan: òhur man skulle ta hand om de hjälplösa, men tvinga de friska att arbetaò (Garraty 1980, s 76).

[10] Marx utnämner det engelska skeendet till klassiskt exempel och det behandlas i princip likvärdigt av Dobb (1973) och Dillard (1975). Huruvida det engelska exemplet är *representativt* för den ursprungliga ackumulationen i andra nationella ekonomier kan jag inte bedöma.

Vad gäller Sverige har en del undersökningar gjorts som har relevans för studiet av den ursprungliga ackumulationsprocessen. Winberg (1977) behandlar befolkningsökning och ökad efterfrågan på jordbruksprodukter under perioden 1750-1850 och kritiserar därvidlag uppfattningen att det proletariat som då växte fram var en följd av överbefolkning. Han menar att proletariseringen snarare berodde på en radikal omläggning av driften vid storgodsen i syfte att kunna producera mer och möta den ökade efterfrågan på jordbruksprodukter, vilket resulterade i att gruppen av egendomslösa lantarbetare växte samt på att jordbruket drogs in i marknadsekonomin, vilket fick till följd att bönderna skiktades socialt.

Seyler (1983) studerar böndernas proletarisering överhuvudtaget och behandlar den kapitalistiska marknadsekonomins konsekvenser för jordbruket under 1800- och 1900-tal. Studieobjektet är inte den ursprungliga ackumulationen, men den allmänna proletariseringsprocess i tre stadier som han urskiljer, har relevans i sammanhanget: 1. en allmän

ekonomisk press mot småbondebruket, vilken hotar jordbrukarfamiljens försörjning och som resulterar i att en gradvis expropriation eller ett förfall av produktionsmedel kan göra sig gällande; 2. det ekonomiska nödtvånget att skaffa biförtjänster ger sig tillkänna och som en följd därav utbildas olika halvproletära former av arbete bland bönderna; och 3. brukarens eller de vuxna barnens lösgörande från hemgårdens jordbruk då bundenheten dit blivit ett hinder för försörjning för att bli lönearbetare (s 278).

Seyler behandlar också brukningsmetodernas förändring under den agrara revolutionen, i synnerhet skiftesreformerna ð vår närmaste motsvarighet till den engelska inhängnadsrörelsen. Utgångspunkten för skiftesreformerna var tegskiftet, vilket innebar att varje bonde i byn ägde en del i samtliga byns åkrar. Tegskiftet hindrade utveckling, t.ex. av nya brukningsmetoder, stordrift etc., eftersom det ju i princip innebar att varje bonde hade ett veto i fråga om all den jord som brukades i byn. På ägosplittringen och vidhängande veto vilade ett traditionellt bysystem, vilket successivt bröts sönder till följd av skiftesrörelsen från 1700-talets mitt.

Skiftesrörelsen inleddes med storskiftet vars syfte var att samla splittrade ägor till högst fyra ägolotter per åker. Det genomfördes på byarnas egen begäran och kom att genomföras i omkring hälften av landets byar. Enskiftet i början av 1800-talet ð med Svaneholms gods i Skåne som välkänd föregångare ð omfördelade ägorna inom en by så att varje gård fick ett sammanhängande jordområde. Det laga skiftet slutligen var en s k jorddelningsreform ð egentligen en jordkoncentrationsreform ð som genomfördes 1827-1928 och som innebar att jorden koncentrerades till få sammanhängande ägor för att öka effektiviteten. Det laga skiftet innebar också, i likhet med den engelska inhängnadsrörelsen, att allmänningen privatiserades, vilket missgynnade små jordägare som tidigare hade kunnat använda allmänningen som betesmark.

Seyler noterar att stora kostnader var förknippade med skiftena, varför en hel del bönder tvingades skuldsätta sig och en del sedermera slogs ut. Därmed bildades ett skikt av jordlösa i byarna (s 72 f).

[11] Block & Somers (1984) menar att detta är en av de stora poängerna med Polanyis sätt

att se marknadsekonomins tillblivelse. De skriver t.ex. att Polanyi bl.a. koncentrerar sin framställning till sociala arrangemang som genererar olika individuella sätt att handla (s 62 f). Vidare påpekar de att Polanyis problem mindre är marknaders existens, än de sätt varigenom de integreras i den sociala helheten (s 65).

[12] Polanyi skriver så här: òInte förrän 1834 upprättades en konkurrenspräglad arbetsmarknad i England; följaktligen kan industrikapitalismen som socialt system inte sägas ha existerat dessförinnan. Men nästan omedelbart sattes samhällets självförsvar in: fabrikslagar och sociallagstiftning, framväxten av en politisk och facklig arbetarklassrörelse. Det var i detta försök att avvärja marknadsmekanismens helt nya faror som försvarsåtgärderna råkade i ödesdiger konflikt med systemets självreglering.ò (s 98 f).

[13] Detta är inte hela sanningen: lönearbetaren är fri från slaveriets och livegenskapens underordning men också fri från kapitalägande. Man kan skönja en viss ironi när Marx benämner lönearbetaren fri, vilket väl har att göra med att lönearbetarens frihet i liberal mening endast bestod i en frihet att sälja den egna arbetskraften. I dagens samhälle förhåller det sig så att lönearbetaren också har medborgerliga fri- och rättigheter.

Kapitel 7

[1] § 23 blev sedermera nr. 32, varför den benämns så.

[2] Schmidt (1979) har tolkat dom 159 så att § 32, även om den inte uttryckligen är inskriven i avtalet, betraktas som en dold klausul till följd av deklarationen i dom 1932:100 om § 32 som allmän rättsgrundsats på arbetsmarknaden (s 220 ff). *Uppenbarligen var § 32 en dold klausul i verkstadsavtalet även före 1932!*

[3] Det finns konjunkturbestämda undantag från denna huvudregel: en strejk i en lågkonjunktur kan t.ex. gynna företaget. Den brittiska gruvstrejken 1984ï 85 innebar t.ex. bl.a. att den statliga kolstyrelsen till del kom till rätta med överproduktionsproblem.

[4] Samma strategi framskymtar också i en tillbakablick som verkställande direktören i SAF 1947ï 66, Bertil Kugelberg, gjorde 1967:

> òDet är mycket som har förändrats sedan den tiden (början av 1900-talet, AP), men jag vill gärna understryka, att sedan Svenska Arbetsgivareföreningens tillkomst inom dess krets mycket snart insikten klarnade, att man inte syftade till att krossa arbetar-

> nas organisationer utan ð tvärtom ð satte ett visst värde på att finna en förhandlingsduglig motpart, med vilken kollektiva avtal kunde diskuteras och slutas.ò (Kugelberg 1967, s 347)

Det centrala ordet här är òförhandlingsdugligò, vilket inte endast innefattar värderingen av en ansvarsfull hållning utan också tanken att motparten ska vara enhetlig. Fackföreningsrörelsen ansågs bl.a. behöva ha ett topporgan ð LOs ledning ð som i likhet med SAF hade så vidsträckta beslutsbefogenheter att det såväl kunde fatta snabba som för medlemmarna bindande beslut. SAF önskade med andra ord en motpart med motsvarande grad av befogenhetscentralisering. LOs utveckling från federativ till centraliserad organisation är en aspekt av anvisningen av en klasspraktik och ska inte ytterligare behandlas här. (Centraliseringsprocessen har bl.a. behandlats av Hadenius 1976 och Sunesson 1974.)

[5] Dom 100 väckte vissa reaktioner från fackföreningsrörelsens sida. AD var inte enig i sin dom men de två reservanterna anförde inga principiella skäl mot § 32, utan menade endast att AD borde vända sig mot det godtycke som arbetskraftsköparens rätt att fritt antaga och avskeda kunde leda till. Reservanterna invände således inte mot att arbetskraftsköparen innehade denna rätt, utan mera mot sättet på vilket den utövades. Rätten att antaga och avskeda borde användas på ett rationellt snarare än godtyckligt sätt. I förlängningen av deras resonemang kan skönjas det synsätt som präglar lagen om anställningsskydd av 1974, dvs. att det ska föreligga sakliga skäl för avskedande.

Kampen mot det godtyckliga användandet av § 32-rättigheterna, snarare än rättighetsfördelningen tycks ha varit LOs och fackförbundens linje. Denna hållning gäller i synnerhet rätten att fritt antaga och avskeda. Vad gäller arbetskraftsköparens rätt att leda och fördela arbetet tycks denna ha tagits för given av t.ex. LO-ledningen. LOs ordförande Herman Lindqvist kommenterade t.ex. decemberkompromissen med följande ord: òHur starka arbetarorganisationerna än blefvo, måste arbetsgivarens rätt att leda och fördela arbetet erkännas.ò (citerat efter Casparsson 1947, s 270). Samma synsätt tycks, som nämnts, ha legat bakom uppgörelsen mellan Metallindustriarbetareförbundet och Verkstadsföreningen, vid den senare organisationens inträde i SAF 1917. Förmodligen har synsättet sin grund i vad som kallats de dubbla lojaliteternas problem, med andra ord att

fackföreningen som representant för de anställda inte samtidigt kan ta på sig företagsledande uppgifter. Detta synsätt dominerade den svenska fackföreningsrörelsens ledningsorgan fram till 1970-talet. Åmark (1989) har därvidlag sammanfattat LOs hållning till § 32 på följande sätt:

> òEtt viktigt villkor för att SAF skulle acceptera avtalssystemet, och därmed förenings- och förhandlingsrätten, var att LO i sin tur accepterade § 23 i SAF:s stadgar. Arbetsgivarna förbehöll sig rätten att leda och fördela arbetet och att anställa och avskeda personalen. Den första principen uttrycker alltså distinktionen mellan arbetskraft och arbete, och gav arbetsgivarna rätten att bestämma över arbetet. Den principen har LO endast vid vissa tillfällen utmanat öppet. Den andra principen ingrep i arbetskraftsförsäljningen, och kring den har striden stått hård gång på gång.ò (s 58)

Åmark säger således att striden inte gällt fördelningen av befälsrätten, men väl lönearbetarnas villkor i deras egenskap av lönearbetare.

[6] Det reformarbete som socialdemokratin bedrev på 1970-talet för òarbetslivets förnyelseò framställdes ofta som ett *avskaffande* av § 32. Inför beslutet om medbestämmandelagen i juni 1976 blev detta till en kampanj mot § 32. I ett tal i riksdagen den 2 juni det året kallade Olof Palme förslaget till medbestämmandelag för òförslaget att avskaffa § 32ò och menade att òden gamla § 32 skall försvinna till historienò (Palme 1987, s 112 ff).

Det är i sammanhanget också intressant att notera att òarbetslivets förnyelseò enligt Palme svarar mot en industrisamhällets kris och att han mot den bakgrunden beskriver socialdemokratins uppgift på följande sätt: òDen grundläggande politiska uppgiften under dessa år har som jag ser det varit att värna industrisamhället ð inte genom att skygga undan för problemen utan genom att offensivt gripa sig an med bristerna, ta till vara industrisamhällets positiva möjligheter, förbättra, förnya och bryta nya vägar mot framtiden.ò (s 113).

[7] I en undersökning av en relativt avancerad lokal medbestämmandemodell (Persson & Sandberg 1985) framkommer att trots ett relativt stort missnöje bland de anställda användes inte medbestämmandet för att hävda detta missnöje. Konsekvent hölls vissa frågor utanför medbestämmandeinstanserna, främst den s k samrådsgruppen. Av detta drogs slutsatsen att det fanns två typer av frågor, vilka kunde definieras i förhållande till

samrådsgruppens konstruktion:

Samförståndsfrågor, vilka kan bringas till en partsgemensam lösning ð en förutsättning för beslut i samrådsgruppen ð och som därför tas upp där;

Konfliktfrågor, vilka inte kan lösas i samförstånd och som därför, till följd av ett slags självcensur understödd av samförståndsgruppens krav på konsensusbeslut, hålls utanför samförståndsgruppen.

Huruvida en konfliktfråga blev en samförståndsfråga eller ej sammanhängde i detta fall med företagsledningens (väl)vilja.

[8] LO-utredaren Lars-Olof Pettersson menade t.ex. 1985 att fonderna under den tid de varit i funktion ökat arbetarnas acceptans av höga vinster i företagen: òLöneökningstakten har minskat under 1984ï85 samtidigt som vinsterna ökat kraftigt i näringslivet. Utan tvekan har löntagarfonderna bidragit till den återhållsamheten.ò (*LO-tidningen* 25/1985).

[9] Ultimärmål är en organisations yttersta syften, ò...anledningen till att verksamheten, eller systemet, hålles i driftò, skriver Langefors enligt Abrahamsson (1975), s 93.

[10] När Baudrillard (1988) försöker visa att konsumtion har en differentierande funktion genom att den kollektivt anvisar konsumenten en plats, utan att det ger upphov till kollektiv solidaritet, formulerar han sig på ett sätt som i princip överensstämmer med min mening om att lönearbetarnas villkor förbättras i deras egenskap av lönearbetare. Han skriver:

> òPå samma sätt som Folket glorifieras av demokratin under förutsättning att de förblir ett Folk (dvs. under förutsättning att det inte intervenerar på den politiska eller sociala scenen), erkänns konsumenternas suveränitet (...) under förutsättning att de inte uppträder som sådana. Folket ð det är arbetarna, under förutsättning att de är oorganiserade; Allmänheten ð det är konsumenterna, under förutsättning att de nöjer sig med att konsumera.ò (s 55)

Lönearbetarna, kunde man tillägga, det är det folk som glorifieras under förutsättning att det inte kollektivt försöker upphäva lönearbetet.

Kapitel 8

[1] Thompson (1983) har påpekat att modern management just präglas av motivationsproblemet. Ett av de viktigaste försöken att lösa detta problem har varit att ändra arbetenas utformning så att de svarar mot krav på individuell autonomi. Denna autonomi är emellertid inte total utan begränsad och kontrollerad: ò...de nya formerna av begränsad autonomi innebär inte att kapitalets grepp över arbetsprocessen mjuknar, men att det ändrar form.ò (s 142). Autonomin blir en form av självdisciplin genom att företagsledningen försäkrar sig om kontroll i och med att marknaden mer omedelbart tillåts verka i arbetsprocessen, via t.ex. löneformen, bonussystem och anställningsformen.

[2] Alchian & Demsetz´ teori är ett exempel på hur beroendeförhållanden och maktrelationer tolkas om till bytesrelationer och den helt avgörande punkten i denna omtolkning är ordningsföljden i deras skapelseberättelse om företaget. Alchian & Demsetz låter påskina att företagets kontrahenter kommer samman och först därefter gör upp en ordning som reglerar organisation, smitning och vinstfördelning. Alchian & Demsetz´ teori är således ett slags samhällsfördragsteori tillämpad på företaget. I sammanhanget kan nämnas att Marx (1974) gjorde en poäng av att ordningsföljden i skapelseberättelsen var en annan: òKapitalisten är inte kapitalist, för att han är industriell ledare, utan han blir industrichef, därför att han är kapitalist.ò (s 290).

När det gäller lönearbetarens inträde i företaget via arbetsmarknaden bortser Alchian & Demsetz från skillnaden mellan marknad och organisation: marknadssubjektens frihet är för dem det helt avgörande. För att ånyo konfrontera deras framställning med Marx´ gör den senare skillnad mellan marknad och organisation. Arbetskraftens försäljning och arbetets utförande sammanfaller inte i tiden, varför arbetskraftsägaren på en och samma gång kan vara fritt marknadssubjekt och Alter i lönearbetets maktrelation. Marknaden är därför òett sannskyldigt Eden för de nedärvda mänskliga rättigheternaò där aktörerna handlar i enlighet med sina fria viljor, är jämlika varuägare och endast handlar i enlighet med sina egna intressen (1974, s 152). Men när arbetskraften avyttrats är det slut med friheten. Då förflyttar lönearbetaren sin försålda vara från marknadsplatsen till produktionen och där uppträder arbetskraftsköparen som övervakare över det bruksvärde han

köpt:

> òNär de lämnar den enkla varucirkulationens eller varubytets område, ..., verkar våra uppträdande personer ha fått sitt utseende i någon mån förändrat. Den förutvarande penningägaren tågar i spetsen som kapitalist, och arbetskraftens ägare följer efter som hans arbetare ð den ene beskäftigt smilande och vinningslysten, den andre skygg, motsträvig, en man som har sålt sitt eget skinn på marknaden och nu inte har annat att vänta än ð att få det garvat.ò (s 152)

Då lönearbetaren är en marknadsaktör som ingår i en produktion som historiskt sett representerar ett långt framskridet samarbete, finns det ett visst underlag för föreställningar om att företaget är ett lag, att lönearbetare och företagsledare är kompanjoner och liknande. Marx skriver om detta att den borgerliga nationalekonomin sprider òdet falska skenet av ett kompanjonskap, där arbetaren och kapitalisten delar produkten i proportion till de insatser var och en av dem gjort vid dess framställningò. Och vidare:

> òDå alla former av den kapitalistiska produktionsprocessen är former av samverkan, är naturligtvis inget lättare än att bortse från de inre motsättningar, som kännetecknar den, och på så sätt omdikta dem till fria samarbetsformer...ò (s 465, not 19)

Det är vad Alchian & Demsetz gör.

[3] Det kan vara lämpligt att här säga något om framställningens kronologi. Ett vanligt sätt att skilja olika arbetsvetenskapliga och organisations- och managementteoretiska skolor åt, är att i stora drag skilja mellan scientific management, human relations, socioteknik och möjligen några andra skolor eller teorier (se t.ex. Alvesson 1983; Bruzelius & Skärvad 1983; Karlsson 1986). Man följer då en kronologisk ordning som avgörs av vilken teori som är dominerande vid olika tidpunkter på en tidsaxel. Min framställning har till del den karaktären men betoningen ligger emellertid inte på skolbildningar och teorier, utan på vilken av två slags fostran som olika sätt att utöva makt framkallar. Det är således strängt taget utan betydelse i vilken kronologisk ordning olika teorier uppträder, även om naturligtvis deras faktiska ordningsföljd har betydelse för deras innehåll i den meningen att de följande teorierna delvis bygger på de föregåendes lärdomar, tomrum och tillkortakommanden.

Thompsons (1983) uppfattning om att olika praktiker blandas inom ramen för ändpunkter på en skala ger vid handen att det torde vara missvisande att ge framställningen karaktär av en företagsledandets teoretiska och praktiska successionsföljd. Med mitt resonemang om företagsledningens försök att optimera relationen mellan profit och kontroll, med de arbetandes motstånd som en viktig påverkande faktor, vill jag poängtera företagsledandets pragmatiska snarare än principiella karaktär.

Jag vill således med mitt framställningssätt inte ge sken av att gamla teorier och praktiker dör när nya föds. Eftersom lönearbetets maktrelation är en ekonomisk maktrelation, torde i det korta perspektivet t.ex. avskrivningstider vara väsentligare än företagsledningsideologier för utformningen av arbetsprocesser. Det löpande bandet torde exempelvis vara en föråldrad form av arbetsorganisering i ljuset av modern företagsledningsideologi. Det ger bl.a. upphov till en svag arbetsmotivation och måste kompletteras med auktoritär övervakning och som en följd därav bundenhet till arbetsplatsen. Trots det finns löpande bandet kvar och undersökningar av bundenhet i arbetet antyder att det dagligen påverkar många människors arbetssituation.

I en undersökning som LO lät göra 1988 (*Röster om facket och jobbet 2* 1988) intervjuades t.ex. 2.500 personer om bl.a. friheter och förmåner i arbetet. Resultaten av denna undersökning visar på stora klassbundna skillnader vad gäller möjligheten att påverka sitt eget arbete, där LOs medlemmar och bland dem de lägst avlönade och kvinnorna hade de sämsta villkoren. Intervjupersonerna fick bl.a. svara på frågor gällande kontroll över den egna arbetssituationen där det framgick att omkring 50 % av LO-förbunden Transports och Livs´ medlemmar och omkring 40 % av Metalls medlemmar inte hade möjlighet att välja i vilken ordning de skulle utföra sina arbetsuppgifter. Vidare framkom det att endast 15 % av Transports och ca 25 % av Metalls och Livs´ medlemmar själva kunde bestämma vad de skulle arbeta med under nästföljande timme. Fler än 30 % av Kommunals och ca 20 % av Livs´, Statsanställdas, Handels´ och Transports medlemmar kunde inte gå ifrån sin arbetsplats under fem minuter, för att t.ex. gå på toaletten, utan att be om lov eller kalla på ersättare. Sammanfattningsvis framgår det av undersökningen att 40 % av medlemmarna i LO-förbunden Livs, Transport, Kommunal, Statsanställda och Me-

tall har en hårt styrd arbetssituation.

[4] I Marx´ alienationsteori tycks just skillnaden mellan individen i och utanför arbetet vara central. I de *Ekonomisk-filosofiska manuskripten* (1978) beskriver Marx denna skillnad så här: òArbetaren känner sig därför som sig själv först utanför sitt arbete, och i arbetet känner han sig som han vore utanför sig själv. Han är hemma när han inte arbetar och när han arbetar är han icke hemma.ò (s 184).

[5] När Lysgaard (1976) beskriver konflikten mellan det tekniskt-ekonomiska systemet och människan framhåller han att det förra ställer obönhörliga krav på den begränsade människan. Man kan se den maktutövning som det organiska systemet, teori Y, självstyre under ansvar och den hegemoniska fabriksregimen beskriver, som en anpassning till människans begränsningar och speciella tillgångar. Konsekvensen av detta tycks stundtals bli att skillnaden mellan obönhörliga krav och människans förmåga blir mindre.

[6] Jag vill betona att detta varit syftet, det verkliga sambandet mellan trivsel och produktivitet är mycket svagt, se Bergman (1988), s 54 f.

[7] Exempel på sådana resurser är naturligtvis företagets ekonomiska tillgångar men också den tekniska utrustningen. När Beckman (1990) diskuterar sambandet mellan teknik och makt talar han om tekniken som konstitution, vilket innebär att maktförhållanden är inbyggda i tekniska anläggningar.

[8] Det kan naturligtvis diskuteras om denna managementfilosofi är ny, enligt Drucker (1988) är nämligen 1980-talets managementfilosofi ingenting annat än den han förespråkade på 1950-talet (bl.a. som konsult vid uppbyggandet av japanska företag). Det kan också diskuteras om det är en enhetlig filosofi eller en rad olika filosofier. Jag lämnar dessa frågor därhän.

[9] En aspekt av 80-talets managementvåg är, åtminstone i Sverige, marknadsorienteringen av den offentliga sektorn. Syftet med att skapa nya statliga förvaltningsformer har varit och är dels att effektivisera verksamheten och dels att transformera undersåten/medborgaren till en kund på en servicemarknad. Henning & Ramström (1989) talar om en internationell òmegatrendò vad gäller den förändrade synen på förvaltning. Nyckelbegreppen i denna trend och i förändringen av den svenska statsförvaltningen under 80-talet ð inom vilken Ramström för övrigt varit en av arkitekterna ð har varit: målstyrning, regelförenkling, decentralisering och bättre service. Det finns som synes flera

gemensamma drag i den ònyaò synen på företagsledning och förvaltning. För att anknyta till den tidigare återgivna u-kurvan kan det gemensamma beskrivas som *avorganisering*.

[10] Brulin (1989) går så långt i sin analys av den nya företagsledningsstrategin att han framkallar bilden av företaget som en politisk marknad där företagsledning och fackförening konkurrerar om de anställdas förtroende och lojalitet. Beskrivningen bekräftar u-kurvan men marknadsanalogin blir problematisk i Brulins framställning, eftersom han inte gör reda för skillnaden mellan marknadsrelationens formella jämställdhet mellan olika kontrahenter och maktrelationens över- och underordning. I stället transformeras motsättningar, kamp och motstånd till lojalitetstävlan och perspektiv som bygger på föreställningen om underordning kritiseras. Av detta kan man få uppfattningen att någon makt inte utövas i företaget.

[11] Stundtals har 80-talets managementvåg utvecklats till en ledarkult. I en *Läsebok för ledare* (Engellau 1986) finns exempel på det språkbruk, som kanske omedvetet men helt okritiskt nyttjas i den moderna managementlitteraturen och som tycks ha sina förebilder i det ledarberusade 30-talet. I inledningen till boken sägs t.ex. att: òUnder 1980-talet har företagsledarna kommit att inträda i kretsen av objekt för massornas vördnad och hyllning.ò Är det verkligen sant?

I boken, som är en antologi, finns de facto också ett tal av Adolf Hitler återgivet. I den texten påpekar Hitler något som ledare förmodligen vill höra: att de underordnade egentligen vill förbli underordnade.

***